

Gömöri György

Egy szigetlakó feljegyzéseiből

Esszék

A könyv megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta

ISBN 963 8364 87 4

© Gömöri György, 1996

© Tasi József, 1996

TARTALOM

Ami a forradalmakból megmarad

Beszélgetés Gömöri Györggyel az 1956-os forradalomról (Tasi József interjúja)
Ami a forradalmakból megmarad
Október hatodika-huszonharmadika főpróbája
Megoldatlan Október
Brémai gondolatok
Lengyel vers 1956. október 23-ról
Ötvenhatról-fiataloknak
Julian Przyboś és a magyar forradalom
Két epizód ötvenhat novemberéből

Hideg karácsony Pozsonyban

Budapesti közjáték két képpen
Merre tovább Lengyelország?
Hideg karácsony Pozsonyban
Karlóca mezején
Egy szigetlakó feljegyzéseiből
Lengyelországi napló

Emlékek, gondolatok, verselemzések

Erdély és ami azon is túl van
Emlékezés Sinkó Ervinre
Kicsi, mérges antisztálinista
Találkozásaim Herberttel
Emlékek és gondolatok Tadeusz Nowakról
Miért fordítottam Paszternakot?
Kerényi Grácia „halacskaí”
Történelemszemlélet és struktúra Witold Gombrowicz és Határ Győző darabjaiban
Gombrowicz ürügyén sok-sok Eörsi
Horváth Elemér: *A szélrózsa gyökerei*
Európa köldökén
Köszöntésfele Petri Györgynek
Nyugati magyar írók: közösségük és közönségük
Edgar Allan Poe és Dsida Jenő *Szerenád Ilonkának* című verse
József Attiláról
Radnóti Miklós: *Tajtékos ég*

Ami a forradalmakból megmarad

Beszélgetés Gömöri Györggyel az 1956-os forradalomról¹

Tasi József interjúja

- *Lengyel tanulmányaidat mi motiválta, hogyan kezdtél el, milyen okok hatására lengyelül tanulni és mikor?*

- Bizony, ez nagyon személyes kérdés olyan értelemben, hogy amikor korábban kérdezték, mindig kitértem előle vagy mondtam valami mást, de a lényeg az, hogy tizenhét éves koromban, mikor a Balatonnál nyaraltam, találkoztam egy lengyel turistacsoporttal, és együtt röplabdáztunk. Elég jól röplabdáztam, és mivel nem volt elég emberük a lengyeleknek, bevontak egy barátságos mérkőzésbe a magyar honvédség helyi alakulatai ellen, és megvertük a magyar honvédséget. Én mint a hatodik „lengyel”, díszlengyel voltam, és ettől a lengyelek, hát mondanom sem kell, körbecsókoltak és imádtak. És ezekkel a lengyel építészekkel, az ő tört angolságukkal, meg az én, mondjuk, nem olyan nagyon jó angolságommal, angolul értekeztünk, de akkor már elkezdtem tanulni, már kérdeztem, hogy ez hogy van lengyelül, az hogy van lengyelül. Tehát teljesen szimpátiakapcsolat alapján - amiben egy bizonyos hölgy is szerepet játszott - kezdtem el tanulni.

Ugyanabban az évben indultak az első lengyel nyelvtanfolyamok. A Váci utcában volt akkor a lengyel olvasóterem, és ott volt egy néni, aki anyám régi pécsi ismerősének, Sásdi Sándor írónak volt az anyósa. Sásdi Sándor lengyel nőt vett feleségül, és ez a néni volt a magyarul rosszul beszélő anyósa. Ez a lengyel néni megkérdezte anyámtól, nem akar-e a fiad véletlenül lengyelül tanulni? „Véletlenül.” És azt mondta anyám, hogy véletlenül akar, mert most ismerkedett meg rokonszenves lengyelekkel... Úgyhogy én 1951-től 53-ig már tanultam lengyelül a lengyel olvasóteremben.

- *Fordítottál, vagy...*

- És már fordítottam. Na ez megint egy külön történet, Vas Pista volt az, akinek fölvittem a fordításaimat, hogy nézze meg...

- *Lengyelből vagy angolból? Vagy mind a kettőből?*

- Lengyelből, oroszból, angolból, mit tudom én... Megnézte, és azt mondta, hát jó, jó... De hát lengyelből? Te lengyelből fordítasz? Mondom: miért? Azt mondta, hát tudod, az Írószövetségnek van egy lengyel ösztöndíja, és lasszóval keresik az embereket, akiket kiküldhetnének. Hát mondom, nem tudtam, de akkor már bejártam a Fiatal Írók Munkaközösségébe, például Csoóri Sándort is azóta ismerem, 52 óta. Meg Eörsit. Sok mindenkivel találkozott ott az ember, és abban a pillanatban, ahogy kértem, megkaptam azt az ösztöndíjat, és tizenkilenc évesen kimentem három hónapra Lengyelországba, ahol luxuskörülmények között...

- *A röplabdásokkal találkoztál Lengyelországban?*

- Elsősorban nem röplabdások voltak, inkább építészek, azokkal találkoztam, persze... Ott írókkal ismerkedtem meg és újságírókkal...

- *Új barátságok szövődtek.*

¹ Az interjú a Petőfi Irodalmi Múzeumban készült 1992. december 11-én.

- Be is számoltam erről 54-ben az *Irodalmi Újságban*. Életem első cikke az akkori *Irodalmi Újságban* egy lengyelországi beszámoló volt arról, kikkel találkoztam, milyen fontosabb költők meg írók vannak ott, és ez föllapozható az akkori, 54-es vagy mikori évfolyamban.² Tehát így kezdődött. ...elég lesz ennyi 56-ig - tehát volt egy olyan indításom, hogy egyrésről mint fiatal író bejártam az Írószövetségbe, és az írók, ha úgy tetszik „szabadságharcában” már kis csicskasként vagy ifjoncként is részt vettem, ugyanakkor a lengyel vonal is ment és... Arra emlékszem, hogy Nagy Imrével volt egy 53-54-es időszak, amit aztán Kádárék megpróbáltak lehazudni...

- Nagy Imre júniusi programjával kezdődött ez.

- Így van. És én, amikor 53 szeptemberében kimentem Lengyelországba, akkor úgy néztek rám, mint egy különös lényre, aki egy reformszocialista vagy -kommunista országból jött... Ott még javában állt a befagyasztott sztálinizmus. Ott csak akkor kezdődött el az olvadás, amikor egy Józef Swiatlo nevű államvédelmi tiszt, magas rangú államvédelmi tiszt lelépett, és a Szabad Európa Rádióban folytatásokban olvasta föl a barátai bűnlajstromát. Hát erre aztán földrengés lett, emberek lemondtak, lemondattak másokat, minden fölborult... és akkor kezdődött ott az olvadás.

- Gomulka ugye csak később jött...

- ...Na most, tehát én 55-56-ban például a lengyel reformsajtóból, az ottani lázongó fiatalok meg öregek szövegeit fordítottam magyarra, és terjesztettem az egyetemen. Krassó Gyuri mesélte annak idején, mikor újra találkoztunk: - Láttam a szövegeidet, az egyetemen. - az Adam Ważyk versét, a „Költemény felnőttek számára” című szöveget lefordítottam, meg cikkeket is terjesztettem. És így érkeztünk el 56-hoz, ahol a kettő összekapcsolódott: a lengyel vonal és a hazai reformvonal - és bizonyos értelemben ez predesztinált arra, hogy aztán októberben valamilyen szikraszerpem is legyen többek között, amit már megírtam a *Magyar Füzetek* 17-es számában,³ nem tudom láttad-e...

- Nem láttam.

- Egy elég hosszú emlékezés pontosan erről az 56-os szerepről és elég részletes. De hát azért elmondhatom, ha most akarsz kérdezni valamit közben...

- Most kéne elmondanod hogyan kerültél az 56-os szabadságharcba, és itt látom (az 1956 a sajtó tükrében című kiadványban), az Egyetemi Ifjúság, az Egyetemi Forradalmi Diák-bizottság lapja 1956. október 30-i számában, majdhogynem vezércikként, első oldalon Válasz a kesergőknek című versedet, ami alá az van írva 1956 január...

Válasz a kesergőknek

*Tárogató-hangon zokognak a bölcsek
jaj mi lesz belőlünk
jaj mi lesz belőlünk
kegyes hazugságok fanyar füstölőjét
lóbálják felettünk kopaszok és kajlák
rettentő nagy üstben jobb jövőnk kavargják
jaj mi lesz belőlünk*

² Gömöri György: Könyvek, színházak, emberek. Lengyelországi jegyzetek. *Irodalmi Újság*, 1954. február 10. 3. o.

³ Gömöri György: *A forradalom sodrában*. Párizs, 1967. 28-66. o.

*Egyszer majd felpeszdül a föld
és mint a fehérbokájú csikó
ledobja hátáról kénytelen lovasát*

*De addig se hagyjuk magunkat
Ne siránkozzatok tartsatok össze
minden hernyót túlél az erős fa*

*Azért is
azért is
csakazért is*

*„Krőzus király néma fiai”
tartsatok össze
S a hangoskodók szájáról lefagy a szó*

- *Tehát ez is korábbi vers, mint akár az Egy mondat a zsarnokságról...*

- Hát ilyen értelemben igen. Nézd, ebben a versben egy utalás van a Krőzus király néma fiaira: „Ne bánts a magyart!” ...ami Kodályra utal, tudniillik Kodály akkor zenésítette meg Zrínyinek ezt a... nem is tudom mi volt a címe, de refrénje az volt: „Ne bánts a magyart!”...

- *A Török áfium elleni orvosságot zenésítette meg Kodály Zrínyi szózata címmel és ezt, én... a bemutatóról nem volt tudomásom, a rádióban hallottam először 1956. november 3-án. Ekkor hangzottak el a nagy szózatok Mindszenty szózata, Tildy szózata, Ravasz László szózata és így tovább, és akkor jött ez a Ne bánts a magyart!, ami ma is feledhetetlenül cseng az emlékezetemben. Ha visszagondolok, én rögtön megértettem ezt az utalást, amikor olvastam.*

- Nem mindenki reagált így. Na most gyorsan elmondom részben az *Egyetemi Ifjúsággal* való kapcsolatomat, részben azt, ami korábban volt. 55-56-ban már nagy figyelemmel kísértem az Írószövetségben történt dolgokat, a memorandumot, és így tovább, és aktívan részt is vettem bennük. Volt egyszer egy gyűlés, amin a Csoóri és Ungvári Tamás akasztotta össze a patkót. Meg is írtam egy francia nyelvű kötetben, amit Gosztanyi Péter szerkesztett, *A forradalom előzményei* címmel, mert nagyon érdekes volt ez a gyűlés. Ez még 54 végén volt, tehát mielőtt Nagy Imrét elmozdították volna a miniszterelnöki posztról, de nem akarok ennek a részleteibe belemenni. 56 szeptemberében, augusztus-szeptemberében Erdélyben voltam egy ösztöndíjjal, hogy Dsida Jenőt kutassam, és ott töltöttem hat hetet, találtam is ismeretlen Dsida-verseket, amit aztán Panek Zoli közölt az *Útunkban*...

- *Dsidáról akartál szakdolgozatot írni?*

- Igen.

- *Meg is írtad?*

- Nem írtam meg, mert a jegyzeteim nagy része itt maradt, és mire visszakaptam őket (68-ban jöttem először Magyarországra), addigra már születtek újabb dolgok, Láng Gusztinak jelentek meg írásai Dsidáról, tehát azt már nem volt érdemes megírnom. Egy-két részlettanulmányt közöltem Dsidáról, kint az *Új Látóhatárban*, aztán később a *Magyar Nemzetben*, itthon egy-két adalékot, de változatlanul kedves szerzőm maradt, és éppen most készülök valamiféle összehasonlító dolgozatot írni Edgar Allan Poe-nak az egyik verséről és a *Szerenád Ilonkánakról* - aminek a mottója a Poe-vers, az *Annabel Lee* néhány sora -, hogy mennyire hatott, illetve nem hatott Poe Dsidára.

- „*A fűzfa behajlik a vízbe, / a víz körülötte csacsog / locsogva körülsimogatják / piciny buborék-pamacsok...* „

- Szóval elég az, hogy éppen 56. október 22-én... Ja, a Panek Zoli-féle általam felfedezett verseket megtámadta egy erdélyi proletkultos, Szilágyi András. Erre Panek válaszolt, de én is válaszolni akartam az *Útunkban* közölt támadásra, és épp az Egyetemi Könyvtárban nézegettem a Dsida-anyagot, amikor kijöttem, és valaki megállított október 22-én ott a könyvtár előtt, hogy - „Te, ott a sarkon a barátaid nagyon izgatottan éppen téged keresnek és várnak.” - És itt, a jogi kar előtt, a sarkon - most már a neveket is megmondhatom, hiszen a nevek most már feloldhatók. Találkoztam Vekerdy Tamással, Vásárhelyi Verával, Karátson Gáborral - azt hiszem, az utóbbi is ott volt - ők hárman, talán még valaki más is volt velük és azzal kezdték: „- Hallottad? A szovjet csapatok körülvették Varsót. Bemondta a BBC.” „- Na most - Valamit kell csinálni!” „- Hát - mondom nekik erre, igen.” Biztos, hogy ők hallották, persze már az előző napi újságban benne volt a Gomulka beszéde, hogyha egy kicsit logikusan gondolkodunk, akkor rájöttünk volna, a fenyegetés már nem aktuális olyan értelemben, hogy most már az oroszokat mégsem küldik be Varsóba. Tehát, hogy visszafordulnak onnan, ahol már megállnak, és ott várakoznak. Aztán egy-két nap múlva elmentek. De mindenképpen krízispillanat volt. S akkor Vera azt mondta, hogy ő valami olyasmit hallott a Képzőművészeti Főiskolán, hogy az Írószövetség tüntetést szervez a lengyelek mellett. Erről később kiderült hogy kacska volt, és Szegedi Ernő - aki azóta sajnos meghalt, de akivel én Londonban még beszéltem - mesélte nekem, hogyan terjedt ez el a főiskolán. Erre azt mondtam a fiúknak: jó, akkor szervezzünk egy tüntetést, holnapra. A lengyel követség és az Írószövetség egymás mellett volt a Gorkij fasorban, az akkori Gorkij fasorban, onnan fogunk indulni. Ezt úgy szerveztük meg, hogy - mert tudtam, hogy a kis Petőfi-körök éppen alakulnak - nálunk volt a Március 15-e Kör ülése kitűzve aznap délutánra.

- *A Petőfi-körbe jártál már?*

- Hogyne. Petőfi-köri tag voltam, méghozzá elég korai. Ott két vonal szervezte a társaságot: a reformkommunisták és a nem kommunisták. Engem a nem kommunista vonal, tehát Lakatos Pista szervezett be.

- *Lakatos Pista, a költő?*

- Az, az.

- *Igen, igen, ő, aki aztán az Igazságnak egyik szerkesztője lett...*

- Nem volt a szerkesztője. De mindegy. És a Pistához - ezt meg is írtam a *Hitel*ben, pár évvel ezelőtt⁴ -, hogy mi 56 februárjában, ha jól emlékszem, fölmentünk a Pistához egy barátommal, és azt mondtuk neki: Pista, mi március 15-ére szervezzünk egy diáktüntetést, Nagy Imre mellett. - Tehát benne volt már az ember fejében, hogy ilyesmit lehetne csinálni. Pista azt mondta: - Most még ne! Most még ne - ez a huszadik kongresszus után volt, azt hiszem, vagy akkoriban -, de lehet, hogy egyszer szükség lesz erre, köszönöm, hogy szóltatok. Október 23-án tulajdonképp... , és aztán október 6-án volt az a bizonyos fölvonulás a Rajk-temetés után, amin szintén részt vettem (és annak a történetét írtam meg a *Hitel*ben, abban a bizonyos emlékezésben), elmentünk a Batthyány-mécsést megkoszorúzni. Tehát 22-én ez a szöveg, hogy akkor holnapra most megcsináljuk, ez valahogy természetesen jött... Ja, még a szegediek

⁴ Gömöri György: Október hatodika - huszonharmadika főpróbája. *Hitel*, 1989. okt. 18. 12-13. o. lásd kötetünkben 28-31. oldalon

fenyegetőztek, meg a műegyetemisták is, hogy ha napokon belül nem teljesítik a követeléseiket, akkor kimennek az utcára. Mondom, ez már benne volt a levegőben valamiképpen.

De a konkrét szervezés ebből a szikrából pattant ki, ez a fantasztikus. Ezt Gosztonyi Pétertől kezdve senki sokáig egyszerűen nem vette figyelembe. Gosztonyinak kétszer írtam meg hosszan a történetet, harmadszorra az 56 javított kiadásába már belevette az én verziómat, tehát most már nem hiszi azt ő se, hogy az egészet a Műegyetem kezdte.

- *Számomra, aki kartársként, gimnazistaként éltem át az eseményeket, ez soha nem volt kétséges. A Rákóczi Gimnáziumba jártam akkor, és 56. október 23-án délelőtt a faliújságra egy vagy két példányban ki volt tűzve a MEFESZ felhívása és a nem tudom, hány pontja, amit ti fogalmaztatok, ugye?*

- Nem, a MEFESZ-t nem mi.

- *Nem?*

- A MEFESZ-t Szegeden fogalmazták. A MEFESZ az Szegeden alakult és...

- *De akkor Pesten, a pesti műegyetemisták lapja volt, hát azért...*

- Pesten a műegyetemisták éjjel fogalmazták.

- *És másnap reggel terjesztették, délelőtt.*

- Várjál. Az mindenütt ki volt ragasztva, ez igaz. Mi nem fogalmaztunk meg előre pontokat. Mi nem is tudtuk, hogy a műegyetemisták aznap éjjel pontokat fognak fogalmazni. Mi 22-én elkezdünk, ez a négy ember a szervezést, és megállapodtunk, hogy ki hova megy. És abban is megállapodtunk, hogy megpróbáljuk koordinálni estére, hány kar vesz részt a felvonulásban. Ebben biztosak voltunk. Vera megígérte a főiskolásokat, Vekerdy (azt hiszem, a jogi karon volt akkor), a Tamás megígérte a jogászokat, én azt, hogy elmegyek a Közgázra, a bölcsészek jönnek. Velünk volt még Karátsón Gábor is... Szóval egy csomó ember: itt legalább 4-5 kar részvételére számíthattunk. Ez azonban majdnem meghiúsult, ugyanis a bölcsészkaron parázs vita volt a Március 15-e Körben... A gyűlést Pozsár azzal nyitotta meg - aki akkor DISZ-titkár volt -, hogy ő fölhívta az Írószövetséget, és ott Máté György azt mondta, nem lesz tüntetés. Mire én az első sorban ülve fölugrottam és bekiabáltam: „- Ha az írók nem mennek is ki az utcára, az egyetemisták kimennek.” Hát erre óriási taps tört ki. Pozsár rögtön változtatott, és azt mondta: „- Hát kérem, ha a tagság akarja, akkor legyen tüntetés. Akkor kimegyünk.” Szóval rögtön ügyesen átrendeződött.

De az embereknek aggályaik voltak. Volt, aki azt mondta, és mi lesz, hogyha belénk lőnek? És hogyha lövetnek, és mit tudom én... És honnan tudod te, Gömöri, hogy más karok is részt vesznek, és a bölcsészek nem egyedül vonulnak majd ki...? - Hát, mondom, nem tudom biztosan, de tudomásom szerint már több helyen folyik a szervezés, és akkor utolsó pillanatban bejött két ember (a Veráék), hogy a képzőművészeti főiskolások már részt is vesznek benne. Pont jókor, akkorra már ezek a kétkedők le lettek szavazva, és megválasztottak - nem tudom hányunkat, hármunkat, négyünket -, hogy a Március 15-e Kör vezetésében fogalmazzuk meg másnapra a pontokat. Ez elég gyenge dolog volt, mert az egészet én mint lengyel-barát szimpátiatüntetést próbáltam eladni és...

- *Emlékszem rá, hogy a pontokban volt lengyel vonatkozás.*

- Lengyel-magyar barátság.

- Lengyel-magyar barátság?

- Másnap aztán belejöttek a Nagy Imre-pontok, amit nagyon helyesen hozzátettek. Aznap este még nem voltam benne biztos, mit és hogyan fogalmazunk. Ebből a szempontból a műegyetemista pontok jól jöttek, mert az ember akkor már tudta, hogy ők benne vannak ennyiben. Benne vannak, mi is benne vagyunk. De, és most jön az a poén, amitől én mindig fejre állok... a műegyetemisták szerepét illetően. Reggel, 23-án bemegyek a bölcsészkarra, már óriási a sürgés-forgás, kokárdákat csinálnak a lányok. Mondom Pomogátsnak, hogy - Béla, téged is beválasztunk a szervezőbizottságba, gyere át a TTK-ra velem. (Ezt ő meg is írta valahol.) Átmentünk a TTK-ra, megnéztük, folyik-e a szervezés, visszamentünk az egyetemre, és mondják, itt van a műegyetemisták küldöttsége. Okvetlen beszélj velük. És egy mérnök-hallgató jön: - „Kérlek, a pontjainkat biztos láttad?” - Mondtam, igen láttuk, de csak kint az utcán, falragaszokon. Mért nem küldtétok el nekünk? Hát, hogy nem volt idő meg minden, és mi már megszerveztük a budai oldalon a tüntetést. Mondom, igen. És hogyan? - „Ünnepélyesen, nemzeti zászlókkal, néma tüntetést. A budai oldalon.” Mondom: „- Emberek, hát nem lehet néma tüntetés. Meg vagytok örülve! Hát nem fogják tudni..., mit fognak gondolni...? Mi pontosan azért akarunk jelszavakat, hogy tudják, itt a lengyeleket támogatjuk és demokratizálást akarunk...” Tehát minden kezdett bonyolódni, és lehetett látni, hogy itt egy lavina lesz ebből. Aznap (23-án) délelőtt volt egy nagygyűlés a bölcsészkaron, a színházteremben, ahol Kardos Tibor próbált beszélni az emberekhez, hogy milyen követelések legyenek - és ott fogalmaztuk meg lényegében a hivatalos jelszavakat végleg, és akkor ott bekiabált valaki hátulról, hogy „Menjenek ki az oroszok!” - Halálos csend. Egy pillanatra. És akkor Kardos Tibor félrehajtotta a fejét, úgy, és fuvolázta, tudod, van egy ilyen pillanat... „- Ó, az előttem szóló (fejhangon), nyilván azt akarja mondani, hogy Magyarországon csak magyar egységek állomásozzanak.” És erre óriási taps. Akkor már féltünk egy kicsit, ezt bevenni nem volt hivatalos jelszó a mi szempontunkból. És nem emlékszem, benne van-e ez a bölcsészkar követeléseiben. Lehet, hogy benne van, lehet, hogy nincs, ezt nem tudnám most megmondani.

És akkor gyorsan választottak ott a helyszínen egy tíztagú delegációt, én is benne voltam... - A dékán nem, Kardos nem volt, de a dékán helyettese bent volt. Bezsúfolódtunk két taxiba, mentünk az Akadémia utcába. Különben ezt is megírtam ebben az emlékezésben, amiről már beszéltem, megírta a párizsi Márton Laci is valahol, hogy bementünk, nem engedtek be a fönti tárgyalóterembe, hanem lent vártunk, csak egy embert engedtek be vagy kettőt, olyan tíz percig vártunk, és akkor egyszer csak kirohan Kuczka Péter: „Gyerekek, győztünk!”, kiáltja, tehát a Piros feloldotta a tilalmat - erre, ugye, emlékszel -, és akkor vissza a taxiba, a Petőfi-szobornál már ott állt a tömeg.

Volt nekem egy „rendezőgárdista” karszalagom és nyakkendőm is, de nagyon meleg volt tulajdonképpen ahhoz képest, hogy október 23-át írtunk. Sinkovits ott kezdett szavalni, nem sokkal később... Ja, azzal mentünk el a Pártközpontba, ha nem engednek vissza, ha valami van, ha letartóztatnak, akkor fél háromkor kezdjétek el. Induljatok el, ne törődjete velünk. Visszaengedtek, voltunk olyan öt-hatan „R”-gárdisták, és hát ez valóban életem legszebb élménye maradt, hogy én adtam meg a jelet arra, hogy a menet elinduljon a bölcsészkar elől október 23-án.

Szóval ilyen értelemben valóban történelmi szerepem volt az egészben. Mondjuk, a szervezés külön dolog, mert a szervezést azt többen csináltuk, de ez volt az a perc: „Indulhatunk”... Tudod. És akkor az a pillanat - hát az tényleg felejthetetlen volt -, amikor jelszavakkal... És már elkezdtünk transzparenszekkel, zászlókkal menni, egy csodálatosan kék ég alatt, még a nap is sütött, és akkor elindul ez a menet, az emberek az ablakokban állnak, és sorfalat állnak a Kossuth Lajos utcában, és éljeneznek és sírnak... Hozzá kell tennem, hogy én a forradalom

alatt fegyverrel nem harcoltam. Bár volt fegyverünk a bölcsészkaron, és később is a bölcsészek közül sokan lettek nemzetőrök. Később mesélte Konrád Gyuri, hogy én „adtam” neki géppisztolyt mint nemzetőrnek, le is írta valahol mostanában, méghozzá úgy, hogy amikor bejöttek a bölcsészkarra, hogy jelentkezzenek nemzetőrnek, ez már 30-án volt, akkor én azzal a felkiáltással mentem végig a tornatermen, hogy „Srácok, ki akar fegyvert?” Aztán átkísértem őket a főkapitányságra, és ott mindenki kapott egy géppisztolyt. Megvolt a fegyverünk, hogyha megtámadják az egyetemet, akkor használjuk, aztán mint nemzetőrnek, akinek kellett, annak volt, de a forradalom első részében szabadon úgy lehetett jól közlekedni, ha az embernek nem volt fegyvere, mert az oroszok mindig fegyvert kerestek... És megtörtént velünk, hogy kéziratot vittünk, az *Egyetemi Ifjúság* kézirateit a nyomdába, és az oroszok megállítottak. Akkor az volt az első kérdésük, hogy fegyverünk van-e? Nincs! Továbbengedtek. Érted, szóval ilyen szempontból ez fontos volt.

Visszatérve 23-ára, közismert a tüntetés útvonala: Kossuth Lajos utca, Bajcsy-Zsilinszky út, Margit-híd... Mire a Bem-szoborhoz értünk, már volt ott egy olyan harmincezes tömeg, plusz még, akik a budai oldalon jöttek a műegyetemistákkal, az is volt olyan tizenöt-húsz-harmincezer. Hát a Bem-szobor... Tudod mekkora az a tér, hát oda körülbelül ötvenezer ember fér be. A lényeg az, én ott elég közel voltam a szobor talapzatához, tekintve, hogy a menet élén mentem, és kvázi vezettem, nem a legelején, de úgy oldalt egy kicsit, aztán beálltam én is mint „R”-gárdista...

Ahogy mentünk, a Rákóczi út sarkán, a mostani Károly körúton, nem tudom, hogy hívták akkor... Somogyi Béla út, Tanács körút...

- *Tanács körút.*

- Tanács körút volt akkor, és újságírók álltak ott, és integettünk, hogy álljanak be a menetbe, és Bajor Nagy Ernő például beállt, és jelszavakat is kreált rögtön...

- *És mivel te az egyetemmel mentél, az egyetemista fiatalokkal, emlékszel-e Váci Mihályra? Még nem publikáltam, de megmaradt a naplója 56. október 23-áról...*

- Váci teljesen ismeretlen ember volt... Én olyanokra emlékszem, akik... tehát a Kardos Tibor nyilván benne volt, és a tanárok ott képviseltették magukat teljes számban, sőt olyanok is beálltak akkor a menetbe, mint például Kulcsár Pista, aki ugye leningrádi ösztöndíjas volt, a Gerő unokaöccse, és később amerikai tudósító...

- *Volt ő moszkvai tudósító is...*

- Még oda is mentem hozzá, és mondom: „- mi van, Kulcsár *elvtárs*, te is itt vagy?” - Elvörösödött, és azt mondta: „- Menj a fenébe...”

Szóval voltak ilyenek is. Ezt aztán később nem hirdette, hogy ő is ott volt a felvonuláson.

- *Ma már biztosan nem hallgatná el.*

- Az más. Akkor csatlakozni akartak a menethez, és mi még az elején féltünk, hogy provokációnak számít az, ha beállnak munkások vagy tisztviselők, bárki más. De akkor már nem lehetett mit kezdeni; úgyhogy én hangosan elkiáltottam magam, hogy „csak egyetemisták vonulnak, de fölveszünk levelező hallgatókat is”. Erre óriási röhögés lett, és beállt egy csomó ember. Megérkeztünk a Bem-szoborhoz. A Bem-szobor, azért volt nagyon érdekes, mert ott akart beszélni Ważyk, Adam Ważyk, a lengyel költő, aki aznap érkezett Budapestre, de nem jutott szóhoz. Ott iszonyatos hangzavar volt, nem volt mikrofon, vagy nem volt elég erős mikrofon, nem lehetett egy szót sem érteni, egy gombostűt sem lehetett leejteni. Én kérdeztem emberektől, mért ment át a tömeg a Bem-szobortól a Parlamenthez, sokan, akik ott voltak,

nem tudták. Én ott voltam, és tudom, hallottam, miért. Egy fiú kiállt oda a szobor alá, és azt mondta: „- Polgártársak - mondta -, polgártársak, itt nincs mikrofon - üvöltötte -, de a Parlamentnél van mikrofon, és Déry Tibor ott fog beszélni hozzátok!” (Tehát Nagy Imréről még szó nem volt. Veres Péter ott volt, mert ő hozta Wazykot magával mint az Írószövetség elnöke. De Péter bácsira nem volt senki kíváncsi különösebben. Ő egy kicsit lejáratta magát.) És erre ki merre látott, indult visszafelé, illetve arra, amerre lehetett mozogni. Volt ott egy rádióskocsi meg egy teherautó, én azzal a rádióskocsival vagy azzal a teherautóval indultam el, arra gondolván, hogy még a tömeg előtt oda akarok érní a Parlamenthez. Az ment föl az Árpád-híd felé, aztán körbe, be a Parlamenthez.

Mit tesz Isten, Tánczos Gábor ül a kocsin. Őt ismertem - nem jól ugyan -, de ismertem a Petőfi-körből, és mondom neki, hogy - „Szevasz, mi van...” - és tele volt a kocsi fiatalokkal, munkásfiatalokkal, talán egyetemisták is lehettek ott, nem kérdeztem. Voltunk vagy húszan, harmincan ott a teherautón, ilyen nyitott platójú teherautó volt, és ott egy kicsit magába roskadva ül a Tánczos, viharkabátban, ha jó emlékszem, ott a sarokban és azt mondja: „Gyerekek, most a Nagy Imre jelszavakat kiabáljátok azok a legfontosabbak!” Teljesen igaza volt, mert ott már mindenfélét kiabáltak. Teljes eufória volt, örület. Akkor még Sztálin-híd volt az Árpád-híd, ott elkezdtek kórusban a fiúk: „Ár-pád-híd, Ár-pád híd!” Na, el volt intézve. Mire visszaértünk az Alkotmány utcába a teherautóval, már sötétedni kezdett, és ott hallottam én először azt, hogy „Ruszkik haza!” Tehát még a menetben a Bem-szoborig nem.

- Ott még nem volt?

- Ott még nem. Legalábbis én még nem hallottam.

Énekeltünk összevissza régi demokratikus mozgalmi dalokat, mint a Sej, a mi lobogónkat, meg a Marseillet, a Kossuth-nótát, ami belefért, és mindenféle ötletes jelszavakat, „Azt kérdezik Pesten, Budán, hová lett a magyar urán!”, „Sztálin-szobor el innét, a kormányba Nagy Imrét!”

- „Magyar urán, magyar kincs, ehhez másnak joga nincs!” Ez később jött.

- Én találtam ki, hogy „Lengyelország utat mutat, kövessük a magyar utat!” Nem volt rossz. Ezt aztán Engelmayer Ákos (most a varsói nagykövetünk) is megírta egy lengyel folyóiratban. Persze ő nem volt ott. Én pedig nem voltam ott se a Sztálin-szobor ledöntésénél, se a Rádiónál, mert teljesen kimerültem, miután vártuk a Parlamentnél Nagy Imrét egy óra hosszat, és még mindig nem jött, és még mindig nem jött, egyszer csak hazamentem, és lerogytam, és aludtam.

Mire fölébredtem, már hallatszott a puskaropogás... Na most az első, amit csináltam, érdekes módon az volt, hogy fölhívtam az egyik lengyel újságíró ismerősöm (Hanka Adamieckát), mert azt akartam, a lengyel sajtóban rögtön tudják meg, mi történt Budapesten, és ne álhíreket kapjanak.

És akkor a puskaropogást lehetett hallani, és tudtuk, hogy valami van a Rádiónál...

- Hol laktatok akkor?

- A Deák téren. A Deák tér 3-ban egy toronyházban, aminek a hatodik emeletén volt a Medveczky-műterem.

Az egyetemre már csak 25-én mentem be, akkorra már megalakult a Forradalmi Diák-bizottság, aminek csak két professzor tagja volt. Két professzor maradt 24-én a gyerekekkel, hát ők bent aludtak, és bent maradtak (a Mérei Feri bácsi volt és a Szalai Sándor, a szociológus). Iszonyúan félt mind a kettő, de bent maradt. Szóval le a kalappal, mondanom sem kell,

hogy mind a kettő régi párttag volt. Bár azt hiszem, a Szalai szocdem volt, a Mérei Feri bácsi pedig kommunista. Autentikus pálfordulások is történtek a forradalom alatt. Nekünk például volt az egyetemen egy kifejezetten sztálinista, tányérsapkában járó, bőrkabátos évfolyamtársunk, Perger Feri, akit innen a környékről ismertem. És Perger Feri, aki, kérlek szépen, egészen 56 októberéig sztálinista volt, a forradalom alatt teljesen megtört, összeroskadott, és azt mondta: „Gyerekek, nektek volt igazatok, adjatok nekem feladatot, mindent megcsinállok.” És nagyon rendesen, azt hiszem, még illegalitásban is dolgozott, azért sítették le, mert november 4-e után ő még szerzett nekünk papírokat, elment a szovjet városparancsnokságra tárgyalni, ő beszélt oroszul, ha jól emlékszem, szóval, még mindenféle ügyekben segített.

- Az *Egyetemi Ifjúság*ot úgy kezdtem el, hogy társszerkesztője lettem a forradalom alatt. Ezt megírtam az *Új Látóhatárnak* egy régi számában, nem tudom, azt hiszem, hogy a forradalom 20. évfordulójára 76-ban... Ott egy-két adat nem stimmel persze, mert részben fejből írtam, és az Endrődi Lacival, aki szerkesztője volt korábban az *Ifjúságnak*, nem egyeztettem, csak később. A lényeg az, hogy mivel a szerkesztőség nem volt ott, az új, nem hivatalos szerkesztőség a Forradalmi Diákbizottság döntésére alakult meg. Vincze Józsefnek hívták, azt hiszem, azt a fiút, akit megbíztak, hogy ő legyen a sajtófelelős, Vincze pedig azt mondta nekem: „- Öregem, hát akkor csináljátok meg az *Egyetemi Ifjúság*ot napilapként.” És október 28-ától ezt próbáltuk csinálni. Kik voltak ott...? Hát az első számot négyen csináltuk, a Márton Laci barátom, aki újságíró szakos volt (a párizsi Márton László nyilvánvalóan), a Sándor András, aki most Washingtonban egyetemi tanár (aki András Sándor néven publikál itthon újabban), ő már végzett a szegedi egyetemen; Veszprémi Miklós, akinek a valódi neve Segesdi Miklós, aki a *Magyar Nemzet*nél volt, most, azt hiszem a Ringnél van. Mi négyen csináltuk ezt az első számot. Például, hogy, Nagy Imre nem felelős az oroszok behívásáért. Sándor András írta azt a cikket. És így jutunk el október 30-ig, amikor Endrődi Laci is előkerült, és még egy lányt bevettünk a szerkesztőbizottságba. Tehát végig, kvázi szerkesztettem az *Egyetemi Ifjúság*ot, november 4-ig, és a november 4-i számban névvel van cikkem...

- Csak az Egyetemi Ifjúságba írtál?

- A *Magyar Függetlenség*ben van olyan cikk, amit ugyan nem én írtam, hanem a mi embe-reink az *Egyetemi Ifjúságtól*. A kis Csernus Ákost géppisztollyal kényszerítették Dudásék, hogy írjon egy cikket. Nem volt elég anyaguk, és Csernus ott csinálta a mi lapunkat a nyomdában, és azt mondták neki a Dudás-fiúk, hogy öregem, most átjössz, és írsz nekünk egy cikket. És szegénynek kellett írnia egy cikket.

- Ez utcára került? (Ti. a nov. 4-i szám.)

- Nem került utcára, csak a fiúk szétvittek olyan 100, 200 példányt belőle, ami a nyomdában volt. Tudniillik azt adtuk fejcímnek, hogy *Megállt a szovjet áradat!* Ugyanis aznap este felhívtuk a Parlamentet, azt mondták, több tank nem jön be. *Nem lépnek át újabb szovjet tankok a határon*, ez az alcím. Ezt ide fejcímnek tettük, mert folytak a magyar-szovjet tárgyalások Tökölön. Tudtunk erről. Ugyanebben a számban írtunk egy vezércikket, azt már nem tudom, ki írta, de azt tudom, hogy *Pártharcok most?* így, kérdőjellel. Azt írtuk meg benne, hogy legyenek szívesek, és hagyják abba a pártoskodást, most nem erre van szükség, bennünket ez nem érdekel, legyen nemzeti egység addig, amíg az oroszok ki nem mennek. A mottót én adtam az *Egyetemi Ifjúságnak*: „*Szabadság, te szülj nekem rendet!*” Bár közben ezt megváltoztatták, amikor mi lent voltunk a határon, mert odamentem egy vöröskeresztes szállítmányért az osztrák határra. Két napig távol voltam, és közben valaki megváltoztatta önhatalmúlagon - mondván, hogy a szabadság már itt van. Mondtam nekik, hogy azért ez még nem egészen van így, visszatettük József Attilát. Mottónak.

Ebben az utolsó számban van egy cikkem: *Budapest-Győr-Hegyeshalom. Zilált útijegyzetek* címmel.

- *Az utazásodról ez a beszámoló?*

- Igen.

Azzal kezdtem a cikket, hogy fölgyújtották az orosz könyvesboltot, és megértem, hogy az emberek mért akarnak Sztálin-könyveket égetni meg ilyesmi, de azt, hogy Puskind és Gorkijt is égetik, nem helyeslem. Megértem, de nem helyeslem. Mint a lincselést is megértettem, de abszolút nem helyesletem, bár ezt itt nem írom meg... Győrben a Forradalmi Tanács helyiségébe bejött egy nő, és széles mosollyal újságolta, hogy ávosokat lincseltek a Köztársaság téren, és hogy ez milyen remek. Mondtam neki, asszonyom, én ezzel nem értek egyet, ezeket bíróság elé kellett volna állítani, ilyennek nincs helye a forradalomban. Utána kimentem az egyik diákcsoporttal, amelyik teherautóval ment a határra, és mondom a barátnőmnek, Mártának: - „Tudod, ebben az a szörnyű, hogy ilyen emberek fognak a »keresztény« pártokra szavazni, ha majd szabad választások lesznek.”

November 2-án értünk vissza Budapestre ezzel a teherautóval, amin mindenféle kaját hoztunk, meg vöröskeresztes szállítmányokat.

- *Nem is mentetek át a határon?*

- Hegyeshalomnál megállítottak. Azt mondták, sajnos kérem, nekünk útleveél kell. Nincs útleveélünk. Hát ez egy hülyeség. Mi át szerettünk volna menni Bécsbe egy napra, és visszajönni. Nem engedtek. Jó, hát akkor visszajöttünk Pestre, mi voltunk az utolsók, akik még a szovjet gyűrűn keresztül becsusszantunk november 2-án. November 4-én reggel bementem az egyetemre... November 4-e után a bölcsészkart kiürítették, mert a Marian alezredes azt mondta, hogy be lehet lőni az épületet Budáról, és annak nincs értelme, hogy itt maradjanak a diákok. Mindenki ment, amerre látott.

Pár napig a Deák téren dekkoltam a Szalay Karcsival együtt.

- *Nem kerestek az oroszok?*

- Akkor az oroszok még nem voltak olyan állapotban, hogy keressenek bárkit is, még mással voltak elfoglalva.

- *Egypár nap múlva került (volna) erre sor.*

- Pontosan.

Az *Egyetemi Ifjúságnak* még megjelent november 4-e után egy különszáma, amit nem mi szerkesztettünk. Ez lehetett úgy 6-i, 7-i dátummal, és láttuk rajta, hogy nem ott nyomták, ahol mi nyomtattuk, a Szikra Nyomdában, hanem valahol másutt. De nem tudtuk megállapítani a nyomdai betűtípusról, hogy hol nyomták. Sejtettük, hogy az Alkotmány utcában készült, ott volt egy nyomda, be is mentem oda, és ott volt egy Simon Jóska nevű fiú, aki nyomdász volt. Egy nagyon barna bőrű fiú, zömök kis ember, azt mondta, hogy ő nem is hallott ilyesmiről, szó sincs róla. Itt senki nem nyom semmit. Aztán kisült, hogy ő csinálta az egészet. Csak akkor még nem akarta megmondani, mert félt - még nem bízott bennünk. Hogy mért nem bízott bennünk? Mi tudtuk magunkat igazolni, hogy kik vagyunk. Voltak igazolványaink az Egyetemi Forradalmi Bizottságtól, tekintve, hogy a nemzetőrség már akkor működött, és időnként igazoltattak embereket. Úgy látszik, a Jóskának ez nem volt elég. Körbejártuk a várost, közben Endrődit letartóztatták, de aztán ki is engedték. A lényeg az, hogy november 10-e táján, tehát nem egészen egy héttel a második orosz beavatkozás után, az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság újjáalakult, és megint kezdtük az egészet előről, úgyhogy féllegális

volt, félillegális. Volt például egy sokszorosító csoportunk, amelyik röplapokat csinált, hogy az oroszok menjenek ki amit orosz nyelven is osztogattunk a ruszkiknak, és magyarul általános sztrájkra felhívás meg hasonló, de ugyanakkor a legális csoport tárgyalta az orosz városparancsnoksággal, meg mindenféle menleveleket szerzett tőlük.

Én november 17-én mentem ki az országból, és ezzel talán be is fejezném.

- *Köszönöm szépen a beszélgetést.*

Új Forrás, 1993. június

Ami a forradalmakból megmarad

Gondolatok a magyar szépirodalom tabutémáiról

Feladata-e az irodalomnak a társadalmi valóság ábrázolása? Erre a kérdésre a válasz műfajonként különbözhet: a lírikus elsősorban saját érzelmeit és dilemmáit írja meg; a drámaíró is, bár közege társadalmi, elsősorban az egyéni konfliktusok érdeklik. De már a prózában más a helyzet, különösen Közép-Kelet-Európában. Itt még az avantgárd vívmányai és álvívmányai nem aknázták alá teljesen a prózával kapcsolatos hagyományos elvárásokat - a prózaírók többsége valamilyen (szűkebben vagy szélesebben értelmezett) realizmusigénnyel lép fel. Ha pedig elfogadjuk a valóságábrázolás létjogosultságát, akkor feltételezhetjük azt is, hogy egy adott korszak problémáit és törekvéseit, harcait és ellentmondásait az irodalom érzékletesebbé tudja tenni, s gyakran jobban meg tudja ragadni, mint a mégoly népszerű jelmezeket öltő s eredményeit aprópénzre váltó szaktudomány. Más szóval felállíthatjuk azt a tételt, hogy Tolsztoj a *Háború és béké*ben emlékezetesebben jelenítette meg 1812 valóságát, mint a történelemkönyvek, s hogy Balzac műveiből hitelesebb képet nyerhetünk a korabeli francia társadalom változásairól, mintha az akkori újságok rendszeres olvasói lettünk volna. Az írói műhelyben összeállított és újra „megkomponált” valóság bizonyos értelemben valóságosabb a megtörtént eseményeknél; de ha nem lenne is az, az olvasónak élményszerű részvételt nyújt a múltban, katartikus lehetőséget ad arra, hogy aki a regényt olvassa, „feloldja” és elrendezze magában ezt a múltat, saját népének és társadalmának történetét.

Bár közhelyszámba megy az az igazság, hogy a jelentős történelmi események nem teremtenek okvetlenül jelentős irodalmat, illetve az *ezeket az eseményeket visszatükröző irodalmat*, a francia forradalommal foglalkozó szépirodalmi műveknek például se szeri, se száma. 1789-ről beszélek, de még 1848-49 is megtalálta a maga francia krónikását Flauberi és magyar megörökítőjét Jókai személyében. Ami viszont figyelemre méltó, és valami módon a magyar társadalom tudatzavaraira és kóros elfojtásaira is utal, az a jelenkori magyar forradalmakkal (tehát 1918-19-cel és 1956-tal) foglalkozó szépirodalmi művek (és itt a lírával nem foglalkozunk) hiánya, pontosabban a megírt művek félmegoldásos, utalásos-áttételes, illetve „szűkre szabott” jellege.

1918-19 óta hatvan év s már 1956 óta is 23 év telt el - miért nem születtek mégsem igazán nagy művek ezekről a magyar társadalmat valóban megrázó és felforgató eseményekről? A válasz összetett, nem is biztos, hogy minden tényezőjét fellelhetjük. A két háború közötti (jobb híján Horthy névével fémjelzett) magyarországi rendszert sajátos tudathasadás jellemezte. Születtek ugyan tudományos vagy legalábbis tudományos igényű művek, amelyek az első világháború, a forradalmak és Trianon tragédiáját igyekeztek történelmi távlatba állítani, s így elemezni (például Szekfű Gyula *Három nemzedék* című könyve), de ezek egy még korábbi, „eleve adott” konzervatív szellemiség konstrukciói voltak, azt próbálták visszamenőleg igazolni, s mint ilyenek, valóságábrázolásnak nem tekinthetők. De függetlenül attól, hogy a történészek igazsága nem mindig esik egybe sem a művészi igazsággal, sem a dokumentumszerűen összeállítható *történelmi* igazsággal, nyilvánvaló, hogy a Horthy-rendszer megkísérelte 1918-19 tudatos félremagyarázását, átfestését s jelentőségének elhazudását. Amikor az irodalomtörténész a „hamis tudat legkülönfélébb formáit” látja a Horthy-rendszer ideológiai megnyilvánulásaiban, igaza van; mégis, ez a hamis tudat talán sehol nem nyilvánul meg olyan élességgel, mint éppen 1918-19 megítélésében. A háború elvesztését követő összeomlásért, az öszirózsás forradalomért csakúgy, mint a Tanácsköztársaságért egyedül a „talajtalan” pesti

munkásságot és az eseményekben vezető szerepet játszó zsidó származású értelmiséget hibáztatni éppoly egyoldalú, történelmietlenül hamis képzet volt, mint azt állítani, hogy „mindenért” gróf Tisza István és néhány társa felelős; s a háborús csődből kivezető utat nem Horthyék találták meg, ellenkezőleg, idegen hatalmak „ruházták rájuk” a magyar összeomlás csődtömegét. Józan ítélőképességű ember számára nyilvánvalónak kellett lennie, hogy sem Horthy Miklós és különítményesei, sem az ún. „keresztény kurzus” politikusai nem fogják tudni megoldani az 1918 előttről megmaradt szociális problémákat, s hogy eszük ágában sincs a Szabó Dezső által áhított „faji kommunizmust” megvalósítani. Mint Bibó István írja,⁵ az ellenforradalmi konstrukció lényege éppen a társadalmi mozdulatlanság volt, amit később a fasizmus álforradalmisága, „fából vaskarikája” próbált ellensúlyozni.

Jóllehet az ellenforradalmi rendszer bőven élt a nemzeti és a szociális demagógiával, lényegében huszonnégy éves fennállása alatt képtelen volt megoldani a földkérdést (a húszas évek földjuttatása érintetlenül hagyta a nagybirtokot); nem hajtotta végre azt a demokratizálást, amit az általános választójog megadása elvben jelentett (1939-ig nyílt választások voltak vidéken, a szociáldemokrácia falun nem szervezkedett), s végül a területi revízió ügyében csak akkor sikerült ideiglenes eredményeket elérnie, amikor követeléseinek egy részét Hitler és Mussolini támogatta és segített behajtani. Igaz, a földosztást a Tanácsköztársaság is elmulasztotta, a kommunisták doktriner elvi okokból ellene voltak, de Károlyi Mihály mégiscsak a „földosztó gróf”-ként maradt a nép emlékezetében. A szabadságjogok kiterjesztése helyett a forradalom diktatúrába és vörös terrorba torkolt, de hozott a munkásság szempontjából előnyös intézkedéseket is, új népjóléti politika lehetőségét sugallta. S végül le lehetett-e tagadni, hogy az utolsó fegyveres erő, amelyik a magyar etnikumú területek integritásáért felvette a harcot a csehekkel és a románokkal, éppen a budapesti munkásság soraiból verbuvált Vörös Hadsereg volt? A Horthy-rendszernek tehát minden oka megvolt arra, hogy 1918-19 történetéből a kaotikus elemeket ragadja ki, az anarchiát vagy a törvényszegéseket hangsúlyozza, s megpróbálja teljességgel feledtetni az őszirózsás forradalom, majd a márciusi szocialista-kommunista hatalomátvétel pozitív oldalait, illetve az azokhoz fűződő élményeket és emlékeket.

A magyar írók többsége nem segédkezett ebben a nyilvánvaló manipulációban, de közvetve a Horthy-rendszer segítségére volt az első ellenforradalmi évek legnépszerűbb írója, Szabó Dezső. Jóllehet *Az elsodort falu* csak 1919. május 23-án (tehát még a Tanácsköztársaság alatt) jelent meg, tudjuk, hogy azt szerzője még 1918 folyamán befejezte, s 1918 őszén csak kisebb javításokat tett rajta. Más szóval Szabó Dezsőnek még nem volt „távlat” a forradalom ábrázolásához, bár a háborút és a háborúellenes tüntetéseket már azon melegében beemelte regényébe, egy-egy epizódot meglehetősen naturalista színekben ábrázolva. De Szabó Dezső (ezt tudjuk más írásaiból és a kortársak, például Kassák feljegyzéseiből) már a forradalom idején sem volt megelégedve a forradalommal: úgy érezte, azt Károlyiék „elsikkasztották”, Kun Bélák pedig „kisajátították”. Az általa kicsit ködösen elképzelt „népből jövő” forradalmat, ami egyszerre lett volna társadalmi igazságtevés és „fajmentés”, persze az ellenforradalom sem hozta meg, s így néhány évvel később Szabó Dezső már az ún. „keresztény kurzus” kisebb-nagyobb törtetői ellen harsogott ugyanolyan felháborodással és keserőséggel.

Egyszóval 1918-19 valódi arcáról a húszas-harmincas években célszerűbb volt hallgatni; ha valaki elmondta róla (elég lehangoló) személyes élményeit, mint Kassák az *Egy ember élete* VII-VIII. kötetében, máris a konzervatív rendszer megtorló intézkedéseibe ütközött. De vajon jobb volt a helyzet emigrációban? Moszkvában aligha. Itt jelent meg 1932-ben Lengyel József *Visegrádi*

⁵ Bibó István: *Harmadik út*. London, 1960. 210. o.

utca című riportázs-regénye, amelynek „korszerű [...] pszichológiailag megalapozott emberábrázolását”⁶ dicséret érte ugyan, de azért aligha tartozik a szerző legjobb művei közé.

Kiderül ugyan belőle, hogy Lengyel József 1932-ben (tehát még letartóztatása és meghurcoltatása előtt) hogyan látta és miként ítélte meg 1919 szereplőit, de már a társadalmi viszonyokról, amelyek között ezek az emberek felnőttek, éltek és cselekedtek, alig esik szó. Részben írástechnikai, részben ideológiai okok miatt e könyvében Lengyel a tabukat nem oszlatja el, csupán néhány embert (személyi rokon- és ellenszenvei alapján) közelebbről megvilágít, osztályoz, és az akkori pártvonalnak megfelelően „helyére tesz”. Vagyis csupán adalékokat kapunk 1919 történetéhez; ezek az adalékok nemegyszer érdekesek, máskor meglehetősen elfogultak.

Úgy hiszem, csak egyetlen szépirodalmi műnek sikerült valami lényegeset megragadni abból, milyen is volt valójában ez a forrongó időszak. Sinkó Ervin *Optimisták* című regényére gondolok, amelyet szerzője már 1934-ben befejezett, de amely csak 1953-55-ben jelent meg először magyarul Újvidéken (majd 1979-ben Budapesten). Az *Optimisták* kulcsregény, az egyes alakok elég jól fölismerhetők, s nincs okunk feltételezni, hogy Sinkó Ervin később olyan szavakat adott volna a szájukba, amelyeket akkor nem mondtak vagy nem mondhattak volna el. Sinkó írói becsületessége és realizmusigénye teszi ezt a könyvet talán az egyetlen magyar nyelven írott szépirodalmi művé, amely kendőzetlenül állítja elénk 1918-19 egyes igen fontos vonásait: a közeli világforradalomban való naiv s legalábbis értelmiségi körökben eléggé általános bizakodást; a kommunistáknak a parasztkérdésben elkövetett súlyos az egész rendszer létét aláaknázó hibáit; a budapesti szociáldemokrata munkásság kommunistaellenes hangulatát a Vyx-jegyzéket megelőző hetekben; s végül az egész Tanácsköztársaság-kísérlet kétségbeesetten ingatag, bizonytalan, „politikai szerencsejáték” jellegét, s elbukásának előre látható voltát. Ez utóbbi lehetőségét a vezetők közül csupán ketten regisztrálják: Szamuely, aki tisztában van vele, hogy a tömegek korántsem állnak meggyőződéssel a kommunisták mellett (II. kötet, 186. o.) és Lukács, aki (a könyvben Vértes néven szerepel) tudja, hogy a hatalomátvétel „túl korán és túl olcsón” jött, s aki szerint a Tanácsköztársaság feladata az adott helyzetben „leonidászi feladat: minél tovább tartani a világforradalom magyar frontszakaszát” (II. kötet, 209. o.).⁷ A történelem ironiája abban van, hogy még Lukács-Vértes tisztánlátása is illúziónak bizonyul. Mindenesetre, ha az *Optimisták* nem ábrázolja is a forradalmi folyamatot teljes egészében, az írócsoport és az epizód szereplők tevékenységén át mégis sokkal tisztább képet ad az akkori helyzetről hangulatról és motivációkról, mint akár a *Visegrádi utca*, akár egyéb, a korról foglalkozó emlékiratok. Viszont már korábban jeleztük: a könyv szépséghibája hosszas lappangása. Még első újvidéki megjelenése után is csak nehezen volt hozzáférhető a magyarországi olvasóközönség számára, s így közvélemény-formáló hatása sem lehetett mindeddig jelentős. Ne csodálkozzunk hát, ha a magyar köztudatban változatlanul hamis, propagandisztikus módon leegyszerűsített képek és vélemények élnek erről a rendkívül fontos, de bonyolult időszakról.

S hogyha 1918-19-nek, talán az egy Sinkó kivételével, mindeddig nem akadt igazán jelentős szépirodalmi feldolgozása (ami nem véletlen, hanem az elfojtások és féligazságok rendszerré fonódott szövevényén múlt), mennyivel inkább elmondható ez századunk másik magyar forradalmáról, 1956 októberéről. Míg a háború végét követő félforradalmi átalakulásnak elég sok krónikása akadt (jóllehet 1945-ről sem lehetett nagyon sokáig az igazat megírni), 1956-nak jobbra csak külhoni népszerűsítői és magyarországi befeketítői vannak, ábrázolói alig.

⁶ *A magyar irodalom története.* (Szerk Sőtér István). Akadémiai, Budapest, 1966. VI. k 807. o.

⁷ Az első újvidéki kiadást használtam: *Optimisták, I-II.* Újvidék, 1953-1955.

Nem beszélek itt egy sor értékes tanulmányról és idegen nyelvű könyvről, ami az ötvenhatos forradalomról Nyugaton született ezekhez képest szembetűnően kevés azoknak az íróknak a száma, akik megpróbálták a széppróza eszközeivel ábrázolni az eseményeket - Nyugaton és otthon egyaránt. Elméletileg előnyben voltak vagy lettek volna az emigrációban élő írók s nehéz is rá megfelelni, miért nem próbálták meg legalább ők (illetve miért csak olyan kevesen közülük) megírni 56-ot?

Nyugaton kétségtelenül több a lírikusunk, mint az elbeszélőnk; az első években mindenki mással volt elfoglalva, egzisztenciateremtéssel vagy politikai cikkírással. A hazaiaknak több volt a veszteni valójuk, különösen 1963 előtt, bár egy-két kísérlet bizonyos epizódok megragadására már azelőtt is történt. A forradalmi események egy-egy epizódját mondja el objektív hangvétellel Kamondy (Tóth) László *Fegyencek szabadságon*, illetve Galgóczi Erzsébet *Fejjel lefelé* című novellája; az utóbbi hőse egy tanácselnök, akit 1956-ban úgy büntetnek meg a parasztok, hogy csináltatnak vele egy - kézenállást.⁸ A maga módján becsületes kísérlet 1956 okainak felfejtésére és az események ábrázolására Sánta Ferenc *Hús óra* című kisregénye. Azt írja meg benne, az 1945 és 1962 között eltelt időszak milyen konfliktusokat, milyen megrázkódtatásokat okoz egyetlen falu életében. Más szóval, szakít az 1956 utáni időszak propagandisztikus sablonjaival, nem azzal a szándékkal vizsgálja az eseményeket, hogy a hatalom politikáját visszamenőleg igazolja, hanem megpróbálja (szükszavúan bár, de fojtott indulattal) leírni azokat a sérüléseket, amelyeket az emberek falun 1956 előtt és azután is elszenvedtek a „hatóságok” kezétől; így lényegében megnevezi a forradalom valódi indítékait. Ezért mondhatta azt a *Hús óra* egyetemi vitájában az akkor még balos-szektás pozícióból bíráló Haraszi Miklós, hogy „objektíve senki sem ruházható fel a küzdő felek közül amorális igazsággal”, valamint azt is, hogy „az egyetlen ember, akinek nincs elismert szubjektív igazsága, aki egyértelműen vadállatnak ábrázoltatik, az Varga, a párttitkár”.⁹ Vitapartnerei válaszukban a felelősséget részben Vargára és híveire hárítják, mondván, hogy „az ellenforradalom nem találhatott volna *tömegbázisra* (az én kiemelésem, G. Gy.), ha saját rendszerünk nem fordította volna szembe magával a dolgozókat”¹⁰ Sánta a *Hús órában* tehát elmegy addig, ameddig az adott helyzetben az alapigazságok kimondása terén elmehet: az emberi méltóság megsértését hangsúlyozza, s annak helyreállítását kéri számon a bürokratikus, saját tömegeit elidegenítő egypártrendszerrel. Viszont mivel egyetlen falu drámáján keresztül, filmszerű közvetlenséggel, átúszásokkal és *flashback*kel ábrázolja az eseményeket, kisregényének nincs s talán nem is lehet epikai távlata, s természetesen arra sem adhat választ, mi történt a nagyvárosokban, ahol a forradalom voltaképpen lezajlott.

Ezért igazat kell adnunk Csoóri Sándornak, aki 1969-ben el merete mondani *A kiegyensúlyozottság ára* című kitűnő cikkében: „1956 óta jó néhány kényesnek mondható témát bolygatott meg irodalmunk. De ötvenhat drámai ábrázolásával máig adós maradt. Olyan ez, mintha egy drámában csakis a mellékszereplők mondatai hangoznának el...”, és néhány sorral később így folytatja: „Ötvenhatban minden megtörtént: az is, ami bekövetkezett, s az is, ami nem. Lejátszódott bizonyos értelemben a múltunk, és lejátszódott bizonyos értelemben a jövőnk is.”¹¹

⁸ Ez a novella szerepel Galgóczi Erzsébet *Öt lépcső felfelé* (Szépirodalmi, Budapest, 1965) című kötetében.

⁹ *Tiszta szívvel* (Budapest), 1966. 3-4., 110. és 114. o.

¹⁰ Uo. 119. o.

¹¹ Nyomtatásban először megjelent a *Kritika* című folyóiratban és újra (Csoóri Sándor *Nomád napló* (Magvető, Budapest, 1979) című kötetében, 96. o.

Csoóri már a probléma megfogalmazásával tiszteletre méltó bátorságról tett bizonyosságot; arra már nem vállalkozhatott, hogy megnézzé, mi van az „ötvenhatos tabu” mögött. Mert hogy ilyen van, tagadhatatlan - és nemcsak Magyarországon, Nyugaton is; legalábbis, ami a szépirodalmi ábrázolást illeti. Vajon itt is a „hamis tudat” egy formájával állnánk szemben, vagy bizonyos taktikai megfontolások sűrűsödtek itt magatartásformává?

A dolgok elhallgatására nem mindig a közvetlen hatósági beavatkozás veszélye vagy lehetősége bírja rá az írókat. Vannak más szempontok is, amelyek 1961-től kezdődően (amikor a bebörtönzött írókat kiengedték) vagy 1963-64 után, amikor bekövetkezett a magyar társadalom „íratlan kiegyezése” a Kádár-rendszerrel, sőt még 1968 után is, amikor a prágai tavasz elfojtásának nem lettek súlyos következményei a magyar politikában, feltétlenül hatottak. 1956, mint azt a *Húsz óra* már említett vitájában résztvevők is elmondották, elsősorban a kommunista rendszer „néptől való elidegenedésének” a következménye volt, vagyis annak, hogy a geopolitikai helyzet kegyelméből uralomra jutott kisebbség diktatúráját oly módon gyakorolta, hogy közben saját vezető rétegét is megtizedelte, minőségi kontraszelekciót vezetett be, s az országot a gazdasági csőd szélére vitte. Nem kívánom tagadni, hogy a felszín alá nyomott osztályellentétek és a nyugati propaganda is hozzájárult az októberi robbanáshoz; de aki akkor Magyarországon élt, tudja, hogy az SZKBP XX. kongresszusa és az ezáltal részben szentesített desztalinizációs kísérlet nélkül sohasem kerülhetett volna sor 1956 októberére. Tehát ami történt, az nemcsak az ország elégedetlenségének a kicsapódása volt, hanem ugyanakkor a népellenes sztálinista politika részleges felszámolását megkísérlő, de *a rendszer addigi kereteit érintetlenül meghagyni kívánó* vezető réteg rövidlátásából, taktikai hibáiból és belső meghasonlásából következett. 1956. október 23-a megmutatta ennek a koncepciónak a képtelenségét. Az elkövetkező két hétben (és részben, a munkástanácsok tevékenységén keresztül), még 1956 novemberében-decemberében is, a magyar tömegek egyértelműen tagadták a szovjet mintára berendezkedett totalitáriánus rendszer létjogosultságát, kormányzásra való hivatottságát. Ami ugyanakkor nem volt azonos a szocialista gazdasági elvek, illetve „vívmányok” tagadásával, sőt azok fenntartását szinte minden forradalom alatt elhangzott nyilatkozat kiemelte és hangsúlyozta.

A hatvanas évek közepére megvalósult kádári „különbéke”, illetve ésszerű kompromisszum a magyar társadalommal éppen a korábbi szakadékot próbálta áthidalni a nép és a vezető réteg között. Ha ugyanis az apolitikus állampolgárt nem kényszerítem bele a politika játékterébe, megszűnik a „párt” és a „nemzet” korábban tételezett már-már misztikus hittételként felfogott „egysége”, marad a párt mint a politikai mechanizmus legfontosabb tényezője, megszokott intézmény, hatalmi szerv. Ha a párt nem terrorral, hanem anyagi ösztönzéssel és érdekmnipulációval igazgat, erre a tömegek nem félelemmel és gyűlölettel (mint korábban tették), hanem alkalmazkodással és kedélyes közönnyel válaszolnak. A kölcsönös alkalmazkodás és a gyümölcsöző kompromisszum légkörében kínos lenne a családi szennyest kiteregetni. 1956 részproblémáit meg lehet pendíteni, sőt a Rákosi-rendszert alapjában el lehet ítélni (meg is tette a hatvanas-hetvenes évek magyar irodalma), de már a „párt-nemzet” vagy a „vezetés-tömegek” ellentétét azon az általános és drámai síkon megragadni, ahogy azt 1956 tette, legalábbis nem ildomos. S mindaddig, amíg egy 1956-os vagy ahhoz hasonló helyzet lehetőségei (tehát a hatalomnak a néptől való teljes elidegenedése) a jelenleg is meglévő hatalmi, gazdasági-politikai struktúrában adva vannak, 56-ról nem kell beszélni. Félő ugyanis, hogy az akkori összecsapásnak a maga drámaiságában való ábrázolása újra felzaklatná a kedélyeket. A fiatalokét különösen, hiszen ők csak hallomásból tudnak 56-ról, s bár gyanítják, hogy az iskolai történelemtananyag nem mond igazat, mégis vajmi kevés fogalmuk van arról, amit nemrég Vajda Mihály az egyik nyugati magyar lap hasábjain úgy fogalmazott meg, hogy

„1956 a mai Magyarország legfontosabb hagyománya”. Hogyan lehet egy hagyomány fontos, ha sohasem róla, hanem mindig mellé beszélünk?

Mégsem vagyok benne egészen biztos, hogy az „ötvenhatos tabu” a nyolcvanas évek során is érvényben marad. Mivel ma már a konszolidációhoz fűződő illúziók jóval kevésbé hallgattatják el a „múlt felhánytorgatását”, mint 1968 előtt, elképzelhető, hogy születet olyan irodalmi mű, amely a jelenkori magyar történelemnek ezt a kétségtelen fordulópontját a bonyolult valósághoz híven igyekszik majd megragadni. Bár a Kádár-rendszer 1957 januárja óta¹² általában „ellenforradalmi kísérletet” emleget, álláspontja több kérdésben ambivalens és ellentmondásos: az MSZMP 1962-es, Rákosiék törvénysértéseit elítélő határozata lényegében Nagy Imre rehabilitációs politikáját folytatja; az osztályharc élesedésének sztálini tétele helyett nemzeti egységfront hangoztatása, a merev tervezés és felülről irányított népgazdaság helyett „új gazdasági mechanizmus” bevezetése megint csak reformista szemléletre mutat. Ugyanakkor a magyar nemzeti érdekek érvényesítése terén a rendszer (hogy finoman fogalmazzunk) legalábbis ingadozó, bizonytalan politikát folytatott. Így hát 1956 újjáértékelésére csak akkor kerülhetne sor Magyarországon, ha a jelenleg „fontolva haladó” ésszerűbb gazdaságpolitika reformjai teljes szélességben kibontakozhatnának, s ez egy olyan demokratizálást eredményezne, ami végső fokon ténylegesen pluralizálná a hatalmat. Az is lehet, hogy a várt mű a fent vázolt fejlemények nélkül születik meg, és sokáig asztalfiókban marad; de meggyőződésem, hogy egy ilyen mű az egész magyar irodalom és társadalmi tudat érdekeit szolgálná.

Belső tilalomfák, Mikes Kelemen Kör, 1982

¹² Mert 1956 november-decemberében még „igazságos népfelkelésről” írt az akkori *Népszabadság* és *Népakarat*. S kérdés, vajon a „Rákosi-Gerő-klikk” teljes felszámolása lehetséges lett volna-e 1956 októbere nélkül? Más szóval a Kádár-rendszer belpolitikailag, éppen a forradalomnak köszönheti létét - mintahogy „világpolitikailag” pedig a szovjet fegyveres beavatkozásnak. Ez a kettős örökség csak rendkívüli nehézségek árán egyeztethető össze, hol ez, hol az az arcúata érvényesül

Október hatodika - huszonharmadika főpróbája

Visszagondolva azokra a napokra, úgy tűnik, egy diáktüntetés gondolata már régen ott lógott a levegőben. 1956 február végén egy délelőtt egyik barátommal fölmentem Lakatos Pistához (a költő akkoriban az Alkotmány utcában lakott), akiről tudtam, hogy akárcsak én, Petőfi-köri tag, sőt kezdetben szervezője volt a körnek, s hogy vannak kapcsolatai a Nagy Imrét támogató írókkal és újságírókkal. Lakatosnak (nem tudom, emlékszik-e még rá) akkor fölítettük a kérdést: nem kellene-e március 15-re független diáktüntetést szerveznünk - mi ugyanis szívesen megszerveznénk. Pista úgy gondolta, ez még korai. Lehet, hogy egyszer majd szükség lesz rá, hogy Nagy Imre mellett kivigyük az egyetemistákat az utcára, de ennek még nincs itt az ideje.

Pár hónappal később romantikus (és akkor tavasszal még veszélyes) elképzelésünk hirtelen megvalósult. Rajk Lászlót nemcsak rehabilitálták, hanem még ünnepélyes újratemetésének a napját is kitűzték (ma már tudjuk, milyen késhegyig menő kulissza mögötti harcok után, főként Rajk özvegye szívósságának köszönhetően). Október 6. volt ez a nap, a nemzeti tudatban amúgy is gyásznapi - az aradi vértanúk napja. Az egybeesés nem lehetett véletlen, mindenestre sokak számára a hithű kommunista, de mégis ártatlanul kivégzett Rajkot ez jelképesen a nemzet mártírjává avatta. Ma már közhely, de valóban így volt: Rajk László ünnepélyes újratemetése először adott alkalmat Budapest tömegeinek, hogy ne csak a Rákosi-rendszer, hanem a magyarországi kommunista egyeduralkodó *minden tehetséges formája ellen* tiltakozzanak.

De ennek a tiltakozásnak, mint kitűnt, két része lett: maga a temetés és ami még utána következett. A délelőtti órákban a déli bejárat felől már tömegesen özönlöttek a Kerepesi temetőbe az emberek, akik a lassan szemerkélő eső ellenére eljöttek, hogy tiszteljenek Rajk és a vele együtt kivégzett Szőnyi Tibor, Szalai András, valamint Pálffy György tábornok emlékének. Bár a Rajk-perben és mellékpereiben jóval több embert kivégeztek itt csak négy koporsó várta az újrachantolást. Előttük díszőrség állt, távolabb rendőrkordon fogta vissza a tömeget. Az ünnepélyes búcsúztatást az MDP nevében többen is végezték, míg az életben maradt elítéltek nevében Szász Béla beszélt röviden. A hivatalos beszédek közül később csak a Münnich Ferencére emlékeztem, illetve arra, hogy közben szöveget ütött a fejembe: vajon komolyan gondolja ez az ember, amit mond? S ha igen, mi a biztosíték arra, hogy nem lesz több kirakatper és jogi köntösbe öltöztetett gyilkosság - a kommunista párt állítólagos érdekei, hatalmi monopóliuma nevében? Az én nemzedékemből 56 őszére már csak nagyon kevesen hittek ezeknek a (mint később kitűnt, álszent és hazug) hivatalos fogadkozásoknak.

A szónoklatok után gyászindulót játszott a zenekar. Úgy emlékszem, nem vártam meg a szertartás végét hanem mindjárt az elhantolás után több negyedéves bölcsész évfolyamtársammal kifelé indultam a temetőből. Ahogy kiértünk, az eső még jobban megeredt, beálltunk hát az OTI árkádjai alá.

Pár perc múlva kis menet kanyarodott ki a temetőből, elején nemzetiszínű és vörös zászlóval. Egyetemisták voltak, köztük ismerősök; integettek is szaporán, hogy álljunk be. Eső ide, eső oda, átszaladtunk az úttesten, és csatlakoztunk a négyes vagy hatos sorokban haladó menethez. (Molnár János, 1956 legjobban informált, belügyminisztériumi jelentésekre támaszkodó hivatalos történésze szerint a tüntetést a bölcsészkaron alakult ún. Kolhoz-kör szervezte.¹³ Ez az értesülés alighanem hiteles, mert akkoriban én is hallottam róla, bár maga a Kolhoz-kör

¹³ *Ellenforradalom Magyarországon 1956-ban*. Akadémiai, Budapest, 1967. 37. o.

sem lehetett hosszú életű, hiszen nevével sem előtte, sem utána nem találkozunk a hazai vagy a nyugati szakirodalomban.)

A két-háromszáz főből álló csoport többségét bölcsesek, más karok, valamint a Képzőművészeti Főiskola hallgatói alkották, s a szervezőknek - mint ez menet közben kiderült - a séta irányvonaláról is volt elképzelésük. A Keleti pályaudvarról a Thököly úton át a Dózsa György útra fordultunk, s hogy tartsuk a lépést, énekelni kezdtünk. Olyan 1945 és 1948 között népszerű „demokratikus forradalmi” dalokat, mint a *Sej, a mi lobogónkat...* meg a *Dózsa népe*. Itt, a Dózsa György úton, a Hősök tere felé tartva kezdett kialakulni a tüntetés végleges hangulata, mert addigi együtt vonulásunk itt alakult át tüntetéssé. Spontán módon elkezdtünk jelszavakat kiabálni, kifütyültük-megpfujoltuk a néhány évvel korábban emelt roppant Sztálin-szobrot. Simon Gyurka a TTK-ról, akit a Széchényi Könyvtárból ismertem, s aki most mellettem ballagott, egyszerre csak ötletes jelszót dobott be, a negyvenöt utáni évek ismert jelszavának új változatát: „Nem állunk meg félúton - sztálinizmus pusztuljon!” (A „reakció” helyére most a „sztálinizmus” került). Elkezdtük kiabálni, és csakhamar átvette az egész menet.

A Hősök terén megálltunk az Ismeretlen Hős emlékművénél, s itt mintha egy bölcsészkar tanársegéd (akinek a neve már kiesett az emlékezetemből, csak a bajszára emlékszem) rövid, de lendületes beszámolót tartott volna a magyarság függetlenségi hagyományairól. Innen mellékutcákon át vonultunk a Köröndig. A kitérő célja az volt hogy tüntethessünk a jugoszláv követség (vagy konzulátus?) épülete előtt, ami akkor egy, az Andrássy úttal párhuzamos mellékutcában volt: itt megéljeneztük Titót és a „demokratikus szocialista” Jugoszláviát. (A jugoszláv „független” kommunizmus soha olyan népszerű nem volt Magyarországon, mint azokban a napokban; később, a forradalom, de különösen Tito pulai beszéde után ez a népszerűség rohamosan hanyatlott). A Köröndön túl újabb jelképes célpontokra bukkantunk. Itt volt mindjárt a hírhedt Andrássy út 60. Bár az ÁVH egy ideje már átköltözött a Jászai Mari térre, a Margit-híd mellé, régi épületük (hajdan a nyilas rémuralom, később a sztálinista terror jelképe) megmaradt, nem tudni, milyen hivatalok székeltek benne. Megálltunk a „Hatvan” előtt, valahonnan előkerült egy József Attila-kötet, és egy fiú, akit néhányan vállukra vettek, a magasból harsányan elszavalta a *Levegőt!*, a költő egyik legszókimondóbb versét. „Én nem ilyennek képzeltem rendet!” - kiáltotta szavalónk, és széles gesztussal a túloldali épületre mutatott. A járdákon kisebb csoportosulás támadt - a járókelők egy része elhűlve, más része mosolyogva figyelte a fiatalok felszabadult handabandázását. A képzőművészetiseknek az út másik oldalára is volt gondjuk: itt, a főiskola előtt kifütyülték vonalas, de rossz tanáraikat, s a sztálinisták azonnali lemondását követelték.

Befordultunk a Nyugati felé a Nagykörútra, és még harciasabbá lettek jelszavaink. Megéljeneztük a reformmozgalomban élenjáró magyar írókat, személy szerint Déry Tibort. Nem vagyok benne biztos, hogy elhangzott-e Nagy Imrét éltető jelszó, de nincs kizárva - Nagy Imrét ekkor már visszavették a pártba, és benne láttuk az elkerülhetetlen demokratizálás eljövendő hősét. Időről időre felzúgott a „Nem állunk meg félúton...” Egyszerre csak egy rendőrségi motoros tűnt fel mögöttünk, majd elénk kanyarodott, segített utat csinálni a hétvégi körúti forgalomban. Nem értettük a dolgot. Csak később derült ki, hogy a rendőrség tudott egy hivatalos DISZ-koszorúzásról vagy felvonulásról, és azt hitték, mi vagyunk azok. Ami persze logikus is, hiszen ki gondolt volna a megelőző hét évben arra, hogy független tüntetést is lehet szervezni Budapesten?

A Podmaniczky (ideiglenesen akkor Rudas László) utcán befordulva hamarosan eljutottunk a felvonulás végcéljához, a Batthyány-mécseshez. Ekkorra már szép „sleppje” volt a tüntetésnek, sokan utánunk jöttek megnézni, mi lesz még ebből. Megkoszorúztuk az első független

magyar kormány miniszterelnökének emlékmécsesét, elénekeltük a Himnusz, majd a Szózatot. Valaki rövid beszédet mondott, évfolyamtársam, Ladányi Mihály (az 56 után egy ideig rossz ízű politikai szerepet vállaló költő) felolvasta egy versét, amiből csak egy gondolatra emlékszem: hívják a gyilkost Haynaunak vagy Farkas Mihálynak, lesújt rá végül a nép megvetése. S hogy én se maradjak ki az ünneplésből, a már említett József Attila-kötetből a mécsesnél felolvastam, vagyis inkább elharsogtam (mikrofon nem lévén) a *Hazám* utolsó szonettjét, csekély módosítással: „Adj magyarságot a magyarnak / hogy mi ne legyünk *idegen* gyarmat...” - mert aktuálisnak éreztem, illetve aktualizálni próbáltam éppen ezt a verset.

Ezután lassan szétszéledtünk. Mint hallottam, később a DISZ hivatalosan is koszorúzott. Ami a mi tüntetésünket illeti, azért senkit nem vontak felelősségre, sőt amikor később az ÁVÓ-tól diszkréten érdeklődtek a bölcsészszakon, mégis ki szervezte a tüntetést, valamelyikünk megírta lapunkba, az *Egyetemi Ifjúságba*, hogy a politikai rendőrségnek ehhez nincs köze.¹⁴ Ez volt a lélektani és ténybeli háttere a tizenhat nappal október 23-a előtt szervezett nagy tüntetésnek, amelyik ugyan a budai műegyetemisták pontjaival, de a bölcsészek kezdeményezésére, a pesti bölcsészkar elől (ezért is a Petőfi-szobortól) indult el.

Hitel, 1989. 21. szám

¹⁴ Az október 6-i felvonulás és tüntetés történetét Gosztorny Péter német nyelvű könyve, a *Der Ungarische Volksaufstand in Augenzeugen berichten*, Rauch, Düsseldorf, 1966. közölte először az én információim alapján. A nyugati szakirodalom túlnyomó része, így Bill Lomax is erre a közleményre támaszkodik

Megoldatlan Október¹⁵

Karinthy Ferenc új regénye azzal kezdődik, hogy egy egyetemista azt mondja a főhősnek a Lánchídnál: A Rádiónál „állítólag lövik a népet” A könyv azzal végződik, hogy Várkonyi Artúr, exkommunista funkcionárius, a forradalom fontos értelmiségi szereplője kijelenti (november 4-én): „az utolsó töltényig harcolunk.” E két feltételezett puskaropogás között játszódik le ennek a drámai ősznek az a tizennégy napja, ami - hogy egy másik magyar szerző szavaival éljek - megrengette a világot. Az ötvenhatos magyar forradalomról van szó. Az, hogy Karinthy hozzányúlhatott ehhez a témához, pontosabban, hogy miután hozzányúlt, kis-regénye jelenlegi formájában megjelenhetett, azt látszik bizonyítani, hogy bár a politikai vonal e tekintetben nem változott, növekedett az ötvenhatos téma szépirodalmi megírhatósága Budapesten. Végül is Karinthy Ferenc regényébe egy sor olyan valóságelemet épít be, amelyekről a mai huszonévesek eddig legfőljebb egy-egy régi kiadványból vagy újabb történelmi áttekintésből szerezhettek tudomást, s akkor is torzított formában, féligazságok és súlyosan elítélő jelzők kíséretében. Ha valaki tehát információra éhesen üti föl a *Budapesti őszt*, találhat benne érdekes dolgokat - a többi közt arról, milyen volt a Rádió ostroma, a Sztálin-szobor ledöntése, a Parlament előtti (október 25-i) vérengzés, vagy akár arról, miket írtak az állítólagos „ellenforradalom” alatt cenzúra nélkül megjelenő budapesti lapok. A szerző tehát pillanatokra, mondhatnám helyel-közzel, vissza tudja adni azoknak a forró napoknak a hangulatát. Azért csak helyel-közzel, mert a dokumentációs igény, illetve az az igény, hogy látszólag tárgyilagosan és lehetőleg több oldalról megvilágítsa a tényeket, időnként bizarr közlésekre ragadtatja. Én például nem hallottam, hogy valaki a *Legyen úgy, mint régen volt* című irredenta dalt, avagy hasonló nótákat kurjongatott volna a kijárási tilalom miatt sötétbe borult fővárosban, a „Zsidók Madagaszkárba!” (kissé anakronisztikusan hangzó) feliratot sem láttam egyetlen házfalon sem, de hát az ember nem lehet egyszerre mindenhol.

Ez mindjárt az első legfontosabb kritikai észrevétel. Karinthy regényének főhőse, Páhy Gyula szinte mindenről tud, ami történik, minden fontosabb helyen megfordul. Részt vesz (mert egy ismerőse a kezébe nyom egy pisztolyt) október 24-re virradóra a Rádió elfoglalásában, barátnőjével együtt ott van másnap a Parlament előtti ávós mézszárlásnál is; látja, amint éppen leveszik az utcablát a Sztálin útról (bár nem említi, hogy a jelenlegi Népköztársaság útját a forradalom után még hónapokig a Magyar Ifjúság útjának hívták hivatalosan: van egy 57-es Budapest-térképem, azon így szerepel); ott látjuk a Köztársaság téri csatánál s az azt követő borzalmas lincseléseknél; részt vesz a Nemzetőrség szervezésében, sőt tagja lesz egy fegyveres csoportnak, amelynek parancsnoka egyébként Darvas Ervin, a bátor és derék antisztálinista kommunista... Közben még arra is van ideje, hogy színésznő szeretőjénél dekkoljon, orvosnő feleségét látogassa a zsúfolt kórházban, Szabad Európát hallgasson, és világnézeti vitákat folytasson a (Gimes Miklóstra emlékeztető) Várkonyi Artúrral. De ez még nem minden. Karinthy, úgy látszik nemcsak a forradalom minden fontosabb eseményét akarta beledolgozni viszonylag kis terjedelmű könyvébe hanem szereplőiben megpróbálta „sarkítva” ábrázolni az akkori magyar társadalom ellentmondásait is. Így Páhy Gyuláról kiderül, hogy 1.) apja ugyan bebörtönzött egykori csendőrtiszt, nagybátyja meg egyenesen kivégzett háborús bűnös, de 2.) ő maga marxista értelmiségi, akit előbb felvesznek ugyan, de aztán 3.) kizárnak a kommunista pártból, majd miután fellebbezett, 4.) visszaveszik (kik? mikor?), aki ugyan 5.) fegyveresen részt vesz a forradalomban de ugyanakkor 6.) nemcsak undorodik a Köztársaság téren

¹⁵ Karinthy Ferenc *Budapesti őszt* című kötetről (Szépirodalmi, Budapest, 1982. 202. o.)

vérengző csőcseléktől hanem 7.) ugyanott azaz az Erkel Színház homályos előcsarnokában, szembefordul apjával a börtönből frissen szabadult csendőrőrnaggyal. Amikor apja a Páhy őrizetére bízott ávóst lelövi, Páhy is agyonlövi saját apját. Ez lehetne katarzis, de az adott esetben nem az; nyitva marad például a kérdés: ettől a tettől Páhy kevésbé minősül-e ellenforradalmárnak - mondjuk - az oroszok szemében, s egyáltalán, ez a gesztus jelent-e neki valamit érzelmileg? Az események csak úgy történnek, vagy jelentenek is valamit? Az ifjú Páhy alakja erőszakkal megszerkesztett, a szerző egyszerre túl sokat „rak rá”, s ugyanakkor keveset hoz ki figurája rengeteg élményéből.

Ez a kiagyaltság, illetve a privát cselekményfonal sematikussága a könyv legnagyobb baja. Ezek után már kevésbé tűnnek fel olyan ténybeli tévedések, mint az, hogy október 25-én az Astoriánál valaki egy olyan Marx-idézettel agitáló orosz nyelvű röplapot olvas („Nem lehet szabad az a nép, amely más népeket elnyom”), amit csak négy-öt nappal később nyomtattak először ki a bölcsészkaron. Vagy az a csekélység, hogy Karinthy a Szabad Európa korabeli Nagy Imre-ellenes uszítása mellett részben az enyhén szólva kétes értékű Hollós Ervin-féle „pártpropaganda-dokumentumok” beépítésével igyekszik tárgyilagosságát bizonyítani (a lumpen-proletariátus szerepe a fegyveres harcban és az önbíráskodásban). Végül pedig, amikor november 4-ét megelőzően Páhy Gyula érdekes beszélgetést folytat feleségével, a magát (szintén) kommunistának valló Katival, a feleség érvei lényegében visszamenőleg igazolják a szovjet csapatoknak a kommunista restauráció érdekében indított későbbi támadását. Páhy né úgy, hogy Magyarországon terror nélkül *nem lehetséges* a békés kibontakozás, a demokratikus kompromisszum megteremtése, mivel, úgymond, „Magyarországon mindig végiglengett az inga”. Más szóval a politikai légkör mindig gyorsan radikalizálódott, 1848-ban a felirattól a független magyar kormányig és a debreceni trónfosztásig, 1919-ben Károlyitól Kun Béláig, majd a fehérterrorig és így tovább. Megjósolja, hogy az inga most is végig fog lengeni „egészen a szélsőjobb, a legvadabb reakcióig” (201. o.). Kati ezt - Karinthy szerint - „éles történelmi logikával” mondja - mikor? 1956. november 3-án, amikor 5-re a legtöbb budapesti Üzem elhatározta a munka újrafelvételét, Király Béla a külügyminisztériumi incidens miatt lecsukatta Dudásékat, és a Nemzetőrség egységei biztosították a rend fenntartását a fővárosban. Páhy érvére, hogy a demokratikus többségnek lesz ereje ahhoz, hogy elbánjon a tényleges ellenforradalmi vagy bűnöző elemekkel, felesége azzal a kérdéssel felel, hogy akkor a Köztársaság téren miért nem tudta megakadályozni az ott történeteket? Erre már Páhynek nincsen kielégítő válasza, pedig éppenséggel lehetne. Az ily módon manipulált vita Kádárékat azzal „igazolja”, hogy a második szovjet beavatkozás tulajdonképpen csak azért volt szükséges, hogy a nemzet elkerülje az esetleges fehérterrort. Ez pedig, ismervén a marxizmus-leninizmusnak a hatalom birtoklásáról vallott nézeteit, egyszerűen valótlanság.

Vegyes érzelmekkel teszi le tehát az olvasó Karinthy Ferenc új regényét, miközben egy percig azt sajnálja, hogy ezt a témát Magyarországon az ő nemzedékéből már kevesen fogják jobban megírni. S akkor eszébe jut, hogy egyvalaki már megírta, és mennyivel jobban! Konrád György *A cinkos* című, magyarul eddig még meg nem jelent,¹⁶ de angolul nemrég *The Loser* címen kiadott regényében. Konrád huszontét lapra sűrítve érzékletesen és lényeglátó módon jeleníti meg azokat a napokat, amikor a szocializmus sztálini modellje véglegesen megbukott, és a magyar kommunista párt szembesült korábbi mulasztásaival és bűneivel. Konrádnál nem válik ketté a dokumentáció és az irodalom. Igaz, hogy őt nem nagyon érdekelte, megjelenhet-e ez a műve a pártállam által uralt Magyarországon. Karinthy Ferenc, akit viszont ez a

¹⁶ A cinkos 1986-ban megjelent magyarul New Yorkban, Püski kiadásában, majd 1989-ben Budapesten is kiadta a Magvető Kiadó.

körülmény eléggé befolyásolt, jóindulatú és ambiciózus kísérletet tett 1956 októberének megragadására, de valahogy nem tudta beépíteni hőseit az eseményekbe vagy az eseményeket a hősök sorsába.

Meglehet, a könyvnek lesz „közönségsikere”, vagyis sokan meg fogják venni, hiszen még mindig vagy talán újra igen sok embert érdekel 56 igazi története - de csalódni fognak mindazok, akik hiteles *írói* ábrázolást várnak el ettől a szerző eddigi életművének nemhogy a csúcsait, de még átlagvonulatát sem elérő, rutinosan megírt kis regénytől.

Irodalmi Újság, 1983. 2. szám

Brémai gondolatok

Ha meg akarnám fogalmazni, miért rokonszenves nekem Bréma, ahol a nyár elején jártam, némileg eltérnék az útikönyvszerzők taktikájától, Ők ugyanis alighanem az őszi Dómmal kezdenék, a műemlék városházzal, majd említenek a Schnoor negyedét, amelynek keskeny épületeit a XVII-XVIII. század hangulatában állították helyre, s ahol most egymás mellett kínálja magát az aranyműves és a keramikus, csillogó cukrászda és halkülönlegességeket ajánló étterem, képzőművészeti galéria és palackba zárt hajókat áruló bolt. Esetleg szólnának a régi városmagot körülvevő sétányról amely a hajdani sáncárkot követi, ebben most víz csillog és hattyúk úszkálnak, nem tudni, a Weser folyó holtága-e ez, vagy csak a Contrescarpe sétány mellett kialakított városligeti tó talán még az Ostervorstadt rejtett átjárókkal, vendéglős-butikos udvarokkal tarkított bohémnegyedét is ajánlanák a látogatónak. Mindez persze része s vonzereje a mai Brémának, de van még egy nevezetessége, amiről az útikönyvek hallgatnak.

Brémában ugyanis utcája van Nagy Imrének. Nem tudom, pontosan mikor nevezték így el, de szociáldemokrata polgármester műve volt, az biztos, mivel Brémában (úgy tudom) a háború óta csak szociáldemokratákat választanak a város élére. Az *Imre Nagy Weg* árnyasan kanyargó utcácska, néhány modern lakótömbbel, a Kennedy elnök teréről indul, a Staatsarchiv csupa üveg épülete mellől, s belefut a Salvador Allende utcába. A három névben nem csupán az elmúlt harminc év történelme van együtt hanem az is, hogy Brémában számon tartják és megtisztelik a politikai erőszak áldozatait - legyenek azok revizionista kommunisták, reformista polgári politikusok vagy olyan jó szándékú baloldali államférfiak, akik rosszul mérték föl országuk erőviszonyait. Szerovnak és Pinochetnek nincs és nem is lesz egyhamar utcája sehol a világon (a Szovjetuniót és Chilét nem említve); a történelmi tudat nem kedveli sem a kulisszák mögött működő, sem a junták élén ágáló egyenruhás gyilkosokat. Persze a Nagy Imre utca Brémában csak gesztus, de olyan, amitől minden odavetődő - s történelmünket ismerő - magyar szíve megremelegszik, Dicséret érte a városi tanácsnak.

Harminc év telt el 56 óta - nem is olyan nagy idő. Károlyi Mihálynak hosszabb ideig kellett várnia a végleges rehabilitációra, Kossuth Lajosról nem is beszélve. Amivel nem azt akarom mondani, hogy Nagy Imre kossuthi méretű alak volt, de annyi joga biztosan volt és van, hogy megmaradjon a magyarság jó emlékezetében, mint a „földosztó gróf”-nak. Az utókor elnézi a politikai hibákat, többre értékeli a szándékban megnyilvánuló jövőre irányultságot, s azt, hogy egy-egy tettnek vagy programnak mekkora erkölcsi fedezete volt. Nagy Imre volt az 1948 utáni magyar állam első független miniszterelnöke. Mindig a nemzet érdekében politizált és cselekedett. Nem árulta el sem elveit, sem a magyar népet - őt árulták el, adták hóhérré, s próbálják azóta is kiiktatni a magyar történelemből 1956 hasadt lelke meghamisítói és haszonélvezői. Ma még csak Brémában van utcája, de lesz majd Pesten is, ha a magyar történelem törvényszerűségei a jövőben is úgy működnek, mint ahogy eddig működtek. Nagy Imrét hosszú távon nem lehet elhallgatni; 1956 októberét nem lehet elhazudni. Ezen az évfordulón még nem írják meg róla az igazat Magyarországon, de tíz vagy húsz év múlva meg fogják írni. Olyan remény ez, amit talán nem csak mi, külföldi magyarok táplálunk; olyan remény, amelyet a mai Magyarország perspektívái valószínűvé, szinte bizonyossá tesznek.

Bécsi Napló, 1986

Lengyel vers 1956. október 23-ról

Szerte a világban számtalan vers született az 56-os magyar forradalomról, ez az esemény rengeteg költőt megihletett. Olyan nem magyar költő viszont csak egy volt, aki maga is szemtanúja lehetett a napnak, amelyen a nagy budapesti diáktüntetés előbb a Sztálin-szobor ledöntéséhez és később a szovjet csapatok beavatkozásával népfelkeléshez vezetett. Ezt a lengyel költőt Adam Ważyknak hívták, s az ő verséhez fűznék néhány megjegyzést, talán ma sem időszerűtlen gondolatot.

Ważyk - s ezt néhány szóban el kell mondani - hosszú utat tett meg, mielőtt eljutott volna a budai Bem-szoborhoz. Varsóban született, 1905-ben, és a húszas években mutatkozott be modern, kissé szürrealista hangulatú verseivel. 1939 szeptemberében az akkori Lwówban (vagyis a hajdani Lembergben) érte a háború, s így a szovjet megszállás; később a Szovjetunióban létrehozott ún. Berling-hadsereg tisztje lett. A háborút követő évtizedben a Lengyelországba visszatért Ważyk lapot szerkesztett és mindenben kiszolgálta a hivatalos, sztálinista kulturális politikát. Sztálin halála után, amikor Kelet-Európában megkezdődött az olvadás, Ważyknak is kinyílt a szeme. Rádöbbsent, hogy korábban önáltató fanatizmussal támogatott egy erőszakos kísérletet a lengyel társadalom megváltoztatására; kiábrándulásának legékesebb bizonyítéka az a *Költemény felnőttek számára* című hosszú vers volt, amit 1955 augusztusában közölt a *Nowa Kultura* című hetilap. Ezt a verset hamarosan magyar kézíratos fordításban olvashattuk, s amikor Tardos Tibor egy emlékezetes cikkének az *Irodalmi Újságban* *A tengervíz sós* címet adta, sokan már tudták, mire utal: a lengyel költő e soraira:

*Az álmodozó Fourier bájosan megjósolta:
a tengerek partját majd limonádé mossa.
És hát nem így van?
Isszák a tengervizet,
s lelkendeznek:
„limonádé!”
Lopva mennek haza
hányni,
hányni.¹⁷*

De a *Költemény felnőttek számára* minden ironikus felhangja és maró kritikája ellenére még hisz a rendszer belső megreformálhatóságában. 1955 nyarán Adam Ważyk még reform-kommunistának számít s csak 1956-ban veszti el a kommunista párttal kapcsolatos illúzióit. Ebben szerepe van a poznani felkelésnek csakúgy, mint annak, amit Ważyk Budapesten látott. Ugyanis 1956 októberében a Magyar Írók Szövetsége meghívta őt Magyarországra és - sorsdöntő időpont! - a lengyel költő pontosan október 23-án érkezett a magyar fővárosba. A repülőtérről alighanem azonnal az Írószövetségbe, illetve a Bem-szoborhoz vitték. Akik ott voltak aznap délután a Bem-szobornál, abban az elképesztően nagy tömegben, amelynek feje fölött a téri laktanyából kinéző kiskatonák már lyukas magyar zászlókat lengettek, láthatták, de nem hallhatták Ważykot. Nem volt ugyanis megafon és a hangzavarban nem jutott szóhoz. Déry Tibor írja nemrég (1989) az *Új Tükör*ben közzétett naplójegyzeteiben. „A Bem-szobornál áthatolhatatlan tömeg, felnyomtak a pázsitra a talapzat alá, hátam mögött Vazik[!], a lengyel költő, kis sovány ember, lélegzet után kap.” Ezután nem tudom, hol járt még Ważyk, ott volt-e a Parlamentnél? Alighanem valaki elvitte szállására a margitszigeti Nagyszállóba,

¹⁷ A szövegben szereplő versfordítások a szerző munkái

ahol más külföldi írókkal és újságírókkal (például az erről beszámoló szerb Dobrica Cosićcsal) együtt lakott. Legkorábban október 28-án távozhatott Budapestről, az első vérplazmát és kötszert szállító lengyel repülőgéppel, de az is lehet, hogy Jugoszlávia felé ment el autóval. Mindenesetre a *Nowa Kultura* 1956 egyik novemberi számában megjelent magyar témájú verse, a *Qui tacent clamant*. Ezt a verset én már pár hónappal később lefordítottam magyarra, azóta több helyen megjelent így például a *Gloria Victis* című versantológiában. Halljuk tehát Adam Ważyknak a magyar forradalomról írt versét:

*Veletem voltam aznap, mikor a Bem-szobornál
magyar és lengyel zászlók alatt ujjongtatok.
Nem tudom, közületek ki él még és ki holt már,
midőn elnémult minden, csupán a tűz ropog.*

*A nagy kavarodásban, Déry, te hívtál föl
aggódva telefonon: bajom nem esett-e?
s hallottam a hangod még a Parlamentből,
mint utolsó kiáltást az éterbe veszte.*

*Mi, lelkiismerete a történelemnek,
hallgatunk - államérdek ez a néma beszéd...
Hol a jelölők hamván keserű füst terjeng,
a végső mítosz összedőlt. De Bem emléke ép.*

A vers címét, ami latinul van többféleképpen fordíthatjuk: „a hallgatók kiáltanak” vagy „akik hallgatásukkal kiáltanak”; ez az utalás a lengyel írókra vonatkozik. Maga a vers teljes azonosulással kezdődik: „veletem voltam aznap”, hogy aztán átússzon a felkelés második vagy harmadik napjára (vagy éppen november 4. utánra), „midőn elnémult minden, csupán a tűz ropog”. Ellentéppárral nyit tehát a vers, ezt folytatja aztán a második versszak egy - feltehetőleg még október 23. éjszakai - telefonhívás felidézésével: Déry akarja tudni, hogy van Ważyk. De ennek a telefonhangnak is van kontrasztja, a Parlamentből későbbben elhangzó Déry-üzenet. Legalábbis amit Ważyk annak vél, hiszen igaz, hogy Déry adott nyilatkozatot a Magyar Rádióknak a forradalom alatt, de nem valószínű, hogy ezt Ważyk hallotta; sokkalta valószínűbb, hogy a november 4-én hajnalban „a Parlamentből” elhangzott kétségbeesett többnyelvű segélykérésre gondol - amit viszont nem Déry, hanem Háy Gyula intézett a világ művészeihez és tudósaihoz. Így hát (bár ez a vers hatása szempontjából nem fontos) Ważyk a rádióban alighanem Háy, és nem Déry hangját hallotta csak az utóbbit vélte hallani.

De verse a harmadik versszakban tetőz, miután a közvetlen élmények síkjáról átmegy a politikai összegzés szintjére. Itt az „én” már átadja a helyet a „mi”-nek, a többes számnak. Itt a lengyel írókról van szó, akik nem mondhatják el az igazságot Magyarországról, nem tiltakozhatnak nyilvánosan a második szovjet beavatkozás és a Kádár-restauráció ellen. Nem tehetik ezt, mert mint Gomulka mondotta akkoriban, a lengyeleknek az érzelmek mellett az államérdekre is gondolniuk kell... Államérdek (amit Ważyk a versben gúnyosan említ) vigyázni arra, nehogy a megsértett Szovjetunió szembeforduljon a lengyel reformmozgalommal, és esetleg azt is eltörölje. Tudja ezt Ważyk is, de nem titkolja csalódását: az az író, aki nem mondhatja ki a teljes igazságot, lemond szerepéről, ami a lengyeleknek (csakúgy, mint nálunk): a politika lelkiismeretének lenni. Az íróknak most hallgatniuk kell, de ez a hallgatás vádol, ez a csönd kiált.

Végül Ważyk egy fordulattal visszavezet a vers elejére. Az október-novemberi Budapesten, a holtak hamván terjengő füstben „a végső mítosz összedőlt”. Ez, úgy hiszem, a kommunista szolidaritás, a nemzetköziség mítosza. Az a hiedelem, hogy úgymond, „szocialista országok

nem viselhetnek egymás ellen háborút”. Ez a mítosz, ami két baráti, testvéri országot tételez, merő szemfényvesztés, hiszen a szovjet „internacionális segítségnyújtása” mögött nem nehéz felismerni az orosz imperializmus nyers hatalmi érdekeit. A mítosz összedőlt, de megmaradt a szobor, a jelkép - Bem emlékműve, egy olyan katonáé, aki az igazi szolidaritást, a világ-szabadságért küzdők fegyverbarátságát jelenti. A vers tehát az elsősorban megnevezett tárgytól (Bem József budai szobrától) visszatér a szobor jelképes értelméhez. S ezzel a sorral maga a kezét fölemelő kis lengyel tábornok is a „kiáltva hallgatók” közé lép - évtizedekig rendőrkordonnal vigyázott, illegálisan koszorúzott emlékműve abba a jövőbe néz, ami ma már a jelen - amikor újra ünnep a nemzet ünnepe, amikor végre nyíltan meg lehet ünnepelni október 23-át.

Unió, I. 5. szám (1989. december)

Ötvenhatról - fiataloknak

Simonffy András *Rozsda ősz* című könyvét az idei budapesti könyvhét várhatóan legsikeresebb könyvei között emlegetik. Ez az elvárás nem alaptalan; a szerző nevét néhány éve megjelent *Kompország katonái* című műve óta elég sokan ismerik. Igaz ugyan, hogy az elmúlt két évben rohamosan megszorodtak az 56-os forradalommal foglalkozó szépirodalmi és dokumentumfeltáró írások, mégis ennek a témának van közönsége a mai Magyarországon, arról nem is beszélve, hogy Simonffy műve bizonyos értelemben új műfajt teremt. A *Rozsda ősz* ugyanis nem egyszerű regény, nem is csupán emlékezés, hanem egy levélkeretbe foglalt olyan önéletrajzi próza, ami a narrátor személyes sorsán túl a jelenkori történelem fősodrába veti az olvasót: 56 októberének rendkívüli drámájába.

Simonffy azzal indokolja könyvének megírását, hogy tizenéves fiának kívánja elmondani, hogyan élte ő meg tizenöt éves fejjel 56-ot. Szerinte ugyanis a forradalom a „tizenötévesek forradalma” volt, ahol „a Nagy Helyzet gyújtóbombájának robbanása éppen egybeesett a bennünk feszülő életforradalommal”. Ebben sok igazság van, de hozzátenném, hogy 56 legalább ugyanennyire volt az akkori huszonévesek, az egyetemisták és főiskolások forradalma is, hiszen a nagy október 23-i tüntetést éppen a budapesti bölcsészkar kezdeményezte, s annak távlati programját a műegyetemisták fogalmazták meg pontjaikban. Legfeljebb azt tehetnénk hozzá, hogy az események bizonyos generációs hullámvázát idéztek elő a fegyveres harcok idején a kezdeményezés a huszonévesek kezétől átment a tizenévesekébe (akik közül igen sokan elesetek azokban a napokban), hogy aztán november 4. után, a forradalom munkástanácsokkal védekező szakaszában megint visszatérjen az „igazi” felnőttek, a 30-40 évesek kezébe. Ami Simonffy megközelítésében különösen érdekes, az - filmes kifejezéssel - a szerző vágástechnikája. Nemcsak elmond emlékeket, hanem bevág a szövegbe korabeli saját feljegyzéseiből, illetve levél formájában megfogalmazott (alighanem csak kissé retusált) élménybeszámolóiból, sőt: nemcsak saját benyomásait, hanem két és fél évvel fiatalabb húgának, Áginak a beszámolóját is közli. Így aztán kettős perspektívából láthatjuk október 23-át, és az azt követő napokat: az akkori tizenévesekéből és a mai felnőttekéből.

Az akkori tizenévesek elbeszélése, a naivitásokat és a jelentéktelen mozzanatok kiemelését is beleértve, rendkívül frissen hat, valami elfogulatlan üdéséget ad a szövegnek. Idézzünk két részletet Ági dolgozatából. Apjával és bátyjával elindulnak hazulról október 23-án este: „A Parlament elé készülődtünk, de mivel az volt a leggyorsabb, az 1-es buszra ültünk fel. A kalauz néni kijelentette, hogy aki Sztálin-szobrot megy dönteni, azt ingyen viszi. Persze így ingyen kibuszoztunk a Sztálin-szoborhoz” (53. o.) Később a Molotov-koktél mibenlétéről tájékoztatja a vidéki nagyszülőket: „A magyarok Molotov-koktélekkel működnek. Ez olyan, hogy 8-15 éves srácok összeverődnek, az egyik házból szereztek üveget, a másiktól benzint bele, aztán ha jön egy tank, rádobják a motorjára és befutnak a kapu alá. A tank kampec. Az ilyen akkor szokott abbamaradni, amikor a »jön a mama« kiáltás elhangzik.” (59. o.).

Más szóval a *Rozsda ősz*ben hiteles leírást kapunk a történeletről, főként két akkori tizenéves szemszögéből. A humor fontos összetevője látásmódjuknak; de hát a megelőző éveket csak roppant humorérzékkel és meglehetősen ironiával lehetett elviselni. Ez még abban a részletben sem tűnik el, ahol Simonffy András leírja október 25-ét, azt a „véres csütörtököt”, ahol a Parlament előtt szétgépfegyverezték a békés tüntetőket. Döbbenetes, hogy Simonffy tizenöt évesen milyen erőteljesen, pontosan tudta rögzíteni, ami ott történt. Nem ez az első élménybeszámoló, amit a Parlament előtti vérengzésről olvastam, de alighanem ez volt az első, amelyből megértettem, hogy itt nem a Kossuth Lajos tér tetőire kirendelt ávós vagy félávós

osztagok hirtelen lövöldözésben megnyilvánuló pánikjáról, hanem egy hidegvérrel előre kidolgozott tömeggyilkosságról volt szó. Kiderül ugyanis, hogy azon a délelőttön mintegy *másfél órán* keresztül tüzeltek a téren összetorlódott tömegre, és nem egy vagy két, hanem szinte minden irányból. Előfordult az is, hogy aki túlélte az első iszonyú golyózáport, és föltápáskodott, hogy otthagyja „a tett színhelyét”, lekasálta egy újabb sorozat. Magyarán mondván arról volt szó, hogy lehetőleg *senki* se maradjon életben a célgömbre kapott tünetők közül. (Ezt azért nem sikerült maradéktalanul végrehajtani, hiszen a 11-15 ezer főnyire becsült tömegből egy mentőorvos a halottak számát „mindössze” 350-re becsülte.) Igaz, nemcsak a civilekre lőttek: voltak a sortűznek szovjet katonai áldozatai is, és a helyszínre elsőnek érkező mentőautó két orvosát is kilőtték a Rákóczi-szobor mellett. Simonffy akkori benyomásait szembesíti később összeszedett tanúvallomásokkal. Ezekből kiderül, hogy a tetőn elhelyezett fegyveres őrségen kívül még a téren cirkáló nyitott ávós páncélkocsikról is lőtték a védtelen embereket. Szabályos vérfürdőt rendeztek ott a téren. És erről a Kádár-rendszer propagandája 33 éven át azt szajkózta, hogy „ismeretlen tettesek” követték el. Vajon fény derül valaha kilétükre? Bíróság elé kerülnek végre-valahára?

Simonffy könyvében idéz 1956-ban a családnak szerkesztett házi híradójából, a *Bergengóciából* is; kár, hogy akkoriban papírra vetett értesüléseit nem mindenütt magyarázza helyesen. Így például egy kora decemberi tüntetésről szólva ezt írja: „egy motorost elküldtek az indiai követségre és kérték, hogy Krisna Menon jöjjön ki a helyszínre” (145. o.). Simonffy azt hiszi, ez a Menon indiai államfő volt, de ez tévedés: Nehru K. P. S. Menont, India moszkvai nagykövetét küldte őt napra Budapestre, ahol az az ellenállási mozgalom képviselőivel is találkozott. Abban sem vagyok biztos, hogy 56 októberében a Kilián laktanyát már újra *mindenki* „Mária Terézia laktanyaként” emlegette; én legalább tízszer hallottam e laktanyáról akkoriban, és minden alkalommal Kiliánként emlegették, függetlenül attól, ki volt a laktanya névadója.

De hát ezek apróságok. Simonffy András új könyve egészében és részleteiben is rokonszenves, regényes és becsületes írás olyan, amelyet én is szívesen ajánlanék minden magyar tizenévesnek. Nem mindegy ugyanis, mit kezelek száraz vagy kevésbé száraz, de mégis: történelmi anyagként, és mi válik bennem az írott szó mágiáján keresztül élménnyé. A *Rozsda ősz*, azt hiszem, alkalmas arra, hogy testközelbe hozza 56-ot, megteremtheti az akkori léthelyzetek átélésének lehetőségét. Köszönet érte Simonffy Andrásnak.

Bécsi Napló, 1990

Julian Przyboś és a magyar forradalom

Amikor ez év áprilisában kiszálltam a repülőgépből a chicagói O'Hara repülőtérre, még nem tudtam, milyen meglepetéseket tartogat számomra - és minden lengyelbarát magyar számára - az illinoisi egyetem chicagói részlegében rendezett többnapos Przyboś-konferencia. Julian Przyboś (1901-1970) mindeddig a lengyel avantgárd legfontosabb alakjai között tartottuk számon, mint olyan konstruktivistának induló költőt, aki a gépek és a város dinamizmusának dicséretétől később eljutott egy tágasabb, átszellemültebb szemléletig, az egész ember alkotta világ igenléséig. Minthogy a paraszti sorból származó Przyboś kezdetben baloldalinak indult, s ezt az elkötelezettségét a harmincas évek politikai eseményei csak megerősítették, nem volt meglepetés, amikor a második világháború után „társutas” szerepet vállalt az új, kommunista rezsimben - néhány évig ő volt Lengyelország svájci nagykövete. Később a krakkói Jagelló Egyetem könyvtárának igazgatójaként működött (én is így, ebben a minőségében ismertem meg 1953 őszén), majd 1955-ben Varsóba költözött, és itt élt haláláig, mindinkább visszahúzódva a politika iszapos-saras küzdőteréről. 1956 után fontosabb közéleti szerepet már nem vállalt, bár néhány évig még szerkesztette az 1963-ban megszüntetett *Przegląd kulturalny* (Kulturális Szemle) című lapot.

Arról, hogy Przyboś politikai visszavonulásában az ötvenhatos magyar forradalom és Nagy Imre kivégzése is szerepet játszott, én már korábban is tudtam: 1986-ban Londonban kiadott lengyel-magyar költői antológiám (*Polscy poeci o węgierskim Październiku*) életrajzi jegyzetében föl is tüntettem, hogy a lengyel költő 1958-ban, éppen Nagy Imréék kivégzése után, az azon érzett fölháborodás hatására lépett ki a Lengyel Egyesült Munkáspártból. És persze ismertem Przybośnak a magyar forradalomról írt versét, amit közöltem is az említett antológiában. Amit viszont csak Chicagóban, két lengyel kutató, Bogusław Kierc és Rościsław Skręt jóvoltából tudtam meg, az a korábban magát kommunistának vagy legalábbis szimpatizánsnak valló Przyboś angazsálódása, kiállása volt a magyar forradalom és az egyik vezéralakjának számító Nagy Imre miniszterelnök mellett. Kierc személyes közlések alapján, Skręt pedig egy fennmaradt kézirat segítségével tudta bizonyítani, mennyire hatottak az 1959-60 közötti magyarországi események Przybośra, milyen döntő módon formálták át korábbi szocialista reformillúzióit, s változtatták azt egyrésről valamiféle pártatlan hitté az emberiség jövőjében, másrészt pedig kiábrándultsággá, szkepticizmussá az ún. „létező” szocializmussal szemben.

Itt meg kell jegyeznünk, hogy Przyboś a lengyel olvadás idején (tehát 1955-56-ban) a sztálinista-zsdanovista kultúrpolitika legélesebb bírálói közé tartozott, ami (érthető módon) növelte tekintélyét, korábban eléggé szűk értelmiségi körökre szorítkozó népszerűségét. Ezért a nem kommunista olvasót alighanem meglephette a vers, amelyet Przyboś a varsói *Przegląd kulturalny* 1956/45. számában közölt a magyar forradalomról. Ebbe ugyanis a lengyeleknél akkor már-már közhelyszerű motívumok mellett (amilyen a magyarok javára rendezett széles körű véradó mozgalom volt) beleszötte az 1917-es „októberi” (novemberi) orosz forradalom jelképét, illetve az azzal alkotott analógiát is. Függetlenül attól, hogy a Téli Palota bevétele után létrejött ún. „proletárhatalom” nem volt tisztán bolsevik jellegű, tehát magába foglalta még a forradalmakat támogató eszereket és anarchistákat is, azok számára, akik Magyarországon éltek meg 1956 októberét, nyilvánvalóak voltak a különbségek. Jóllehet a magyar népfelkelés egyrészt a szocializmus „megreformálására” indított értelmiségi mozgalom kiteljesedése volt, másrészt viszont erős nemzeti szellemiség hatotta át és azonnali fő követelése közé tartozott a szovjet csapatok kivonása az országból. 1917 és 1956 között tehát csak halvány párhuzamot lehetett húzni, bár a munkástanácsok spontán megalakulása kétségtelenül a tizenhetes „szovjetek” képzetét kelthette a szemlélőben.

Przyboś verséből az analógia következtében azért kiderül, hogy úgy érzi, a fegyveres szovjet beavatkozás Budapesten ellentmond az orosz forradalom szellemének, meghamisítja az internacionalizmus értelmét. Erre utal „a zászlóból csak rongydarab maradt” sor. Amit viszont a legutóbbi időkig, pontosan 1990 végéig nem tudtunk: ez a magyar tárgyú Przyboś-vers eredetileg megcsonkítva jelent csak meg. Az alapszöveget Rościsław Skręt tette közzé a Przyboś-hagyatékban talált kéziratból a *Ruch Literacki* című krakkói folyóiratban (XXXI. évf. 1990/4-5., 339-341. o.). Hogyha megnézzük ezt a szöveget, észrevevessük, hogy a vers legpesszimistább kitételei estek áldozatul a cenzor ollójának. Így például a szaggatott vonal előtti sorból az „elveszített” szó kimaradt. A vonal utáni két sor benne maradt ugyan az 1956-os közlésben, de a vers utolsó sorai kimaradtak, és csak szaggatott vonallal vannak jelölve. Mit mond Przyboś a kimaradt sorokban? Bizonyos értelemben kódája ez az egész versnek. A kezdő szakasz „vérátömlesztése” hiábavalónak bizonyult; már az erek elkötése is hiábavaló. Megállt a szív, vagyis a magyar szocializmus nincs többé. Ezért mondja Przyboś az utolsó sorban: „Vessétek tüzre a zászlót”. A vers dátuma is elgondolkoztató: 1956. november 7.

Tudjuk, hogyan reagált a lengyel íróársadalom a magyar forradalom és szabadságharc vérbe fojtására - jómagam is foglalkoztam, nem is egyszer ezzel a témával. Nemcsak tiltakozó beszédek hangzottak el, hanem az új pártvezérnek, az 1956 októberében még „reformistának” vélt Gomulkának is minden erőfeszítésére szükség volt, hogy visszatartsa a lengyel írókat attól, hogy túl zajosan (és túl nagy nemzetközi nyilvánosság előtt) fejezzék ki rokonszenvüket a legázolt, a „kádárizált” magyarokkal. Nem tudom, igaz-e az a hír, amely szerint Gomulka, amikor közölték vele Nagy Imréék váratlan kivégzésének a hírért, első dühében összetörte telefonkészülékét. Később a pártpolitikus mindenképpen az igazságszerető ember fölé kerekedett, hiszen gdański beszédében már „megértően” nyilatkozott az igazságszolgáltatásnak erről a jelenkori történelmünkben szinte páratlan megcsúfoltatásáról. Neki nem volt érdemes Moszkvát egy ilyen, a lengyeleket csak másodlagosan érintő ügyben provokálnia hallgatásával.

De hogyan hatott mindez Przybośra? Bogusław Kierc idéz tőle egy naplórészletet, amely mindeddig nem került nyilvánosságra. A bejegyzés dátuma 1958. június 21-e: „Szinte ihletetten [megértettem], mintha ez minden olyan előfeltétele volna, ami a jövőben bármikor is megérinhet - ha nem lépek ki a Pártból, ha nem szakítok ezzel az egyetemes szerencsétlenséggel, nem leszek képes arra, hogy verset írjak.” Más szóval Przyboś úgy érezte, az erkölcsi felelősség, ami 1956-ban csak (vagy főleg) a szovjet vezetőket és azok magyarországi kiszolgálóit, a gerőket és a kádárokat terhelte, most már *minden kommunistát* érint, mindenkire egyaránt kiterjed. Aki ezután is a tükörbe akar nézni, annak most lépnie kell. Ezért tiltakozását a naplón és a kilépés gesztusán túl versben is kinyilvánította. Történt ez jellegzetesen przybośi modorban, egy erősen kódolt, mégis sokak számára érthető versben, amelynek a címe: *Tucholai elégia* volt.

A tucholai erdőség Bydgoszcztól északnyugatra fekszik; 1958 júliusában a Przyboś család itt töltötte nyári szabadságát. Érthető tehát, hogy a vers természeti képekkel kezdődik, s ezek kontrasztjaként, illetve ezekhez kapcsolódva fut a dölt betűs politikai-életfilozófiai kommentár. A napi politika dinamitja bármikor robbanhat - most éppen robbant. Innen a kérdés, mi legyen a költő - aknaszedő? A vers közepe táján utalás történik arra az eseményre, ami a verset kiváltotta - megjelenik az „ítélet”, s rögtön utána a mélyről fakadó panasz: „Könnyebb volna most meghalnom, mint hallgatnom.” A szólás kényszere drámát takar - egy olyan emberét, aki életének nagy részét a szocializmus eszméjének áldozta, aki ennek az eszmének a megvalósítását szolgálta. De igazságérzete erősebb, mint elkötelezettsége. Hogy világos legyen, milyen ítéletről beszél a költő, a következő versszakban a tavililiom ellenpárja „a szájhoz tartott tükör” lesz; az akasztás után hagyományosan így vizsgálták, beállt-e a halál állapota. S keserűen hangzik az axióma: „*A félelem nélküli halálnál nehezebb félelemben élni*”

és magával a félelemmel élni...”, ahol az utolsó ige a „félelemmel táplálkozni” gondolatát is magába foglalja. A szovjet mintájú szocializmus erkölcsi csődje ugyanis ott mutatkozik meg, hogy nem képes félelem nélküli életet teremteni az állampolgárok számára. „*Hol zsarnokság van / ott zsarnokság van*” - jut eszünkbe a magyar költő két emlékezetes sora. A Przyboś-vers következő versszakában pedig - bár a lengyel költő a forradalom mozdonyára céloz, amikor azt írja, a száguldó vonat alá vagy elé „*a költők virágokat dobtak, azután magukat*” - a mi képzeletünkben József Attila jelenik meg, akinek sorsáról Przybośnak is lehetett tudomása.

1960 tavaszán Przyboś még egyszer és utoljára visszatér a „magyar témakörhöz”. Ekkor ér el Nyugatra a hír, amit a különböző rádióadók visszasugároznak Kelet-Európába, hogy Magyarországon olyan fiatalokat végeztek ki, akik 1956-ban fegyveresen részt vettek a harcokban, de akkor még kiskorúak voltak. A hatóságok megvárták, amíg nagykorúak lettek, s csak akkor végezték ki őket.¹⁸ Przyboś újabb kódolt versben reagált erre az embertelenségre - a vers címe „1960 tavasza” (*Wiosna 1960*). Már az indító kép arra utal, ami a költőt ekkortájt foglalkoztatja: „*A villamos ráhajtott arra, ami zöldellt és vörösebben eltűnt*” - ahogy az előző versben a „*forradalom mozdonyáról*” volt szó, itt a „*villamos*” a „*létező szocializmus*”. A versben, mint máskor is, Przyboś a természeti képeket gondolatokkal szinkópázza hogy aztán az ötödik versszakban pontosan megfogalmazza fájdalmát: „*Ó te első fű, zsenge, gyanútlan! Ó hadd feledjem / az elítélteket, akik csak azért érhatték meg / a nagykorúságot, hogy közös fát kapjanak!*”¹⁹

Ez a három - itt lefordított, illetve idézett - Przyboś-vers drámai erővel bizonyítja, mennyire hatott a lengyel költőkre a Magyar Október, nemcsak közvetlenül, hanem későbbi következményeiben is. Megragadta, s életre szóló politikai választásra készítette még az olyan baloldali nemzeti szempontból alig elkötelezett, a modern „tisztá” művészetet mindennél előbbre valónak tartó költőt is, amilyen Julian Przyboś volt.

Julian Przyboś

1956 októbere

*Vért adunk a sebesült magyaroknak,
egy nép önti át vérét a másik nép erébe,
a zászló vöröse más zászlóra folyhat,
hatalmat ömlesztünk át a vérbe.
Ugyanaz a zászló, ugyanaz a szín,
amely akkor égett
a tizenhetes évben és csillagot gyűjtött
a Téli Palota rohamában azon az éjjel,
hogy egy ugyanolyan piros fácska
a népek zászlajával boruljon virágba
s növekedjék az Október-század koronája.
...Október ez októberében bennünket
nem a fegyver a kézben egyesít,
hanem a lüktető szív, a szinte túlcsorduló,
harc és vesződés nélkül:
beljük ellenség szuronya, belénk csak az orvos tűje döf.*

¹⁸ Ilyen kivégzésekre valóban került sor, de egy évvel korábban, 1959-ben; ekkor végezték ki például ez ekkor 18 éves Mansfeld Pétert.

¹⁹ Eredetije: Julian Przyboś: *Lirya 1990-1964*, PIW. Varsó, 1972. 173. o.

*...Budapest kövén
a zászlóból csak rongydarab maradt,
mint vörös őszi levél,
mely annak nyitott szemére hull,
ki utolsónak esett el az új
Októberért vívott és elvesztett harcban*

*Átöntöttük a vért
a nyílt erekből a nyílt sebekbe.
A fájdalom csekély - de nagy lesz a harag ma.
Kössétek el az ereket. De már megállt a szív.
Vessétek tűzre a zászlót.*

1956. november 7-én

Tucholai elégia

*E sűrű és sötét erdő mélyén,
amelyen átüt a magasban az árbocfenyők törzsének vöröse,
az őzek arany suhanásaitól villódzó ligetekben,
a fenyvesben, ahová becsörtetett az első farkascorda...*

Akna lapul a perc alatt, perccel aláaknázott a pillanat,
s mint robbanóanyag, olyan itt az idő!

*Itt, a fél égboltot beborító lomb között,
mely árnyat ad és óv a fejemre lágyan omló naptól,
és a kezével hosszú, keskeny messzeségbe mutató
acél sínpár között, amit megtör a fenyves...*

Vajon már soha nem lehet élnem, csupán aknát szednem,
bár tudom, hogy túl korán robban?
(És talán ez az egyetlen vigasz?)

*A tóban fürdő hajnalcsillag és a várakozás közt,
az esthajnal, a leszálló éj és az ítélet közt,
a gyantaillat és a test melege közt, mely lassan elszáll...*

Könnyebb volna most meghalnom, mint hallgatnom.

*A víz tükrén égő liliom sárga lángja előtt,
a szájához tartott tükör előtt, hogy kimondják: beállt,
a tavi liliom és a haldokló
utolsó lehellete közt...*

A félelem nélküli halálnál nehezebb
félelemben élni, s magával a félelemmel élni -
a halál e mindennapi kenyerével.

*A száguldó mozdony csattogásában, a szétzúzó kerekek dübörgésében,
amelyek alá a költők virágokat dobtak, aztán magukat...*

*A tucholai erdők mélyén,
a bennük beszórt tömegsírok között...*

Hosszan, rigósan, mintha a felhőből szívná az első dús cseppeket,
a fenyőrigó dallamosan fújja levegőből-való
ideális fuvoláját
(nincs más: csak ez a nem-emberi, objektív vigasz)
és a kakukk dalolt, majd elröpült, a visszhang fészket keresve...

Gömöri György fordítása

Európai Utas, 1992. 3. szám

Két epizód ötvenhat novemberéből

November 4. után körülbelül egy hétbe került, amíg magunkhoz tértünk. A bölcsészkar épületét Marián ezredes javaslatára (parancsára?) még a második szovjet beavatkozás napján kiürítették a fiúk, elvitték onnan az összes fegyvereket; állítólag a Piarista-házat Budáról kitűnően be lehetett löni, értelmetlen lett volna az ellenállás. De november második hetében újjáalakult az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság. Eldöntöttük, hogy tovább dolgozunk, amíg lehet legálisan, s ha már nem lehet, illegálisan; védjük a forradalom eszméit és a diákság érdekeit. Egyelőre a röpcédulázást leszámítva nem sokat kezdeményeztünk; igaz, kapcsolatba léptünk a munkástanácsokkal, és támogattuk általános sztrájkra való felhívásukat, ami a munka felvételét a szovjet csapatok kivonásától tette függővé. A hamarjában összetákolt Kádár-Münnich-kormány, illetve maga az egyelőre elég bizonytalannak látszó Kádár még lehetőségként emlegette a nép követelését: „Mihelyt a rend helyreáll, tárgyalásokat kezdünk a szovjet csapatok kivonásáról.” Csakhogy ennek az ígéretnek alig volt hitele, hiszen olyan ember szájából hangzott el, akit a szovjet birodalom tankjai kényszerítettek rá a forradalmasodott országra.

Az utcákon már abbamaradt a lövöldözés, s így egy hűvös reggelen elindultunk, hogy a Kossuth Klubban stencilen lehúzzunk pár száz röplapot az általános sztrájkra. Társam az akkor még újságíró szakos (ma Washingtonban, az Amerika Hangjánál működő) Csernus Ákos volt, akivel szerencsésen el is jutottunk a Múzeum utcáig. A klub akkori titkára (magas, jóképű, bajszos fiatalember, akinek a nevét sajnos elfelejtettem) készségesen beinvitált a szobába, ahol a sokszorosítógépet tartották, és tüstént munkához láttunk. De Ákos alig tette föl a stencilt a gépre, amikor dörömbölnek. Orosz katonák, házkutatás. Hozzánk is bejön egy kis ruszki, és mindjárt a lényegre tér:

- Aruzsije nyet?

- Nyeet, nyet, á dehogyis van fegyverünk! - rázzuk a fejünket, miközben Ákos egyre csavarja a gépet, és készülnek a sztrájkra fölhívó röplapok. A ruszki még álldogál egy darabig, aztán biccent, és elmegy.

Öt-tíz perccel később végeztünk is, és megyünk be a titkártól elkészönni. Az meg csak áll az ablaknál, és zsebkendőjével törölgeti a homlokát - nem is vettük észre, hogy milyen meleg van a teremben.

- Hát gyerekek - mondja aztán -, ezt megúsztuk. Nem a röplapokról beszélek, mert ezek egy szót sem tudtak magyarul, és nem volt velük tolmács, hanem a színpad... (akkor még volt egy színpadszerű dobogó a nagyteremben), gyerekek, a színpad alul tele van fegyverrel! A nemzetőrök hagyták itt őket 4-5-én, aztán nem jöttek értük. Most képzeljétek el, ha ezt megtalálják!

*

A másik novemberi epizód kevésbé mulatságos, de azt hiszem, elég tanulságos. 1956. november 4. után megkezdődtek a deportálások: a szovjet katonák százszámra szedték össze és vagonírozták be a fegyveres harcban való részvétellel gyanúsított fiatalokat. (Pár héttel később ezek a deportálások megszűntek, és a már elvitt embereket általában visszaengedték Kárpátaljáról). Ennek persze híre ment a városban, sokan emiatt indultak neki Nyugatnak. Félni mi is féltünk, de azért még nyugodtan jöttünk-mentünk a városban. De november 15-én bejött hozzánk a bölcsészkarra egy kétségbeesett anya: a fiát (már nem emlékszem, volt-e nála fegyver) letartóztatták valahol a „Csikágóban”, és 30-40 más fiatallal együtt bevitték a

Honvédelmi Minisztériumba, ahol a pincében tartják fogva őket. Az anya nem annyira az esetleges (de valószínűtlen) kivégzéstől félt, hanem attól, hogy a fiát elviszik Szibériába. Könyörgött, hogy tegyünk valamit. Szabadítsuk ki a fiát!

Megható volt ez a naiv bizalom: az egyetemisták mindent el tudnak intézni. Bár az is lehet, hogy mi voltunk az a bizonyos utolsó szalmaszál. Tény, hogy Simon Jóskával, a nyomdászból lett újságíróval elhatároztuk, bemegyünk a Parlamentbe. Ezekben a napokban még nagyon „cseppfolyós” képlékeny volt a hatalom, egyszerűen nem volt Kádáréknak elég emberük. A munkástanácsok kezében több hatalom volt, mint a kormányéban. Legalábbis egyelőre. A Parlament előtt még szovjet tankok álltak, de az épület oldalbejáratánál már magyar volt az őr. Elmondtuk neki, mi járatban vagyunk: egyetemisták, s a belügyminiszterrel szeretnénk beszélni. Pár percig várakoztatott alighanem föltelefonált az őrség parancsnokának, majd intett hogy mehetünk. Alighogy beléptünk a liftbe, a kezelő, idősebb, alacsony emberke, izgatottan érdeklődött:

- Mondják fiúk, mi van a városban? Milyen a hangulat?

- A hangulat nagyon rossz - mondtuk gondterhelten. - Mindenütt a sztrájkra fölhívó plakátok, az emberek nem dolgoznak, és nem ismerik el a kormányt.

A liftes megsemmisülten csóválta a fejét.

A második emeleten egy magyar egyenruhás százados fogadott, és betessékelt Münnich Ferenc irodájába. Münnich, nagy darab, vörös arcú, szemüveges ember, az íróasztal mögött ült. Az Egyetemi Forradalmi Diákbizottság küldötteiként mutatkoztunk be (vagy csak a „budapesti diákság” küldötteiként? erre már nem emlékszem biztosan), és elmondtuk, amit az anyától hallottunk. S hogy nyomatékot adjunk kérésünknek - engedjék szabadon a Honvédelmi Minisztérium pincéjében fogva tartott fiatalokat -, kilátásba helyeztük, amennyiben ez nem történik meg 48 órán belül, egyetemista tömegtüntetést szervezünk a Kossuth Lajos térre.

Ez persze blöff volt, blöff a javából - abban a helyzetben már csak logisztikailag is lehetetlen lett volna egy többezres tüntetést összehozni. De ezt Münnich - aki, úgy éreztük ekkor, a Parlament „foglya”, innen csak szovjet páncélautóval mer közlekedni - nem tudhatta. A liftesnél biztosan többet tudott a valóságos helyzetről, de nem ellenőrizhette, állításunkban mennyi az igazság. Ehelyett behívta a századost, tud-e valamit a HM-ben fogva tartottakról. A százados nemmel válaszolt, de mivel ragaszkodtunk hozzá, hogy amit elmondtunk, megfelel a valóságnak, Münnich megígérte, kivizsgáltatja az ügyet. S ezzel aztán el is köszöntünk tőle.

Kinn az utcán, már némi távolságra a Parlamenttől, egymásra néztünk Jóskával, és kitört belőlünk a röhögés. Val valószínűtlen volt az egész: mi, csóró diákok, akiknek még fegyvere sem volt, mi adjunk ultimátumot a Kádár-kormány belügyminiszterének!

Viszont a blöff bevált. Másnap az egyetemen újságolták, hogy bejött az előző napi anya, hálálkodni. Münnich állta a szavát, a fiatalokat kiengedték. Az igazi megtorlás később jött, amikor a pufajkások már elegendőek voltak, hogy ne féljenek holmi hőzöngő egyetemistáktól.

Ezt én már nem vártam ki: pár nappal később Andaunál átléptem az osztrák határt. Később Simon Jóska is eljött. Ma Svédországban él, ismert festőművész.

Hideg karácsony Pozsonyban

Budapesti közjáték két képben

I. kép: előtte

„Éljen augusztus huszadika!” - a plakát furcsán elnyújtott betűivel s a szöveget körülroppentyűző színes görbéivel inkább emlékeztetett egy Nyugaton divatos pszichedelikus-hippi plakátra, mint egy népi demokratikus állam ünnepélyes propagandahirdetményére. Azt a körülményt, hogy Szent István napjából Rákosi Mátyás csinált azóta is érvényben maradt alkotmányünnepet, a magyar sajtó nem hangsúlyozta, sőt úgy látszott, valamiféle békés kompromisszum alakult ki István király és a kommunista párt között: 20-a idén legalább annyira volt István-nap, mint a (már születéskor semmibe vett, papírrongyként kezelt) szocialista Alkotmány ünnep. A legfeltűnőbb mégis az ünnep politikamentessége volt - mivel augusztus 20. keddre esett, hétfőre „csúsztatták” a vasárnapot, s így kettős szabadnapot nyert a magyar nép apraja-nagyja. Ebből az alkalomból a pestiek fele lement a Balatonra, vagy ki a Római-partra, esetleg a budai hegyekbe, az izzadó családapák felpakoltak Trabantjukra vagy Wartburgjukra, és nekiiramodtak, hogy mielőbb vízközelbe érjenek, és sörrel öntözdhessék kiszáradt torkukat. A város másik, fiatalabb fele az évenként ismétlődő és már-már nemzeti üggyé lombosodott táncdalfesztivállal volt elfoglalva, annak döntőjét figyelte a televízió képernyőjén. Néhány forró órára úgy tűnhetett, mintha a kérdés, vajon a *Kislány a zongoránál* című érzelgős giccs helyett a *Sose fájjon a fejed* avagy az *Így mulat egy beates (!) magyar úr* című románcigányos stílusban összelopott sláger érdemli-e az első díjat, életbe vágó fontossággal bírna a magyar társadalom ifjabb korosztályai számára. Táncdalfesztivál, kupadöntő, a nyaralás örömei vagy estébe nyúló kártyaparti a vendéglőben: augusztus 20. táján Magyarországon ezek a dolgok kötötték le az emberek figyelmét. Még a politikában járatosabbak sem tartottak különösebb változástól, a „cseheknél a pozsonyi nyilatkozat óta csend van”, mondogatták. A vezetők augusztus 20-i beszédei sem voltak különösebben harciasak. Kállai Gyula méltatta a pozsonyi nyilatkozat fontosságát, mások az új gazdasági mechanizmus eddigi eredményeiről beszéltek. Senki sem tulajdonított különösebb jelentőséget annak a kis hírnek, ami éppen 20-án látott napvilágot a *Népszabadságban*, amely szerint A. Selepint Lenin-renddel tüntették ki. Az olvasók többsége nyilván azt sem tudta, ki az az A. Selepin, s ha tudta volna, akkor sem jut túl merész következtetésekre. „A dolgozó” élvezte a kettős szabadnapot és várt a 20-án estére ígért látványos tűzijátékra.

II. kép: utána

A tűzijáték a Gellérthegyen kezdődött, és a csehszlovák-magyar határon, illetve Prága utcáin folytatódott. 21-én reggel a magyar főváros mit sem sejtő lakosai arra ébredtek, hogy a szovjet és a velük szövetséges magyar (stb.) csapatok az éjszaka folyamán bevonultak Csehszlovákiába. A hír váratlanul, felkészületlenül érte az embereket. Azok, akik a magyar csapatok bevonulásáról döntöttek nem kértek rá előzetes felhatalmazást a Parlamenttől, de még csak az MSZMP Központi Bizottságától sem, hanem egyszerűen tudomásul vették, hogy az oroszok, nevezetesen Grecsko marsall jelt adott, s pavlovi reflexmozdulatokkal csatlakoztak a megszálláshoz. 21-én reggel az MTI-t *felhatalmazták* arra, hogy közölje (ki hatalmazta fel?), miszerint egyes *vezető csehszlovák személyiségek* kérésére (akiket azóta sem neveztek meg), a Varsói Szerződésben részt vevő országok csapatai (Románia kivételével) *baráti segítséget* nyújtottak (ilyen remek barátok mellett nincs is szükség ellenségre) az ellenforradalomtól fenyegetett Csehszlovákiának. Ez az „ellenforradalom” abból állt, hogy az utcán az emberek arról és ott vitatkoztak, amiről és ahol akartak, s az újságírók nem azt írták meg, amit előírtak nekik, hanem ami a véleményük volt. Prágában vér nem folyt (ezt még a *Pravda* sem

állította), csak szavak röpködtek - de a szavakban az élénk fantáziájú Grecsko marsall már gépfegyvergyókat vél látni. S így aztán „bátran törtek előre a tankok”, hogy legázolják a szocialista Csehszlovákia újonnan szerzett szólás-, sajtó- és vélemény szabadságát.

Budapest döbbenetesen reagált a csehszlovákiai invázióra. Az újságokat az első nap szétkapkodták, de a hivatalos közlemények semmitmondó szövegei egyre több embert ültettek a rádiókészülékek mellé, még olyanokat is, akik különben nem hallgatták a Szabad Európa adásait. Nem lehetetlen, hogy a krízis első három napja több hallgatót szerzett a nyugati rádióállomásoknak, mint a megelőző öt év.

Estefelé az utcán csoportok alakultak, megvitatták az eseményeket, állítólag a cseh követség előtt kisebb szimpátiatüntetésre is sor került. A rendőrséget készültségi állapotba helyezték, a szovjet katonai emlékművek előtt megkettőzték az őrséget. Mégis, a válság egyetlen nyilvánvaló jele a sópánik volt - elterjedt a hír, hogy szovjet csapatokat vontak össze a román határon, s mivel Magyarország Romániától kapja a sót, a háziasszonyok megrohanták az élelmiszerüzleteket, sorban álltak sóért. Albán konyakban kisebb volt a kereslet, pedig kínai sugallatra Tirana is elítélte a szovjet beavatkozást, de Budapest felnőtt lakossága nyilván több sót fogyaszt, mint konyakot, és az albánokkal legfeljebb viccek formájában foglalkozik.

A kezdeti sokk után hogyan fogadták Pesten a „cseh eseményeket”? Három alapállást különböztetnék meg: a helyeslőt, a közömböst és az elítélőt. A pártfunkcionáriusok egy része, de talán nem a többsége, a brosúrából üdvözülő fejbólintó-jánosok, mint mindent, ezt is lenyelték, bár még ők is elsősorban a szovjet nagyhatalmi érdekekben kerestek igazolást: „A Szovjetunió nem tűrheti, hogy egy vele szomszédos országban stb.” Az ő esetükben teljesen mindegy, hogy ellenforradalom tényéről, gyanújáról vagy csak propagandisztikus állításról volt szó. Volt még egy réteg, amelyik, ha nem helyeselte is, de hamar „megbocsátotta” az oroszoknak Csehszlovákia megszállását. A Kádár-rendszer nyugalmasabb éveiben megtollasodott, maszek pártonkívüli, illetve jól kereső autós-vikendházas diplomás emberek közül sokan „Úgy kell a cseheknek, minek ugráltak!” felkiáltással intézték el ezt a döbbenetes és szégyenteljes agressziót. Mások közömbösen reagáltak a történetekre: nem a mi házunk ég, minek izgulni. A kocsmákban és a talponállókban még a sovinizmus ismerős megnyilvánulásai is felbukkantak: régi nemzeti sérelmeinket, Kassát és Érsekújvárt a csehek sorsán érzett kárörömmel torolta meg ez a borpárás közvélemény. Bár józan perceikben még a kárörvendők is nehezen tudták volna megmondani, mi jó származhat Magyarországnak vagy a szlovákiai magyar kisebbségnek egy olyan akcióból, amit a magyar csapatok a keletnémetekkel és a lengyelekkel karöltve, orosz parancsra, szovjet érdekek képviseletében hajtanak végre.

A végére hagytuk az értelmiséget, amely a jelen esetben nem azonos a diplomások összességével, mert az *értelmiség* feltételezi az *értelmességet*, de Magyarországon elég sok ostoba, kincstári gondolkodású ember jutott az elmúlt húsz évben diplomához. *A magyar értelmiség szinte kivétel nélkül felháborodással, aggodalommal és tehetetlen keserűséggel fogadta az őthatalmi bevonulás hírét.* A tehetetlenség érzése főleg azokra a párton kívüli írókra és tudósokra vonatkozik, akik úgy érezték, cselekedniük kellene, állást kellene foglalniuk a világ nyilvánosságára előtt a magyar vezetők döntése ellen, amellyel ők nem vállalhatnak közösséget. Ugyanakkor nem tudták eldönteni, hogyan, milyen formában, milyen szervnél tiltakozzanak, megérné-e egy külföldre csempészett tiltakozó levél vagy nyilatkozat a hivatalos szervekkel kialakított *modus vivendi* megbontását. Néhány idősebb, tekintélyes író a jelek szerint egyelőre egy ilyen nyilatkozat kiadása, illetve aláírása ellen döntött, bár nem lehetetlen, hogy a csehszlovákiai helyzet esetleges súlyosbodása végül is nyílt állásfoglalásra fogja őket kényszeríteni. Az értelmiségnek ez a része, főleg az írók, attól tartanak (és nem is ok nélkül), hogy a „kemény kéz” politikájának felülkerekedése Moszkvában a hazai szektás-konzervatív erők megerősödésével, sőt taktikai felülkerekedésével jár majd s ennek következtében az a

lassú és botladozó fejlődés, ami az utóbbi években az alkotói szabadság kibővülésének lehetőségét csillantotta fel az írók előtt, most megint évekre megreked.

Hogyan befolyásolná egy „kemény” szovjet vonal a magyarországi kultúrpolitikát? Gyengíteni Aczél György KB-tag pozícióját (akit állítólag már a keletnémetek név szerint is támadtak), sőt valószínűleg Kádárét is, akiről Pesten úgy tartják, hogy „vannak nála sokkal rosszabbak”. Ha igazak a hírek, amelyek szerint Kádár még a pozsonyi nyilatkozat után is tartotta a *személyes* kapcsolatot Dubcekkal, elképzelhető, hogy Dubcekék teljes félreállítása esetén Kádár leváltására is sor kerül, a jól értesültek már utódjáról is tudnak, aki vagy Biszku, vagy Komócsin lenne. Másrészt joggal kérdezhetik Pesten, mi történt volna, ha Kádár *nem egyezik bele*, hogy Csehszlovákia megszállásában magyar csapatok is részt vegyenek? Annyira megingott a magyar párton belül is a pozíciója, hogy ezúttal sem mondhatott nemet az oroszoknak? Egy biztos: az a bizalom, amit a cseh reformerek s a velük rokonszenvező magyar kommunisták az ágcsernyői találkozó előtt előlegeztek Kádárnak, percek alatt szertefoszlott, elolvadt.

Ha a párton kívüli nem is, a párton belüli értelmiség több csoportja állást foglalt az „ötök” agressziója ellen. Egyetemeken vagy tudományos intézetekben alig volt olyan taggyűlés, ahol egy-két ember hangot ne adott volna kétségeinek, illetve a szovjet lépéssel szembeni ellenvéleményének. Ebben a tekintetben talán Hegedűs András állásfoglalása a legjelentősebb. A volt ötvenhatos miniszterelnök, aki azóta nemzetközi tekintélyű szociológussá nőtte ki magát, pártfőiskolai felszólalásban ítélte el a csehszlovákiai intervenciót, ellenvetéseit memorandum formájában Kádárnak is megküldte. Budapesten nyílt titok, Lukács György mennyire elítéli az orosz döntést - tavaly visszakapott párttagságáról még nem mondott le, de folyóiratoknál lévő összes cikkeinek, tanulmányainak a közlését letiltatta. A magyar szociológusok és filozófusok közül öten részt vettek a jugoszláv filozófusok korcsulai konferenciáján, s ott aláírtak egy kollektív tiltakozást. Úgy tudjuk, mind az öt aláíró (Heller Ágnes, Márkus György, Márkus Mária, Sós Vilmos és Tordai Zádor) párttagságát felfüggesztették, illetve fegyelmi eljárás indult ellenük. Az említett tiltakozások reménnyel és bizalommal töltenek el bennünket: akadt Magyarországon néhány ember, aki a megfélemlített, csüggedt és szavukat nem hallatható milliók helyett is felemelte szavát a Szovjetunió jelenlegi kalandorpolitikája, nyíltan imperialista katonai beavatkozása, illetve az ebben való magyar részvétel ellen.

Talán nem tévedek, amikor az az érzésem, hogy a csehszlovákiai események a legérzékenyebben egy olyan ponton sújtották a Kádár-rendszert, ami minden kommunista rendszer sebezhető pontja. Az ifjúságra gondolok, azokra a fiatalokra, akik 56-ban elemisták vagy kisúttörők voltak, s akikkel Kádárék azt igyekeztek elhitetni, hogy a Kazahsztánba vagy Kirgizisztánba száműzött Rákosi Mátyással együtt a sztálinista módszerek és gondolkodásmód is végérvényesen eltűntek Magyarországról. Ezek a fiatalok, akik hinni akartak a Szovjetunió „humanizálódásában”, a kommunista elmélet és gyakorlat valamiféle demokratikus megújulásában, most rettenetesen csalódtak. Az augusztus 21-i beavatkozás ráébresztette őket illúzióik tarthatatlanságára, arra, mennyire ki vannak szolgáltatva még a legőszintébb magyar kommunisták is a szovjet nagyhatalmi politika érdekeinek és húzásainak. Kemény volt a lecke - nem fogják egyhamar elfelejteni. Az sem lehetetlen, hogy a Kádár-rendszer belső ellentmondásait a jövőben éppen ők fogják majd feltárni és kiélezní. A kormányzat sem ülhet meg örökké egy fenékkal két lovat; előbb-utóbb határozottan el kell döntenie, milyen szocializmust akar - olyat, amelyet Moszkvából engedélyeznek, vagy olyat, ami megfelel Magyarország földrajzi helyzetének, kultúrájának és lehetőségeinek. A csehszlovákiai beavatkozással Kádárék a póráz-szocializmus és az ukáz-demokrácia mellett döntöttek.

Irodalmi Újság, 1968. 16. szám
Ágfalvi Zoltán álneven

Merre tovább Lengyelország?

A „lengyel válság” akkor kezdődött, amikor 1980 augusztusában a gdański hajógyár munkásainak - szövetségben számos más lengyel nagyüzem dolgozóival - sikerült kiharcolniuk a Szolidaritás nevű szabad szakszervezet fölállítását és egy másik, a bürokratikus szocializmus körülményei között rendkívüli engedményt - a sztrájkjogot. Az azóta eltelt, fordulatokban bővelkedő másfél év igazolni látszott az optimistákat: talán mégis lehetséges békés átalakulás inefficiens tekintélyuralmi rendszerből pluralista (de a szocialista államforma keretein belül mozgó) demokráciává; a szovjet vezetők, bár rossz szemmel nézik, ilyen vagy olyan okoknál fogva mégsem próbálják elfojtani a lengyel reformkísérletet. 1981. december 13. azonban a pesszimisták kezébe adott csattanós adut - Jaruzelski tábornok katonai hatalomátvétele, a Szolidaritás betiltással egyenértékű felfüggesztése, szervezőinek tömeges letartóztatása azt bizonyítja, hogy a „népi Lengyelország birtokosainak” a hatalom csorbíthatlan megőrzése mindennél fontosabb. Az a Jaruzelski, aki korábban két ízben megtagadta, hogy munkásokra lövessen, most mégis beküldte a gyárakba a tankokat, különleges alakulataival szétverte a tüntetéseket, könnyfakasztó bombákkal és gumibotokkal tisztította meg a bányákat és az üzemeket a sztrájkolóktól.

A különleges állapot bevezetése különleges helyzetet kíván. Gazdaságilag ez kétségtelenül fönnállt: Lengyelország roppant eladósodása, a termelés visszaesése és az 1981 évben szinte minden területre kiterjedő áruhiány, az ebből fakadó időpocsékoló sorbanállás és nélkülözés sok lengyelt arra indított, hogy dühösen gondoljon arra az állandó kötélhúzásra, ami (néha jelentéktelen kérdésekben) a kormány és a Szolidaritás között folyt - miért nem tudnak végre megegyezni? De a gazdasági válságot nem a Szolidaritás megjelenése okozta, hanem a Gierek-rezim felelőtlen gazdaságpolitikája, aminek mellesleg kirívó terméke volt a „felső tízezer” között elharapódzó korrupció. 1981 folyamán több mint kétszer annyi munkaóra esett ki a lengyel gyárakban a rossz anyagellátás, illetve nyersanyag- vagy alkatrészhiány következtében, mint a sztrájkok miatt, arról nem beszélve, hogy nemegyszer a sztrájkot kiváltó ok is az volt (mint például a szövőgyáriaké Żyrardów-ban), hogy a kormány nem volt képes biztosítani a kibocsátott húsjegyekre járó árumennyiséget. Gazdasági reformra mindenképpen szükség volt és van, ezen dolgozott a szükségállapot bevezetése előtt (ha olykor csak a végtelenben találkozó egyenesek mentén is) a kormány gazdasági bizottsága és a Szolidaritás szakembereinek egy csoportja is. Kérdés, hogy megvalósítható-e még és milyen fokig ez a „magyar mintákra” tervezett, de annál szélesebb munkásönkormányzatot kilátásba helyező reform?

S vajon szükség volt-e a rendkívüli állapotra politikailag? Ebben a kérdésben erősen megoszlanak a vélemények, s a lengyel nép többsége nem ért egyet Jaruzelskivel. Igaz, hogy a politikai erők polarizálódása 1981 őszén egyre inkább konfrontáció felé mutatott. Történt ez azután, hogy a Lengyel Egyesült Munkáspárt vezetősége a kommunista pártok történetében egyedülálló módon *alulról* alakult át, mert a rendkívüli pártkongresszuson kibukott a régi Központi Vezetőség tagjainak 90 százaléka; csak hogy az új pártvezetőség sem volt elég határozott, dinamikus és egységes ahhoz, hogy végrehajtsa a tagság által követelt reformokat, s hogy a tömegmozgalommá nőtt Szolidaritással együtt teremtsen végre rendet a népgazdaságban. Kania, a korábbi párttitkár, lavírozott, amíg tudott, Stefan Olszowski pedig, a „kemény kéz” politikájának legerősebb képviselője a Központi Bizottságban, fontosabbnak tartotta a tömegkommunikációs eszközök monopóliumának megőrzését a társadalmi béke megteremtésénél.

Nyilván igaza van a nyugati kommentátorok egy részének, amikor azt állítják, a Szolidaritás utolsó két (radomi és gdański) vezetőségi ülésén elfogadott határozatok túlléptek azon a tűrési határon, amit egy (bármilyen engedékeny) egypártrendszer még képes elviselni. A szabad választásokat érthető okokból eddig még egyetlen kelet-európai kommunista rendszer sem iktatta programjába. Másrészt viszont tagadhatatlan, hogy Lech Walesának van igaza, amikor azt állítja, a kormány hosszú távon sohasem tekintette partnernek a Szolidaritást - először kisebb taktikai kompromisszumokkal, később pedig ügyetlen hazugságokkal és félrevezető félígazságokkal próbálta kiszűzni az egyre ingerültebb munkások szemét.

Jaruzelski katonai hatalomátvételét az oroszok (és nem csupán elvileg) támogatják, hogyne támogatnák - ha a lengyelek el tudják intézni a munkásdemokrácia felszámolását „házon belül”, hadd tegyék! Szinte biztos, hogy a „szükségállapot” terve már hónapokkal korábban elkészült (alighanem a Varsói Szerződés államainak utolsó lengyelországi hadgyakorlata idején), csupán bevezetésének időpontja nem volt rögzítve. Katonai szempontból a siker szinte teljes. 49 internálók központban 5000-15000 között mozog az internáltak száma. A Szolidaritás aktivistáin kívül vannak köztük értelmiségiek, diákok, szép számmal írók, filmrendezők. Jaruzelski a Gierek-rendszer harminckét vezető politikusát is letartóztatta, s ha azoknak korrupciós ügyeit tárgyalni fogják, a „kétfrontos” harc szabályainak formailag már eleget tett. Ettől viszont még nem áll mellé a lengyel munkásosztály. Bár a sztrájkokat letörő rohamosztatok általában nem jártak el különösebb brutalitással, biztosra vehetjük hogy a Wujek-bánya hét munkásán kívül a „tisztoztatás” még számos halálos áldozatot követelt, a sérültekről nem is beszélve - ezek száma egyedül a gdański zavargások után közel háromszázra rúgott...

A hatalmat tehát egyelőre sikerült biztosítani. Azért egyelőre, mert óhatatlanul felmerül a kérdés - merre és hogyan tovább? A párt ugyanolyan megosztott, mint a hatalomátvétel előtt, s kérdéses, jelenlegi formájában képes lesz-e bármilyen vezetésre? Az élelmiszerárak felemelkedése január elején az áraránytalanságok kiigazításán kívül alighanem a parasztok árutermelését igyekszik ösztönözni; de ne feledjük, az ún. falusi Szolidaritásnak vagy hárommillió tagja volt. S a munkások Szolidaritásának kilenc és félmillió volt tagja közül hány lesz hajlandó éhbérért katonai felügyelet mellett hatékonyan dolgozni, s hány fogadja meg a föld alá nyomott szabad szakszervezet „lassított munkára” intézett felhívását? Mit tehet az Egyház a társadalmi béke és összefogás érdekében, tehet-e egyáltalán valamit, amíg a szükségállapot fennáll és a Szolidaritás vezetői börtönben vannak? Jaruzelskinek tudnia kell, hogy Lengyelországban a régi módon - ahogy előtte Bierut, Gomulka és Gierek tette - már nem lehet kormányozni, de vajon képes lesz-e arra, hogy helyreállítsa *a rendszer összes intézményében* megingott bizalmat, és kölcsönökkel és kemény munkával talpra állítsa az összeomlás szélén álló népgazdaságot? A Nyugat, mint már annyiszor, megosztottan szemléli a lengyel drámát: a bankárok Jaruzelskinek szurkolnak, a munkások a Szolidaritásnak, az európai kormányok várakozó álláspontra helyezkednek, fűjják-fűjdogálják a kibontakozás reményének alig-alig izzó paraszát. Egy biztos: a látszatreformok csak látszatmegegyezésre vezethetnek, s mivel a lengyelek nem csehek (akik ellen ki lehet játszani a szlovákokat), a Visztula mellett a kényszermegoldások csak évekig, esetleg hónapokig tartanak. Jaruzelski ideiglenes katonai diktatúrája tehát önmagában véve nem jelent megoldást - a jelek szerint csak elnapolta a lengyel válság igazi politikai megoldását.

Bécsi Napló, 1982. január

Hideg karácsony Pozsonyban

Pokoli hideg volt Varsóban 1969 decemberében. Legalábbis nekem, aki már megszoktam az enyhe angliai teleket s ez a 10-15 fokos fagy mintha csak a politikai hangulatnak lett volna természeti megfelelője. Az elmúlt év „márciusi eseményeinek” (a varsói diáktüntetéseknek) a hatására ugyanis a Gomulka-rezsim értelmiségellenes kampányba, országos boszorkány-üldözésbe fogott; sikerült is pár hónap leforgása alatt az ország elhagyására kényszerítenie több ezer (főleg zsidó származású) jól kvalifikált szakembert és értelmiségit. A „revizionista” írókat és azokat a katolikus írókat, akik ezt nem helyeselték, sommásan ellenségnek nyilvánították, és feketelistára tették. Mindez álnemzeti jelszavakkal történt, hiszen nem volt kétséges, hogy Moczar (ejtsd: mocsár) tábornok, aki az „anticionista” tisztogatás mögött állt, ha uralomra kerül, nem fogja jobban képviselni a lengyel érdekeket a Szovjetunióval szemben, mint azt Gomulka tette - csak hogy 1969-re Gomulka már teljesen eljátszotta 1956-ban szerzett tetemes politikai hitelét. Decemberre a helyzet úgy-ahogy konszolidálódott, de a válság nem oldódott meg, egy évre rá ez vezetett Gomulka lemondásához és Gierk felbukkanásához, hatalomátvételéhez. - Varsóban szinte kizárólag csak ellenzéki írókat keresek föl, s bár telefonon óvatosak az emberek, magánlakásban csak úgy dől belőlük a szó: Wiktor (rég barátom, még 56-ból), elmondja az elmúlt év drámaibb eseményeit, különös tekintettel az írószövetségen belül dúló harcokra; az idős, de változatlanul szellemes Antoni Slonimski elmeséli, hogyan fogadták, amikor visszatért Angliából 1951-ben (gyorsan meghívom egy cambridge-i látogatásra, pár hónappal később el is jön, csodával határos módon kap útlevelet); Mieczyslaw Jastrun, a költő és esszéista pedig panaszkodik, mit vágott ki a cenzúra legutóbbi kötetéből. Például egy olyan önéletrajzi szöveget, ahol Jastrun elmondja, hogyan lett hajdani kommunista szimpatizánsból társutas, majd revizionista, majd teljességgel apolitikus. - Micsoda rendszer az, ahol az embernek nem engedik meg, hogy korrigálja a saját múltját? - kérdi csüggedten.

Ha Varsóban fogcsikorgató a hideg, Boroszlóban (Wroclaw) karácsony előtt pár nappal szinte ropog a fagy. Közben folyton-folyvást „avariá”-ról hallani, ami balesetnek szerencsétlenségnek fordítható: vonatok ütköznek össze, felrobbant egy gázvezeték egy varsói lakótelepen, megbénulnak az áramfejlesztők. A hotelokban vagy jéghideg van, vagy olyan meleg, hogy állandóan nyitva kell tartani az ablakot; az ágyon nem lehet aludni, mert a matrac kőkemény - de vadonatúj, de szocialista, mondja a portás. A zsúfolt boroszlói villamoson a fel- és leszállási jelenetek hozzávetőlegesen megközelítik Dante *Infernóját*. Közben az az *érzésem*, hogy figyelnek, a Nagy Testvért minden mozdulatom, minden telefonhívásom érdekli, és évekkel később Hernas, a lengyel irodalom professzora meséli, hogy akkor, 69-ben, amikor egy este engem meg Karpowiczot (jeles költő, később egyetemi tanár Chicagóban) kikísért a közeli villamosmegállóhoz, a csikorgó fagyban egy belügyes autó diszkrétén végig követett bennünket.

Varsóban egyébként kiderült, hogy a magyar követség nem adhat nekem beutazó vízumot. Pesten akartam karácsonyozni, de nem lehet - megjelent közben egy írásom a párizsi *Irodalmi Újságban*, amiből kiderült, hogy nyári ottlétemkor túl sok hiteles értesülést szereztem a magyar irodalom helyzetéről, különös tekintettel a cenzúra áldásos működésére, és az elvtársak ettől felkapták a vizet. Vízum tehát nincs, egy darabig nem is lesz; felhívom anyámat, aki nagyon számított látogatásomra (ebben az évben vesztette el férjét, M. J. festőművészt), és most kétségbe van esve. Gyorsan megbeszélünk egy randevút Pozsonyban, ahol tavaly jártam, ismerem egy-két embert, és van 48 órára érvényes átutazó vízumom.

Karácsony estéjét a katowicei irdatlan váróterem hodályában (csatlakozásra várva), illetve a pozsonyi vonatot didergem végig. A vonaton egy darabig útitársam egy lengyel katonatiszt, aki részt vett a tavalyi beavatkozásban; panaszkodik, milyen hálátlanok ezek a csehek az elvtársi segítségért. Csehszlovákiában közben helyreállt a Dubček előtti (özönvíz előtti?) rend és a fagy, ha lehet, még pár fokkal dermesztőbb, mint Varsóban. A határon géppisztolyos katonák, farkaskutyák, fényszórók vonatra állítva, tüzetes vámvizsgálat. (Néha kedvem lenne megérdeklődni az ülés alá betekintgető katonától: „A manókat megtalálta már?”) Kedvetlen szürke hajnalon érek Pozsonyba, az állomáson lengyelül érdeklődöm a szálloda iránt, ahol anyám már feltehetőleg foglalt szobát. A fogadtatás olyan hűvös, mintha legalábbis tisztességtelen ajánlatot tettem volna az információért megközelített hölgynek. A végén mondok valami csúnyát magyarul. „Jaj hát miért nem beszélt mindjárt magyarul?” - melegedik föl a hölgy hangja, és útbaigazít. Pozsonyban, úgy látszik, tesznek még különbséget agresszor és agresszor között.

Pozsonyt hó fedi, ami igen jól tesz a hajdani magyar koronázó városnak, mert egyébként alaposan le van robbanva. Alighanem nincs pénz arra, hogy a régi házakat rendesen restaurálják, az újak stílusa pedig - hát ezt nem is kell elmondanom, milyen ronda, olyan nagy béketábori szocátlag. Régi lakosai szerint Pozsony valaha szép város volt; most csak a hólepel teszi annyira-amennyire hangulatossá. Hamarosan anyámat is megtalálom az egyik szállodában. Már előző este megérkezett, de a másik helyen, ahol megszállt volna, olyan hideg volt, hogy átjött ide - persze itt is hideg van, de nem annyira. Mindjárt intelmekkel kezdi: ne ugráljak, ne írjak provokatív cikkeket, örüljek, hogy beengedtek (12 év után 1968-ban voltam megint újra Magyarországon), legyenek kicsit rá is tekintettel. Ne fosszam meg attól az örömtől, hogy néha lásson. Megígérem, de tudom, úgyse fogom betartani az ígéretet; túlságosan izgat, hogy néha megírhassem az igazat arról, amit hazai barátaim nem tudnak vagy nem akarnak megírni. (Ezek után többéves húzd meg-ereszd meg játék kezdődik a magyar hatóságokkal - hol beengednek, hol nem, és ha igen, csak hosszas várakoztatással. Ezekben az években a „létező szocializmus” országait a „fellazítás” réme kísérti, jöllehet a hazalátogató emigránsoknál szerintem sokkal többet lazít maga a rendszer gazdasági tehetetlensége és teljes inefficienciája.)

Tavalyi író ismerőseim közül újra találkozom Duba Gyulával és Koncsol Lászlóval. Koncsol elvisz egy térre, ahol ekkor (a kálvinista templommal szemben) még emléktábla áll: itt lőttek le az oroszok egy fiút 1968 augusztusában. Később a politikai helyzetről beszélgetünk, és ezen belül a magyar kisebbség problémáiról. A tisztogatás persze itt is megkezdődött, a reformereket leváltották, az újságok a régi, unalomig ismert közhelyeket szajkózzák, de a megtorlás egyelőre enyhébb Szlovákiában, mint Prágában. Dubček nincs börtönben, ha jól emlékszem, ekkor még ankarai nagykövet, Husák pedig még nem vetette le a mérsékelt reformer gondosan kipingált álarcát.

Dubáék egy kávéházban bemutatnak egy Števček nevű szlovák írónak, aki egy világirodalmi folyóiratot szerkesztett, de leváltották; most egy akadémiai szlovák irodalomtörténeten dolgozik. Husákról (akit régen ismer) lesújtóan nyilatkozik: ez az ember mindenre képes, még a saját anyját is eladná ha ezzel közelebb kerül politikai céljaihoz. Ami a helyi személycseréket illeti, Števček sem optimista, de azt mondja, mivel Szlovákiában a 68-as demokratizálódás is elég lassan ment, alighanem most a megtorlás is lassúbb lesz, és enyhébb. Válek, az új kultuszminiszter? (Költőnek indult az istenadta.) Hát persze, opportunist. De Prágában nála még sokkal rosszabbak is vannak.

Nem maradhatok sokáig Pozsonyban, anyám már másnap délután megy haza a magyar kirándulóbusszal, én meg egy éjjeli vonattal átzötyögök Ausztriába. Szomorú, nyomott, deprimált karácsony ez; a buszállomás körül szennyes latyakká olvad a hó. Csak az vidít fel kissé, hogy a pozsonyi Duna-hídon villanykörtékből kirakva ezeket az óriási jelszavakat látom égni: „Világ proletárjai egyesüljete!” meg „Éljen és virágozzék az *örök* csehszlovák-szovjet barátság!” Ellátszik ez vajon Bécsig? Kötve hiszem. Viszont milyen szép példája a szocialista áramtakarékosságnak! Pazarlás és (csakazértis) egypártrendszer” - ez kellene hogy legyen Gustáv Husákék igazi jelszava 1969 szívszorító karácsonyán.

Élet és Irodalom, 1991. karácsony

Karlóca mezején

„Áthaladtunk Karlóca mezején, ahol Szavojai Jenő herceg nagy győzelmet aratott a törökön. Ennek a dicsőséges véres napnak a nyomai még láthatók, mert a mezőt még most is koponyák és temetetlen emberek, lovak és tevék csontjai borítják. Nem nézhettem borzadály nélkül ennyi szétszabdalt emberi testre, s anélkül sem, hogy eltűnődtem volna a háború igazságtalanságán, ami nem csupán szükségessé, de még dicséretessé is teszi az öldöklést. Semmi sem bizonyítja ennél jobban az emberiség *irracionalis* voltát (bármely szép szavakkal hódoljon is az észnek), mint az a düh, amellyel az emberek a föld egy kicsiny darabjáért összecsapnak, amikor termékeny földünknek oly roppant területei még lakatlanok. Igaz, a szokás ma már elkerülhetetlenné tette; de van-e az esztelenségnek ékeesebb bizonyítéka, mint az, hogy ez gyökeret verhetett, egy olyan szokás, amelyik ily nyilvánvalóan ellentmond az általános emberi érdekeknek? Nagyon is arra hajlok, hogy higgyek Hobbes úrnak, aki szerint *a háború az ember természetes állapota*; de ebből arra a következtetésre jutok, hogy az emberi természet nem racionális, amennyiben az »ész« szón józan észet értünk, mint ahogy feltételezem, hogy ez a jelentése. Igen sok kitűnő érveléssel tudnám támogatni ezt a gondolatot, de nem akarom most vele Önt zavarni, inkább visszatérek... utam leírásához.”

A fenti sorokat egy főrangú angol hölgy, Lady Wortley Montague vetette papírra 1717 februárjában Konstantinápolyba utaztában. (A címzett Pope angol költő volt.) Tudjuk, hol van Karlóca - nem messze Belgrádtól. Meg Vukovártól meg Eszéktől. Ahol mostanában még csak nem is muzulmánok és keresztények ölik egymást, hanem két (állítólag) keresztény nép régi félelmek, haragok és féltékenységek szeszétől begerjedt polgárai. Ha van valami, ami 1991-ben anakronisztikus, akkor ez az; ha van valami, ami kirekeszti Európából a barbár törzseket, ez az. (A történelmi szerepre való hivatkozás érdektelen). Ma már egyre több szerb előtt világos, hogy a vérontásért elsősorban Milošević demagógiája a felelős és a szerb tábornokok konok ragaszkodása egy államformához, aminek szétesése aláássa, sőt meg is szüntetheti hatalmukat. A horvátok számláján is van elég, ők is követtek el hibákat, de az önrendelkezéshez joguk van; s a vitában csak az adhat a szerb vezetésnek és a (volt!) jugoszláv hadseregnek igazat, aki Hobbes-szal úgy véli: a háború az ember természetes állapota. Ezt én nem tudom és soha nem is fogom elfogadni; ezért látok (részben a nyugat-európai politikusok megváltozott magatartása miatt is) némi reményt felcsillanni, hogy ennek az esztelen polgárháborúnak nemsokára vége lesz.²⁰ De a szerbek még sokáig megisszák a levét annak, hogy egy döntő pillanatban nem a józan észre, hanem a harci dobok vérpezsdítő szavára hallgattak.

Magyar Napló, 1992. december 13.

²⁰ A szerb-horvát harcoknak vége is lett, de a polgárháborút Boszniában még 1994 végén is folytatódik. A szerbek kihasználták az európai nagyhatalmak gyengeségét és Amerika habozását, és egyelőre úgy látszik területi hódításaik sikerrel járnak. De a történelem nem hónapokban vagy években működik - a végén a legrosszabbul mégis a szerbek fognak járni. G. Gy. 1994 decemberében.

Egy szigetlakó feljegyzéseiből

1

„Európa gyermeke” - ez voltaképpen egy verscím, amelyet Czesław Miłosz adott egy, nem sokkal a második világháború után írt ironikus-kesernyés versének. Időközben Miłosz Nobel-díjat kapott, így időszerű lett tőle is lopni. (A híres emberek életműve - ki nem tudná? - köztulajdon.) Nem tudom, Michael March, a Londonban működő amerikai fordító és kritikus megkérdezte-e a Kaliforniában élő lengyel költőt, használhatja-e a címet - mindenesetre erről nevezte el azt az 1989 februárjában rendezett londoni költői fesztivált, amelyre számos kitűnő költőt sikerült összehoznia az „Elbán túlról”, vagyis Közép-Kelet-Európából. Másfél évvel a fesztivál után könyv is kerekedett annak kibővített anyagából; összesen harmincöt (viszonylag) fiatal költő versei kerültek ebbe a *Penguin* kiadó által gondozott papírfedelű kötetbe. Nem nevezném ezt az angol könyvkiadás rendkívüli eseményének, de valamit „Európa gyermeke” mégiscsak jelent: Angliában újra megnőtt az érdeklődés a Térség iránt.

Az antológia (angol címe *Child of Europe*) egyébként négy magyarral kezdődik, íme a névsor: Petri György, Rakovszky Zsuzsa, Zalán Tibor, Oravecz Imre. Szívesen sorolom a nevüket már csak azért is, mert a Petri- és Rakovszky-verseket én fordítottam angolra cambridge-i költőbarátom, a sokoldalú Clive Wilmer segítségével. Petri a fesztiválon is fellépett, sikere volt; közben egy kötetre való verset le is fordítottunk tőle Wilmerrel, ez valamikor tavasszal jelenik meg Newcastle-ban egy kisebb, de jó nevű kiadónál.

Bizonyos az is, hogy az *Európa gyermeke* lengyel anyagát elég jól válogatta a szerkesztő; mind a négy költőnek neve van Varsóban vagy Krakkóban (Krynicki, Tomasz Jastrun, Maj, Polkowski). A keletnémetek esetében nem tudok hozzászólni. (Már maga az elnevezés anakronisztikusan cseng 1991-ben... Mi az, hogy kelet-német? - kérdi papáját egy tanulni vágyó gyermek úgy harminc év múlva. Egy nem létező népcsoport fiktív elnevezése - így az apuka.) A négy román közül csak Ioana Craciunescu nevét ismertem, aki azon kívül, hogy jeles költő(nő), állítólag nagyon csinos színésznő is - őt 89-ben nem engedték ki a fesztiválra a románok, talán félték, hogy kinn marad? A csehek? Európa válogatott cseh lírai gyermekei közül személyesen ismertem Sylvia Fischerovát (most jelent meg tőle angol válogatás Newcastle-ban), és így olvasva Jana Stroblová is érdekes. A vágóhídról ír verseket, meg a cirkusztól... „És akkor nevetünk legjobban, amikor egy utolsó meghajlással / a medve gyöngéden fogai közé veszi / az idomító fejét.” Ezt persze angoltól fordítottam vissza, lehet, hogy csehül még jobban hangzik.

S hadd mondjam el: külön örültem annak, hogy March beválogatta az antológiába Petri György Nagy Imréről írt versét, ami talán az egész gyűjtemény „legerősebb” politikai verse. Ereje persze éppen nem-deklaráltságában, visszafogott pontosságában és fegyelmezett szenvedélyességében van. Fordításunk is sikerült, úgy látszik: a *Child of Europe* előtt már kétszer megjelent, így pár éve a londoni *Encounter*-ban.

2

Amiről az jut eszembe, hogy a *Listener*, az angol rádió lapja után most állítólag megszűnik az *Encounter* is. Ezt azért is sajnálnám, mert az angol kulturális-politikai folyóiratok közül talán ez a lap volt a legnyitottabb az európai (és amerikai) kultúrára, az európai politikai problémákra. Dahrendorf írt bele és Kolakowski, emlékszem belőle egy hosszú George Urban-

interjúra Gyilasszal. De hát nem csak a volt szocialista országokban üres a kassza, Thatcher asszony alatt itt is megkeseredett az igényesebb folyóiratok élete.

Ez nem jelenti azt, hogy nem indulnak újabbak. A napokban került kezembe egy *Storm* nevű negyedéves folyóirat, ami „hídszerepet” szeretne játszani Kelet és Nyugat között - más szóval a brit szigeten kevésbé ismert európai szerzőket óhajtja bemutatni. Az első szám jól tükrözi ezt az igényt: Bohumil Hrabal mellett van benne novella, illetve regényrészlet Bodor Ádámtól és Nádas Pétertől, írás (és milyen érdekes!) a kelet-berlini Helga Schuberttől és a lengyel Hanna Kralltól. Ha ezt a színvonalat képes tartani, a *Storm*, noha nem lesz, mert nem lehet tömegolvasmány, jól megfelel feladatának, s reméljük, hosszabb életű lesz, mint más, egy-egy mecénás jóvoltából felbukkanó, majd hamarosan el is merülő kulturális lapocskák. A címmel ugyan kicsit bajban vagyok, mert az „vihart” jelent - olyan vihart kavarna a lelkekben korunk közép-kelet-európai prózája? Vagy minden relatív, és a magyar, a cseh s a lengyel szerzők csak az angol társasági regények állóvizéhez képest jelentenek némi izgalmat?

3

A londoni „Institute of Contemporary Arts” „Kelet-európai Fórum” címszó alatt (még mindig kísért ez a Kelet-Európa!) magyar idényt rendez januártól márciusig. Ezen több jeles magyar író részvételét jelezték, Esterházytól Nádason át a határokon kívül élőkig (Grendel Lajos látogatása is esedékes.) Ezek az esteken a szervezők nem a meghívott írók műveit akarják bemutatni, hanem kötetlen beszélgetést kívánnak folytatni velük pályájukról, és persze írásaikról. Elsőnek Konrád Györgyöt mutatták be, januárban.

Konrád bemutatását megelőzte a Nemzetközi Pen Club jelenlegi elnökének fényképes írása, amit a *Guardian* című napilap közölt kulturális mellékletében. Konrád szövegét Joanna Labon fordította (ő egyben a korábban említett *Storm* szerkesztője), és azt elég sokan olvasták - meg is telt szépen az ICA nem túl nagy előadóterme. Konráddal (mint az összes többi magyar íróval) a Londonban élő Aczél Richard beszélgetett.

Bár nagyon régi ismerősök vagyunk Konráddal (még ötvenhat előttről), s bár mindvégig figyelemmel kísértem írói munkásságát, nekem sem volt haszontalan végighallgatnom ezt a londoni eszmecserét. Figyelemre méltó részleteket tudtam meg ugyanis a szerzőről. A hatvanas években kiadónál dolgozott Budapesten, és főleg orosz klasszikusokat szerkesztett; arra a kérdésre, hatott-e rá a francia *nouveau roman*, azt felelte, hogy az nemigen, viszont az orosz klasszikusok (!), azok hatottak rá igazából. Főleg Gogol, olyannyira, hogy egykor könyvet szándékozott írni a *Holt lelkek* írójáról. Aztán - jöllehet Konrád az én korosztályom, s valahol meg is írja, hogy ő magát az „ötvenhatos nemzedék” tagjának érzi - első regényeiben főleg az idősebb generáció élményeit és válságait írta meg, azokét, akik kommunistaként kezdtek, és kiábrándult magánemberként vagy a kommunisták által bebörtönzött ellenzékiként folytatták. Ez volt a Nagy Cselekvők nemzedéke, mondja most Konrád, de hozzáteszi, „persze lehet, hogy a még fiatalabbak az én nemzedékemet látják majd cselekvőnek”. Mármint ha az irodalomban jelentősége van az író művein kívül emberi magatartásának is, akkor Konrád György különösen megérdemli a figyelmet. Nemcsak azért, mert megírta a lenyűgöző *A látogatót* és további, más-más módon érdekes és úttörő jelentőségű regényeit (*A cinkos* forradalmi fejezete például magasan a legjobb, amit erről a témáról írói eszközökkel írtak), hanem azért is, mert még a pártállam szilárdnak látszó uralma idején eldöntötte, mit és hogyan fog írni. Hogy azt írja, ami neki tetszik. Ezért szorult szamizdatokba, noha nemzetközi hírneve arra bírta Aczél Györgyöt, engedélyezze, Konrád oda utazgasson és akkor, amikor akar. Paradox módon így lett a magyar irodalomból kirekesztett Konrád az első világpolgár Budapesten.

Emlékszem egy 1977-es genfi találkozóra, a Luka László által szervezett első Dies Academicusra. Számomra ennek a nyugati magyar értelmiségi találkának egyik fénypontja Konrád felszólalása volt. Akkor már évek óta nem jelentek meg könyvei Magyarországon, de ez csöppet sem izgatta; a vita Genfben azt feszegette, hogyan lehetne elősegíteni a politikai pluralizálódást az államszocialista rendszereken belül. Konrád közölte, hogy mindaddig, amíg Magyarországon nincs többpártrendszer, nem lehetséges igazi pluralizmus sem. Ezt bele akarta venni a Dies Academicus záróhatározatába - úgy kellett könyörögnünk neki, hogy persze, egyetértünk, de ne provokáljuk Kádárékat fölöslegesen, maradjunk a „pluralizmus” kifejezésnél, aztán ki-ki gondoljon, amit akar. (Nem akartuk, hogy Konrádot felforgatóként bélyegezze meg a pártstájtó.) Mindezt azért mondom el, hogy jelezzem, Konrád nem tegnap lett a liberális demokrácia híve.

De visszatérve a londoni esetre: a beszélgetés után a közönség tett föl kérdéseket Konrádnak. A hazai politikai helyzetről kérdezték. Konrád szerint az etatizmus nem múlik el egyik napról a másikra. Az új politikai elitnek csak kisebbik része képes arra, hogy a rendszerváltás után nem etatista módon gondolkodjék. - Igaz-e, hogy írása jelent meg a magyar *Playboyban*? Igaz, de nem írt nekik külön; már meglévő szöveget adott a lapnak. S egy angol hölgy megkérdezte: végtére Maga világpolgár, bármilyen nyelven tudna írni, de én úgy látom, Maga szerelmes a magyar nyelvbe. Így van? Konrád kicsit zavartan bólogat. Nem idézi saját magát, de én megtehetem, hiszen előttem a szöveg: „Hogyan is ne töltene el érzéki élvezettel a nyelvet, a magyar, amelyen az öntudatom testet ölt? Hogyan is lehetnék közömbös a nyelv iránt amely a lelkem teste, és mindazok iránt, akikkel ezen a nyelven otthonosan beszélhetek?” (*Európa köldökén*)

Nem mondom el, hogy Konrád milyen kontextusban tette ezt a nyilatkozatot; aki akarja, járjon utána. Számomra az a lényeges, hogy igen sokan vannak magyarok Magyarországon és azon kívül, akik kettős, sőt néha hármas nyelvi-érzelmi kötődésben élnek. Ettől még lehetnek jó állampolgárai hazájuknak, és ugyanakkor a magyar nyelvet akár szenvedélyesebben szerethetik, mint azok, akiknek számára az természetes közeg, mindennapi adottság. Nyelvében (is) él az ember, és egy-egy író, költő értékét talán még emeli is, ha erősebben kötődik országhatárokat semmibe vevő nyelvéhez, mint társadalmi osztályához vagy ilyen-olyan előjelű csoportmítoszaihoz.

4

A *Guardian* című napilap egyik októberi számában közli E. J. Hobsbawm, az ismert történész cikkét „Mitteleurópa” visszatéréséről. Az angolok között nem honosodott még meg teljesen a Közép-Európa (Central Europe) kifejezés; olykor még nyugodtan lekelet-európaiznak bennünket, vagy hangsúlyozottan a régi német kifejezést, a Mitteleurópát használják. Hobsbawm szerint ez jelenthet nosztalgiát a Habsburgok iránt, amiből még nem következik, hogy a magyarok vagy a csehek közös monarchiát szeretnének, de azért, úgymond, „jó lenne, hogyha mint gyerekkoromban villamossal lehetne járni Bécsből Pozsonyba” (Hobsbawm osztrák születésű), jóllehet még akkor is rengetegen vitatkoznának arról, mi ennek a városnak az „igazi neve”: Bratislava, Pressburg, avagy Pozsony. Hobsbawm ezután hosszan értekezik arról, vajon Közép-Európának van-e kulturális értelme, és úgy dönt: nincsen, mivel Bécs ma már nem igazán kulturális központ, hanem provinciálisabb, mint Prága vagy Budapest. A kérdés, amit Hobsbawm nem tesz föl: lehetséges-e többközpontú Közép-Kelet-Európáról beszélni? Vagyis arról, hogy ez a térség az Európába való integrálódás mellett kicsit egymáshoz is igazodjék anélkül, hogy az egyik nemzet rákényszerítené saját kulturális értékeit a másikra?

Konrád György pár évvel ezelőtt Közép-Európát csak mint álmot emlegette. De okosan érvelt, ezért szívesen idézem: „Minél jobban észrevevesszük, hogy [...] milyen érdekesek ezek a közép-európai szomszédok, annál érdekesebbek leszünk magunk is. Közép-Európa annyiban lesz, amennyiben kérdés lesz önmagának.” Vagyis ez a meghatározás elsősorban önismeretet jelent. Nem öndicséretet vagy önsérelmeink felhánytorgatását, hanem önismeretet és szomszéd-ismeretet (ami szomszédtiszteletet is föltételez). Nagyon könnyű leszólni azokat, akiknek nemcsak a nyelve más, hanem a szokásai, s talán a reflexei is mások, s akikkel a történelem hajdan összekapcsolt, de akiktől már több mint egy évszázada inkább elválaszt. Van nép, amelyik szüntelenül azért kompenzál, mert a múltban nem volt elég erős identitástudata, s van olyan, amelyik azért, mert jelenlegi identitástudata nem vág egybe a politikai adottságokkal.

Ez tehát egy lehetséges értelmezés: Közép-Európa a kölcsönös önismeret igénye és remélt távlata. Nem mindenki ért ezzel sem egyet, legalábbis úgy tűnik, hogy nem; Esterházy Péter dunai bédekker-kisregényében például ezt olvastam: „*Szerintem Közép-Európa nem más, mint egy szépséges szép üveggolyó, melyet Kundera talált ki magának párizsi magányában és bánatában.*” A lengyel Zbigniew Herbert, ugyancsak párizsi (mesterséges) magányában pedig nemrégien ezeket a sorokat vetette papírra:

*Mintha csak Ezópuszból volna
ez az egész Mitteleurópa
húst lássunk benne vagy halat
csak jár az emberek eszében
kissé zavaros fejében
nem tudni merre is halad*

majd a (szerintem nem túl sikerült) vers végén Herbert még oda is kacsint az olvasóra: megsúgom neked, hogy nem nagyon hiszek az egészben. Mármost abban, hogy lehetséges egy népeket inkább összekötő, mint elválasztó Közép-Európa. Rövid távon én sem lennék nagyon optimista. De azért mégiscsak több ez egy színes üveggolyónál, és a tüzetesebb vizsgálat még azt is eldöntheti, mennyire hús ez az állat, és mennyire hal. Mert akárhogy nézzük, ez az egykor divatos fogalom napjainkban újra terítékre került, és még elég sokáig ott is marad.

5

A húszas évek bécsi magyar emigrációja - eddig is tudtuk - jelentős irodalmi és művészeti értékeket hozott létre. 1919 és 1926 között nemcsak Kassák Lajos és Bortnyik Sándor hanem Balázs Béla, Déry Tibor és Németh Andor, Bródy Sándor és Szép Ernő is Bécsben élt. Az Atlantisz kávéházban meg lehetett találni Ignótust és Jászi Oszkárt, Schönbrunnban Hatvany Lajost, másutt Polányi Károlyt és Gáspár Endrét, egy időben még József Attilát is. Azt viszont kevesebben tudják, hogy a magyar költőknél, íróknál és újságíróknál jóval nagyobb nyomot hagyott az európai társadalomtudományon az a néhány értelmiségi, aki főleg németül publikált, és elsősorban osztrák vagy/és német kulturális közegben működött. Róluk írta új könyvét (*Exile and Social Thought*) az amerikai Lee Congdon, aki Virginia állam egyik egyetemén tanít történelmet. Róluk, akik a fentebb említett Kassákon és Balázson kívül a következők voltak: Lukács György, Moholy-Nagy László, Szende Pál, Mannheim Károly és Kolnai Aurél. Jó nevű gárda, akiket az emigráció ténye összekapcsol, de világnézetük és pályájuk alakulása lényegesen elválaszt. Lukács György például ezekben az években főleg az eredetileg németül írt *Történelem és osztályöntudat* szerzőjeként lett híres. Szerintem Lenin azért nem szerette ezt az egyébként nagy hatású művet, mert benne Lukács (önkéntelenül, mintegy szándéka ellenére) leleplezte a kommunisták elitizmusát, illetve demokrácia-ellenességét. Kissé egyszerűsítve, Lukács György szerint a kommunista elit missziója az, hogy

a munkásosztályt (és vele az egész társadalmat) hajánál fogva beráncigálja az osztály nélküli társadalomba. (Arról, hogy az utóbbi mennyire utópisztikus, már nem is beszélünk).

Szende Pálnak jószerivel a nevét sem ismertem. Congdon könyvéből most kiderül, hogy ő volt az első komolyabb európai eszmetörténész-szociológus, vagy ha úgy tetszik, „ideologia-kritikus”. (1970-ben németül kiadták összegyűjtött cikkeit és esszéit *Demaskierung: Die Rolle den Ideologien in der Geschichte* címen). Szende a szociáldemokrata hagyományból indul ki, de innen eljut Bergson, Sorel és - nem tudom, név szerint-e, vagy csak általánosságban - Lukács György kritikájáig; a történelem szerinte az „elfedés” és a „leleplezés” dialektikájában működik, és vállalja a politikai rendszereket. A proletáriátus a XX. században nem más, mint egy eldologiasított és misztifikált absztrakció, és *ennek* a nevében kormányoz az önmisztifikáló bolsevik párt. Szende nézetei, mutatja ki Joseph Gabel nyomán Congdon, meglehetősen hatottak Mannheim Károlyra, aki később Karl keresztnévvel megírta az *Ideológia és Utópiát*, a XX. századi marxizmus liberális kritikáját. A marxizmus minden más ideológiában osztályérdekek kifejezését látja. Mannheim szerint nincs közvetlen oksági összefüggés az osztályérdekek és az ideológiák között, és veszélyes *bármely* ideológiát abszolutizálni, beleértve a marxizmust is, ami ugyancsak ideológia. (Vagyis *nem* tudomány. Az, hogy „tudományos világnézet”: fából vaskarika). Mannheim alkotja meg ezek után a „szabadon lebegő, azaz osztályok fölötti entellektüel képzetét - ennek a feladata szerinte az, hogy olyan széles körű ideológiai szintézist teremtsen, amilyen abban a történelmi pillanatban lehetséges.

Congdon könyve szerkezetileg szétesik külön esszékre, de például Mannheim-esszéje haszonnal olvasható. Kitűnik belőle, hogy bár a húszas évek politikai realitásai között Lukács „üzenete” látszott a legaktuálisabbnak és a leghatásosabbnak, Szende és Mannheim ideológia-kritikája egy olyan bázist teremtett, amelyről a liberális és demokratikus gondolkodók néhány évtizeddel később megindíthatták a harcot a kommunisták ideológiai (és végső soron hatalmi) monopóliumának lassú, szívós, de hatékony szétrombolására. S ez még akkor is igaz, ha a szovjet birodalom válságának legfőbb okai gazdaságiak voltak, hiszen - *nemcsak kenyérrel él az ember...*

6

Október közepén Cheltenhamben jártam az idei irodalmi fesztiválon. Cheltenham csöndes, szép, kényelmes széles utcákkal megépített angol kisváros Nyugat-Angliában, Gloucester szomszédságában; korábban lóversenypályájáról és kitűnő magániskoláiról, újabban zenei és irodalmi fesztiváljairól nevezetes. Az utóbbi kilenc napig tartott, és felvonult rajta az élő brit költészet számos csillaga. Jó nevű angolok (Carol Ann Duffy, Michael Hofmann, Craig Raine, Kit Wright, hogy csak pár nevet említsek), kitűnő skótok (Edwin Morgan, Donald Dunn és a nyolcvanéves gaelic, vagyis eredeti skót nyelven író Sorley Maclean) meg egy bőbeszédű, de népszerű dublini ír (Paul Durcan). Mellettük számos külföldi vendéget is meghívtak, főleg a skandináv és közép-délkelet-európai országokból. Föllépett a román Nina Cassian és Daniela Crasnar; a szerb Ivan Lalić is meg volt hívva, de nem tudott megjelenni. Nem jött el Tadeusz Rózewicz sem, bár lett volna közönsége; a lengyeleket az okos és rokonszenves Ewa Lipska képviselte, aki sajnos elment, mire én Cheltenhambe érkeztem, viszont hátrahagyott egy angolra fordított verseskötetet. De egy másik lengyelt még sikerült elcsípnem: Ryszard Kapuściński.

Kapuściński ritka emberfajta - különleges világjáró riporter, akinek könyveit a világ legtöbb nyelvére fordították. Olyan szerző, akinek politikai mélyfúrásai meghazudtolják az újság-írókról terjesztett hiedelmeket, hogy felületesek és gyakran rosszul tájékozottak. Itt most afrikai és szovjetunióbeli élményeiről beszélt szépszájú közönség előtt. Nyugaton, mondják,

nem tudják vagy nem akarják elhinni, hogy a szétesőfélben lévő Szovjetunióban 1991-ben harmadik világbeli állapotok uralkodnak. A tavalyi gabonatermés például rekordot döntött, csak éppen nem tudták rendesen betakarítani - negyven százaléka veszett kárba. Sokfelé álltak a kombájnok - benzinhiány miatt -, ha pedig került üzemanyag és learattak, a búzát nem tudták elszállítani, mert nem volt elég teherautó, illetve azoknak sem volt elegendő benzinjük. A termés nagy része ott rohad meg az út szélén. Kapuściński azt mondja, nem elég az orosz parasztnak földet ígérni, az önmagában nem oldja meg az agrárválságot: át kell térni a kistraktorok gyártására, hitelekkel kell adni a földműveseknek, vetőmagot, műtrágyát kell kapniuk, s ha már betakarították a termést, megfelelő raktározási feltételeket kell biztosítani. Mindez nagyon komplex és óriási feladat - és ez a rendkívüli riporter nem optimista. Most éppen könyvet ír a széthulló Szovjetunióról *Impérium* címmel. Már van némi ismerete az önkényuralmak bukásának mechanizmusáról.

Aznap délután, amikor a magyar költők fellépése volt kitűzve, megeredtek az esőre kissé mindig hajlamos angol ég csatornáit. Hárman olvastunk verseket a cheltenhami városháza egyik különtermében, két hazai költő (Rakovszky Zsuzsa, Ferencz Győző) és egy angliai, az alulírott. A műsort a Hitchinben élő kitűnő angol-magyar vagy inkább magyar-angol költő, George Szirtes vezette be, s az angol szövegek nagy részét is ő olvasta, lévén Rakovszkynak és Ferencznek is fordítója. Szirtes gyerekfejjel került Angliába, angol iskolába járt, és angolul kezdett verselni; a magyart már felnőttként kellett újratanulnia, amikor harmincon túl hirtelen fölfedezte gyökereit. Ez a visszatérés a gyökerekhez annyira sikeresnek bizonyult, hogy az utóbbi években egymaga többet fordított angolra, mint három fordító kollégája együttesen (Madáchtól *Az ember tragédiáját*, Kosztolányit, Vas Istvánt és másokat). Szirtes úgy olvas, ahogy általában az angolok: visszafogottan, pátosztalanul, szigorúan a vers értelmét hangsúlyozva. Rakovszky Zsuzsa látom, hogy sápadt, nagyon drukkol, pedig hát nincs rá oka, igen jó verseket ír, itt is sikere lesz. Ferencz szűkszavúbb, intellektuálisabb költő, szóhasználatában szinte geometriai pontosságra tör, az egyik itt felolvasott verse éppen egy matematikai elméletéről és variánsairól szól - derül is rajta a közönség. Énrólam Szirtes azt állítja a fesztiválra kiadott kis kék fedelű kötet hátlapján (ez hármunk verseit tartalmazza), hogy „accessible”, vagyis érthető, jól megközelíthető költő vagyok. Ami igaz is, hiszen úgy vélem, a költészet célja nem csupán az önkifejezés, hanem az értelmes (és néha érzelmetli) kommunikáció. Verseimet Clive Wilmer barátommal fordítottuk tandemben; nem egy közülük azt a kelet-európai valóságot próbálja átvilágítani, amely nem vész el, csupán (napjainkban) átalakul. A közönség ezeket is jól fogadja. Az az érzésem, paradox módon Cheltenhamben én vagyok sajátosabban magyar költő, mint a két művelt és nyugat-európai mintákon nevelkedett budapesti. Utána elég sok könyvet dedikálunk, mindenki elégedett.

Este Ferencz Győzővel a magyarországi könyvkiadás állapotáról beszélgetünk. Jól ismeri, hiszen könyvkiadónál dolgozik; megerősíti, amit másoktól is hallottam és mindenütt olvasok - a könyvpiac összeomlott. A kiadók olcsón előállított és drágán adott bestsellerekből élnek, ami pedig a versesköteteket és a más nyelvből fordított lírát illeti, mélypontra jutottunk. Készen áll például az újabb angol költészet egy magyarra fordított antológiája, de egyelőre nem tudják kiadni. Erre most nincs pénz (igény?). Majd talán két-három év múlva. Ha addig elmozdulunk a holtpontról. Szép kilátások... Hogy is mondta József Attila (aki a rendszer-váltástól függetlenül kedves költő volt és az is marad): „Szép jövőnk - ne légy oly sivár”

Irodalmi Szemle, 1991. 5. és 1992. 5. szám

Lengyelországi napló

1993. március 27.

Össze sem tudom számolni, hányszor jártam már Varsóban. Legelőször 1953 őszén (nagyon fiatalon, a Magyar Írók Szövetsége ösztöndíjasaként), utoljára pedig tavaly novemberben, egy angliai egyetemi delegációval, amikor is öten magas lengyel kulturális kitüntetést kaptunk. Most retrográd, télbe hajló március van, a rádió holnapra hófúvást jelez. Maga a város sokat változott, újabban inkább előnyére, bár... Itt is felütötte fejét a kapitalista Vadnyugat, szórakoztató üzemek képében. A monumentálisan ronda Kultúra és Tudomány Palotája előtti térségben óriáskerék, ringlispíl, vurstli, akárcsak Budapesten a Dózsa György úton, a felvonulások régi útvonalán. Rengeteg új étterem nyílt, büfék, pizzériák, falatozók, és valahogy minden színesebb lett; nemcsak Varsó, minden valamirevaló lengyel város. Korábban mindent bevont valami nyúlós szürkeség, a levegőben a szennyező gázok és mérgező gőzök mellett mindig volt valami csöndes letargia... Nekem újak a fedett buszmegállók is; bár a buszok azok a régi vacak piros tragacsok. Telefonügyben is van némi javulás, bár az utcai telefonfülkék szürkék, és az emberek lába alul kilóg, mint egyes francia utcai vízdékekben. De ennél is nagyobb baj, hogy a készülékek többsége szét van verve. Erre találták ki a telefonkártyát, és már ez is van Varsóban, vannak ilyen fülkék; ezt a készüléket nem lehet kirabolni, nincs benne pénz. Azért nagy úr a szokás: ha már kirabolni nem lehet, legalább szétverik (megpróbálják szétverni) őket. Vagy legalább (mi ez a legalább?) elrontani. Valaki elmondta, óriási türelemmel be lehet tömködni apró papírdarabokat a kártyának szánt nyílásba, s akkor a készülék nem működik. Van, akinek örömet szerez, ha elronthat valamit.

A város közepén lakom egy sokemeletes szállodában, jó helyen, csak lenn óriási a forgalom, s a zaj éjjel-nappal beszűrődik. Telefonok barátoknak. A legtöbben tudnak már jövetelemről, a Magyar Intézet már szétküldte a meghívókat a szerzői estre. Camilla még előtte ráér, este felkeresem. Meglepően friss, szinte fürge a 82 évével; újabban az „új” (a „rendes”) lengyel írószövetség, az SPP vezetőségében tevékenykedik, és persze néha fordít. Ő fordította Gönczöt is lengyelre, és most meséli, hogy Budán járt elnökünknel (aki a 15 millió magyarral együtt *nekem* is elnököm), és egészen meghatódott, mert: Árpád azok közé tartozik, akiknél a hatalom nem változtatott. Lengyel irodalmi ügyekről kérdezem, ad példányt az új időszakos lapból, a *Przegląd Literacki*ből. Ez kicsit olyan *Napló*-féle szeretne lenni, s egész olvasmányos, de nem tudni, meg fog-e majd kapaszkodni a közönség érdeklődésének laza homokjában... Mióta megszűntek a nagy kulturális hetilapok (részben még a kommunista rendszer szüntette meg őket, részben az átmeneti időszakban szűntek meg), a lengyel irodalmi élet valahogy szétesett, illetve területi alapon decentralizálódott. Manapság kevés varsói olvas krakkói lapot, illetve csekély számú poznańi forgat lublini folyóiratot. Pedig azt mondják, éppen Gdańsk-ban (Danckában) van egy érdekes új lap... Arról nem is beszélve, hogy hajdan a párizsi *Kultura* volt a legtekintélyesebb lengyel folyóirat. Már annak, aki hozzájutott. Most nem tudom, még hányan olvassák.

Vagy nézzük a könyvkiadást. Éppúgy, mint nálunk, a tömegkultúra árvize rázúdult az „üditő” irodalomra szomjas olvasóra. 1989 és 1992 között évente kétszáz új kiadó alakult és kb. ugyanennyi ment csődbe. Közben az ország választott magának egy elnököt, aki (állítólag) azzal dicsekszik, hogy életében egy könyvet sem olvasott. (Vagy még ez is jobb, mint Tymieński az ő X-pártjával? Az X-párt székszeplilje az volt, hogy szinte a választásig titokban tartotta a programját...) Mi maradt a lengyel irodalomból? Mennyire van mai lengyel irodalom?

Ami van, az többségében nem új. Az 1993-as lengyel könyvpiac slágerei többnyire valaha szamizdatban megjelent és most újra kiadott, vagy pedig korábban külföldön kiadott és most „honosított” könyvek: Gombrowicz, Herling-Grudziński, Wat, Odojewski... A fiatalabb nemzedék alig-alig van jelen, amit ír, a kiadókat és a terjesztőket egyáltalán nem érdekli. Rengeteg a nyugati nyelvekből fordított kalandregény vagy népszerű politikai értekezés; a könyvesboltok még színesebbek, mint az utcák, mert színes borító nélkül egyszerűen nem lehet kiadni egy új könyvet. De ez a tarkaság ínséget takar - az új irodalom csak nem akar megszületni.

Március 29

Ebéd a régi Írószövetség (Krakowskie Przedmieście) hajdani kávéházában, ami most a hangzatos Irodalmi Kávéház nevet viseli. Elegáns belső tér, szép terítékek, drága és rossz ételek. Az egyik lengyel hetilap munkatársa csinálna velem interjút, de rosszul kérdez. Ilyeneket, hogy: „Az elmúlt négy évben milyen lengyel könyv aratott átütő sikert Angliában?” Kezdem azzal, hogy lehűtöm lelkesedését: olyan állat, hogy „külföldi átütő sikere”, Angliában nincs, illetve minden szökevényben ha van. Mondjuk egy Szolzsenyicin. De abban ne is bízzanak a lengyelek (és itt hazabeszélek: a magyarok), hogy az angol átlagolvasó bármit is észrevesz irodalmukból. Játszottam már én ezt a társasjátékot az egyetemen: mondj egy lengyel (magyar) író! Diplomás emberek bámulnak rám, mint borjú az új kapura. A siker itt általában elitsiker, csak az olvasók krémje olvas fordított irodalmat. (A sajátját se nagyon ismeri; akkor miért kapjon egy lehetetlen nevű külföldin?) Még az Alvarez-féle modern európai versantológia (*Faber and Faber*) kiugróan magas lengyel reprezentációja (6 költő a 34-ből, összesen 76 verssel!) sem jelent „áttörést” mert ugyan hányan olvasnak verset Angliában. Hány olvasóhoz jut el ez az antológia? Hány (csökkent költségvetésű) városi könyvtár fogja megrendelni?

„No és Kapuściński?” Hát igen, ő kivétel. Ryszard Kapuściński rangos angol hetilapok rendszeres munkatársa: mint újságíró - mint a világ változásainak fáradhatatlan krónikása - valóban befutott. Új könyvét, az *Impériumot* már vagy tíz nyelvre fordítják. Sőt Konwicki újabb regénye, a Bohín is egész jó kritikákat kapott, de mivel „csak” fordított szépirodalom, nemigen fogják olvasni. Előnyben a dokumentumirodalom.

Este viszont teljes az öröm: én nyitom meg a Magyar Intézetben a Medveczky-kiállítást. Ez az *Iliász*-sorozat: 49 fekete-fehér modernül klasszicista műlap, az *Iliász* egyes epizódjait ábrázolja. Először Pályi András, a jeles prózaíró és kritikus - jelenleg az Intézet igazgatója - szól pár szót. Kovács István barátom, a kulturális attasé nincs itt, el kellett utaznia, de itt van Engelmayer Ákos, nagykövetünk. Ennek külön örülök: kinevezése azon keveseké közé tartozott, amelyeket teljes szívvel helyeseltem. Ákos nemcsak Lengyelül beszél jól, de töviről-hegyire ismeri ezt az országot, ért a lengyel lélek nyelvén. Itt élt és dolgozott (no nem a követségen!) a Szolidaritás-korszakban is... Mondja, hogy újabban Fehéroroszországba, vagyis Belaruszba is kinevezték nagykövetnek, ami részben megtiszteltetés, részben még több kemény munka.

A kiállítás megnyitója után (azért én nyitottam meg, mert Medveczky Jenő mostohaapám, vagyis nevelőapám volt) szerzői estem a nagyteremben. A Györe Balázs-émlékezésekből ismert Szczepan Woronowicz barátom mond bevezetőt, majd Jerzy Snopek vezeti tovább a beszélgetést. Meglepően jól ismeri egyes régebbi írásaimat; ha nem vigyázok, kettőnk magánbeszélgetésébe fordulhat az est. Elhangzanak verseim, köztük néhány újabb, Camilla Mondral fordításában, meg a Szczepanében, majd kérdések. Mivel verseimből először 1982-ben (a szükségállapot idején!) közölt a *Literatura na świecie*, vagyis a lengyel *Nagyvilág*,

valaki fölteszi a kérdést: hogyan játszották ki a cenzúra éberségét? Szerencsére itt van a lap egyik bájos (nőnemű) munkatársa, aki annak idején azokat a verseket leadta, és elmondja: nem is volt az olyan nagy ügy. A cenzúra (akkor már) nem állt feladata magaslatán - a költői allegóriákra csak legyintettek, őket a konkrét tabusértések érdekelték.

Valaki mestereimről kérdez. Elég hosszú névsor következik, hiszen tanultam lengyelektől és magyaroktól egyaránt. A névsorból hiányolják Adyt. Próbálom tömören megfogalmazni nemzedékem ellenérzéseit a *Vér és arany* költőjével szemben. Engem gyakran zavar, hogy ez a néha zseniális Ady folyton Adyt játszik. (Hogy nincs öniróniája. De ezt már nem teszem hozzá.) József Attila akkor is kedves költő marad, ha szülőföldemen egyes tankönyvírók megpróbálják lefokozni vagy éppen száműzni, mint ahogy Weörest akkor is szerettem, amikor a hivatalos kritika még a „nihilizmus” bélyegét próbálta rásütni homlokára... Snopek a „nem eléggé értékelt” magyar szerzőkről érdeklődik. Remenyik Zsigmondot említem, akit sem a magyar olvasók, sem a kritika nem értékelt eléggé. Sokáig élt külföldön, de ettől még szerethetnék (például Márait szeretik) - de van benne egy sötét, fájdalmas vonás, és valami mély pesszimizmus az ember sorsát és lehetőségeit illetően. Olyan spanyolos. Vagy orosz. Olyan nagyon nem nép-nemzeti. Viszont néha úgy ír, hogy eláll tőle az ember lélegzete.

Március 30.

Délelőtt az Országos Levéltárban dolgozom, régi kéziratokat böngészek. Még mindig nem adtam föl a reményt, hogy találok valami újat Balassiról. (Pár apróságot már találtam, de az ember azért filológus, hogy megőrizze optimizmusát.) Ebéd egy kis óvárosi étteremben, félúton a szocialista vendéglátás és a szabad vállalkozás között: van itt pizza meg spagetti meg sok más olaszos hangzású étel (ízben inkább lengyel, mint olasz), melyeket a pincérnő egy cementpadlójú helyiség sarkában elhelyezett bokszokba hoz ki. Kicsit homályos minden, kicsit leverő; a pincérnő sem olyan felszabadultan vidám, mint amilyennek egy olasz vendéglőben lennie kellene. Biztosan fáj a lába.

Délután Kapuściński új könyvének sajtóbemutatója (itt „promocjának” hívják) a Czytelnik Kiadónál. Pontosan érkezem, de már zsúfolásig tele a terem - a kiadó büféjében ott szorong „egész Varsó”. Kapuściński zömök, barna bőrű, kerek arcú ember, kicsit elnyújtott, „határszéli” lengyelt beszél. Elmondja a könyv megírásának stratégiáját. Szinte minden nyugati újságíró Moszkvában és Péterváron kutatja az orosz valóságot. Ezzel szemben a volt Szovjetunió óriási térséget jelent, amelyet fizikailag lehetetlen teljesen megismerni; viszont körbejárni lehet, és olyan részeire is el kell menni, ahol „a madár sem jár”. Kapuściński Pińskben (ma Fehéroroszország) született, és ott találkozott először a Birodalommal 1939-ben, de járt mindenfelé, Kazahsztántól Vorkutáig. Most megpróbálja megfogalmazni a kor legfontosabb „kihívásait” Oroszországgal szemben.

Nyilvánvaló, hogy a fő kérdés a modernizáció. Hogyan alakulhat át egy szárazföldi gyarmat-birodalom egymással békésen együtt élő nemzetek szövetségévé? Ha már megtörtént a dezintegráció, milyen erősek a nagyhatalmi restaurációt célzó intézmények? Kapuściński szerint a régi nómenklatúra kb. 18 millió emberből áll. Ha még hozzávesszük a hadiiparban foglalkoztatottak tömegeit, igen sok embernek érdeke, hogy a gyökeres reform ne sikerüljön. Az infláció, az elszegényedés, a bűnözés ugrásszerű megnövekedése szintén azt a látszatot keltheti, hogy minden bajért a reformerek felelősek. Rövid távon Kapuściński nem optimista. Tíz-húsz-éves távlatban inkább. És úgy gondolja, nem lehetetlen, hogy Oroszország súlypontja az ázsiai területekre tevődik át. Ha Szibériában lenne megfelelő beruházás... A fejlődés egyelőre egyfajta „enklávékapitalizmust” alakít ki: a beruházó gyors haszonra tör, és a szolgáltatóipart részesíti előnyben. Tehát egyrészt luxusbank, elegáns hotel, másrészt

elhanyagolt utcák, málladozó ipartelepek. És akkor még nem beszéltünk a hihetetlen ökológiai pusztításról. Tizenöt potenciális Csernobil „ketyeg” a volt Birodalomban...

Később, estefelé, népesebb magyar-lengyel társaságban, még külön van alkalmam szót váltani Kapuścińskival. Ezúttal nem a Birodalomról kérdezem, hanem Közép-Kelet-Európáról. Úgy gondolja, hogy ha nem tör ki polgárháború Oroszországban (ez a nagy HA ott lebeg a fejünk fölött, nem lehet elkergetni), a visegrádiaknak körülbelül egyformák az esélyeik. Mármint a „fölzárkózásra”. Klausnak egyedül nem fog menni, ami pedig Mečiar-t illeti... Itt már jóslásokba bocsátkozni sem érdemes. Négy év alatt bizony messzire jutottunk. Mármint az akkori - tulajdonképpen kicsit indokolatlan - optimizmustól, ami egy kollektív eufória állapotából fakadt. És talán mégis működőképes lesz ez a törékeny demokráciánk - a Visztula partján és az eltérített, de azért változatlanul hömpölygő Duna partján is. Reménykedjünk. És addig is: olvassunk Kapuścińskit.

Magyar Napló, 1993. június

Emlékek, gondolatok, verselemzések

Erdély, és ami azon is túl van²¹

Az 1993-as év legsikeresebb angol útleírásai között érdekes című könyvre bukkanunk: *Transylvania and Beyond*, vagyis „Erdély és ami túl van rajta”; mármint földrajzilag. A szerző neve nem ismeretlen az utazási irodalomban: *Dervla Murphy*nek ez már a hetedik könyve, amit a londoni Arrow Books jegyez (ennek a mostaninak kemény fedelű kiadását már tavaly kiadta a John Murray kiadó). A címmel kapcsolatban persze a magyarétól merőben eltérő képzetek merülnek fel az angol olvasóban: „Erdély” neki Drakulát vagy a vámpirizmust jelenti, s meglehet, a könyvet sokan azért veszik meg, mert holmi vérszívó kalandokban reménykednek. Amiben csak annyi igazság van, hogy Ceaușescu uralma alatt a rendszer, nevéhez hűen, rendszeresen szívta-szívogatta az alattvalók vérért, de korántsem olyan romantikus körülmények között, mint a Bram Stoker által világhírűvé tett „erdélyi gróf”... És Dervla Murphy könyvét 1990-ben, éppen a Ceaușescu-rendszer megdöntése után kezdi.

Murphy története a kihalt budapesti Nyugati pályaudvarról kigördülő vonaton kezdődik: ez a már nem fiatal, de nagyon elszánt író (aki egyébként ír születésű, tehát nem úgy brit, ahogy az angolok) elhatározza, hogy beutazza az újonnan megnyílt, éppen hogy forradalom utáni Romániát. Az első sokk a határállomáson éri, ahol a román határőrök minden teketória nélkül ellopják élelmiszerral és gyógyszerrel tömött hátizsákját. Ezek után rettenthetetlen hősünk gyalogszerrel vág neki a téli Romániának, és mivel a lakosság többsége a Conducator bukása utáni zűrzavar állapotában még jóindulatú kíváncsisággal fogad minden külföldit, szerencsésen túléli viszontagságait. Bár azért éppen elég viszontagságon kell átesnie: autóstoppol, és emiatt balesetet szenved Nagyvárad közelében, a régi fatemplomok kedvéért ellátogat Moldvába, ahol egy új román ismerőse megtámadja, és el akarja zabrálni tőle remek svájci zsebkését; a Kárpátok gerincén fekvő Cimpulungban lábát töri a turistaszálló sötét és telehányt lépcsőházában, és így tovább, szinte a végtelenségig. A problémákért részben Murphy felelős - milyen épelméjű embernek jutna eszébe egy Budapesten vett szovjet gyártmányú biciklin felkarikáznia a Kárpátokba? Ahol egy alkalommal vérszomjas kutyák támadják meg, és harapdálják szét biciklijét, amit aztán Sepsiszentgyörgyön (az író szerint „úgy hangzik ez a név, mint egy betegség”) egy idős szerelő hoz rendbe.

Ami a romániai politikai, közellátási vagy éppen közlekedési viszonyokat illeti, Dervla Murphy korántsem rejti véka alá véleményét. Már első romániai látogatása alkalmával (a könyv összesen három ilyen látogatásból íródott) észrevesz különös dolgokat: a tejet fele-fele arányban vizezik, általános a korrupció, az új lakótelepek szörnyűek, Gyulafehérvár környékén télen farkasok üvöltenek, az utak állapota Madagaszkárra emlékeztet, a vasúti kocsik és illemhelyek állapota pedig „katasztrofális”. Ez egy végsőkéig kifosztott, lerobbant ország más idősíkból élő emberekkel - elképzelésük a demokráciáról gyermeken naiv, de nem is lehet más ilyen rendszer után, amelyik teljesen irreális képet teremtett mindenről. Egy-két olyan peremváros kivételével, mint Temesvár, az egész ország „kollektív büntudattól” és „nemzeti kisebbségi komplexusban” szenved. Az előbbi abból fakad, hogy miért nem szabadultak meg a románok már évekkel korábban az egyre eszelősebb cipézdiktátortól és nejtől, az utóbbi eleve adódik a nyugati országokkal való összehasonlításból. Murphy észreveszi a román psziché „árnyoldalait” is (miután dicséri az embereket közvetlenségükért, gyakran spontán kedvességükért), például elképeszti az átlagember primitív fajgyűlölete, antiszemitizmusa és (tegyük hozzá 1990 óta egyre növekvő) idegengyűlölete. Neki magának látogatása

²¹ Dervla Murphy *Transylvania and Beyond* című kötetéről (Arrow Books, 1993. 239. o.)

során akadnak magyar és német ismerősei (sőt nem hallgatja el, a legkiegyensúlyozottabb családi életet egy Ivó nevű falucska sokgyermekes magyar családjánál találja, ahol szállóvendég), és meg is próbál elfogulatlanul ítélkezni nemzetiségi ügyekben, de ez, sajnos, nem mindig sikerül neki.

Amikor ez a téma először szóba kerül (35. o.), Murphy úgy gondolja, az erdélyi magyarok félelme a román nacionalizmustól „egészségtelen projekció”, mivel, úgymond, igaz, hogy a Ceaușescu-rendszer gyűlölte a magyarokat, és megpróbálta elpusztítani kultúrájukat, de „mindenki *egyformán* (az én kiemelésem) szenvedett a rezsimtől”, csak az volt a különbség, hogy a magyarok meg a szászok kivándorolhattak, ha akartak. De ennél még tovább megy: „Sajnos Ceaușescu magyarellenes kampányát segítette a magyar kormány [?] és az emigráns magyar lobby, amelyik fáradhatatlanul terjesztett »tendenciózus történeteket« külföldön az ún. erdélyi kérdéstről.” Mi viszont sajnáljuk, hogy Murphy asszony adós marad a magyarázattal, mi volt annyira tendenciózus (értsd: félrevezető, elfogult) a külföldre kicsempésztett beszámolóknak az erdélyi magyarság helyzetéről (az 1962-es memorandumtól Király Károly nyilatkozatain át egészen az *Ellenpontok* értesüléseiig), illetve Hámos Lászlóék munkájában, ami jelentősen hozzájárult Amerikában a romániai helyzet jobb felismeréséhez, illetve átértékeléséhez?

De ez a kérdés, ami az ír utazó számára másod-, ha nem harmadlagos fontosságú, újra előtérbe kerül kolozsvári látogatása során. Először ugyan megpróbálja szembesíteni a Kolozsvárral kapcsolatos magyar és román érzelmeket, de rögtön utána két magyar egyetemista lánnyal beszélget, akik szerint a románokkal nem lehet szót érteni, mert a nemzetiségi kérdésben „nincsen véleményük” (133. o.). Nem tudom, ezek a lányok mennyire tudtak angolul, s milyen pontosan fejezték ki magukat, alighanem azt akarták mondani, hogy a legtöbb románnak ebben a kérdésben nincsen *önálló* véleménye, tehát olyan, ami árnyaltan látja a dolgokat, hanem mindent elfogadnak, amit a nacionalista propaganda a szájukba rág a hajdani Scinteiától a mai Adevarulig. Viszont Murphys ez a látszólagos „magyar arrogancia” felháborítja, és igazságtalan következtetésekre indítja, ennek kapcsán Tisza Kálmánt idézi, aki szerint a történelmi Magyarországon élő nem magyaroknak „nincsen nemzeti történelmük”, és ezt alkalmazza a jelenlegi helyzetre. Sajnáltni kell a szegény románokat, hiszen a magyarok nem hajlandók velük szóba állni! Könyvében más helyütt Murphy rámutat ugyan arra, hogy Romániában masszív történelemhamisítás folyt és folyik (pl. a „jó Antonescu” legendája körül), de nem eléggé mélyedt el a térség irodalmában ahhoz, hogy meg tudja ítélni, mikor mond román informátora igazat, és mikor vetíti ki a kisebbségekre saját félelmeit és kényszerképzeteit. Nem látja hogy a román politikusok többsége (a nem kommunistákat is beleértve) a „nemzeti kompenzációs szindróma” foglya, és hogy ez az állapot csak rendkívüli helyzetekben tette eddig lehetővé a normális dialógust a politikusok által képviselt többség és a romániai magyarság között.

Mindezt el kellett mondani erről a különben jól megírt, olvasmányos könyvről, amelyet azért haszonnal forgathat a Románia történelmében kevésbé járatos olvasó. Mert Dervla Murphy számos kalandja és anekdotája valóban „emberközelbe” tudja hozni a mai Romániát, amelyről igen kevés illúziója maradt, de amelynek lassú talpra állásában mégis reménykedik. S ehhez - tegyük hozzá - okos politikával az elmúlt rendszer hosszú fennmaradásáért is felelős Nyugat is nyújthat némi segítséget.

Bécsi Napló, 1994. I-II. szám

Emlékezés Sinkó Ervinre

Nem tudom, honnan és hogyan került először kezembe az *Egy regény regénye*, ha jól emlékszem, valamilyen könyvlistáról rendeltem meg az oxfordi St. Antony's College számára, ahol akkoriban kutatódiákoskodtam. A St. Antony's, a legrégebbi oxfordi posztgraduális (aspiránsképző) kollégium jugoszláv kapcsolatait, azt hiszem, kezdettől fogva jók voltak, főleg W. F. D. Deakinnek, a *The Embattled Mountain* későbbi szerzőjének s a kollégium első igazgatójának köszönhetően. (Deakin kapitány volt annak az angol katonai delegációnak a vezetője, amit 1943 májusában ejtőernyővel ledobtak a felszabadított területek fölött - ezzel vette föl Anglia „hivatalosan” is a kapcsolatot Tito partizánjaival.) A kollégium főépületében, közvetlenül a bejárat felett Mestrović szép szobra állt Szent Antalról, és - különösen az első években - a kollégiumot gyakran keresték föl jugoszláv látogatók, sőt az én egyetemi éveim idején egy darabig Dedić is tagja volt a kollégiumnak. De hogy visszatérjek a témához: amikor megrendeltem az *Egy regény regényét*, mit sem sejtettem arról, hogy rendkívüli könyvet hoz majd a posta.

Jóllehet a hatvanas évek elején főleg a magyar és lengyel irodalom érdekelt, a St. Antony's kiváló könyvtárában igyekeztem pótolni egyéb mulasztásaimat is, így a nemzetközi kommunista mozgalom és a közelmúlt szovjet történelmét illetően. Vagyis 1961-ben már elég jól voltam tájékozva a „sztálinizmus” jelenségét illetően, amelyről a hruscsovi desztálinizálás illemszabályai szerint akkortájt szinte kizárólag csak „a személyi kultusz” fedőneve alatt lehetett beszélni. Mégis revelációként hatott az *Egy regény regénye* - annak, amit a szemtanú Sinkó Ervin elmondott az 1935-36-os Moszkváról, nemcsak személyes hitele, de sajátos, bizarr atmoszférája is volt, a nyomasztó, szörnyű áltatásé, amely mintegy előrevetítette a 37-es nagy tisztogatás és a kirakatperek szellemét.

Úgy éreztem, felfedezésemről be kell számolnom gyorsan valahol, s erre a célra a washingtoni *Problems of Communism* című folyóirat látszott a legalkalmasabbnak. Nem csupán a nemzetközi nyilvánosság miatt, amit ez a fórum nyújtott - ez ugyanis az amerikai State Department információs hivatalának (USIA) volt a folyóirata, s akkoriban, Kennedy elnöksége idején meglehetősen nyitott és érdekes lap volt, amelyben nem tengett túl a spekulatív „kremlológia”. Ismertetésem meg is jelent a lap 1962. március-áprilisi számában: *Egy magyar Don Quijote Moszkvában* volt a címe, és lelkesen méltatta a könyv írói és emberi teljesítményét. Ennek a cikknek, illetve (még az 1962. január végén Újvidékre Sinkónak írt) közeledő levelemnek a hatására kezdődött ismeretségem, később barátságom Sinkóval.

Az *Egy regény regénye* ugyanis egy olyan bogra kötött madzag volt, amelynek megrántásával kinyílt és teljes hosszúságában megjelent a sinkói életmű. Mivel a moszkvai odüsszeia voltaképpen az *Optimisták* kiadása körül bonyolódott, kértem egy példányt a szerzőtől a Nyugaton akkor már (még) nem kapható *Optimistákból*. Sinkó ezt már 1962 februárjában elküldte, s április 10-én kelt levelében ezt fűzte hozzá: „Megvallom, örömet szerezne vele, ha írna az Optimistákról. Oly rég írtam, hogy nem is tudom, miként tükröződik olyan szemekben, akik azt a világot csak hírből ismerik.” Ösztönzését hamarosan követte pozitív hangú recenzióm a párizsi *Irodalmi Újságban*, amit különben Sinkó sokáig nem kapott meg, jóllehet abban az időben rendszeresen küldték neki a lapot; ezt több levelében nehezményezte, és bosszúsán kommentálta.

De 1962-ben még egyéb problémák is voltak Jugoszláviában. Mivel meg szerettem volna látogatni Sinkót (és egyúttal Újvidéket, ahol időközben a *Hiddal* már fölvettem a kapcsolatot, és elkezdtem a lapba írni), jugoszláv beutazó vízumért folyamodtam. Ehhez Sinkó segítségével

nélkül nem mertem volna hozzákezdeni. Ő küldetett nekem egy meghívólevelet, amit a Jugoszláv Írószövetség akkor titkára, Lalić állított ki, ugyanis sejtettük, hogy kék „menekült”-vagy hontalan-útlevelémre a jugoszláv hatóságok nem adnak egykönnyen vízumot. Amivel viszont nem számoltunk, az az akkori, rankovići belügy vezetőinek kóros gyanakvása volt az angololdal és különösen „Deakin kapitány pártfogoltjával” szemben. Én ugyan nem kértem a vízumhoz Bill Deakin ajánlólevelét, de elég volt a már említett oxfordi kollégium címként való feltüntetése ahhoz, hogy kérelmemet elsüllyesszék. Hiába támogatott tehát Sinkó és Lalić, még négy évet kellett várnom, hogy első ízben ellátogathassak Jugoszláviába.

Sinkót módfelett bosszantotta az egész ügy (ami többek között a Jugoszláv Írószövetség hatásköri korlátozottságára is fényt vetett), de augusztus elejére belátta, hogy nem tud többet segíteni. Viszont az *Egy regény regénye* német kiadásával kapcsolatban meghívták az az évi frankfurti könyvvásárra, 1962. szeptember végére, s mivel éppen a „környéken” jártam (Hollandiában), megbeszéltük, hogy Frankfurtban találkozunk.

Ez a frankfurti kirándulás - a Sinkó társaságában töltött órák kivételével - nem tartozik kellemes emlékeim közé. Mivelhogy elég kellemetlen, ha az ember zsebében nagyon kiszámított pénzzel látogat el egy olyan világvárosba, ahol a könyvvásár miatt minden számára megfizethető hotel vagy privát szoba foglalt. Megérkezésem napján éjfélkor még ott tébláboltam szállás nélkül a frankfurti főpályaudvaron, és a váróteremben való alvás viszontagságaitól csak akkor mentett meg egy erősen kifestett és bizonyára jobb napokat látott hölgy, aki Frankfurt egyik elővárosában, Offenbachban ajánlott hálóhelyet. Nem szobát, az túlzás lett volna; a tükrös-pamlagos szobát meg kellett osztanom egy jó kedélyű, félkarú könyvkiadói emberrel, aki borzalmas szász dialektusban szidta ezt a felfuvalkodott Frankfurtot és általában a szövetségi köztársaságot; igaz, legalább nem horkolt. Mivel Sinkó kölni kiadójától tudtam, hogy ő is Offenbachban fog megszállni, beletörődtem a félkarú szászba, még örültem is kicsit, hogy közel lakom majd Sinkóhoz.

Igaz, a térbeni közelség nem jelentett időnyerést. Másnap délután négytől vártam Sinkót a hotelban (német kiadója akkorra mondta érkezését), de csak estefelé jött meg két fiatal, boka-csattogató német társaságában, akiket a vendég csakhamar tapintatosan elküldött. Leültünk borozni. Fiatalosabbnak találtam, mint amilyennek fényképe alapján vártam, bár panaszkodott, hogy a repülőút eléggé kifárasztotta. Rögtön az *Egy regény regénye* került szóba. Mivel már az *Optimisták*-ból tudtam, hogy Lukács Györgyöt Sinkó még 1919-ből jól ismerte és tisztelte, megkérdeztem, találkoztak-e Moszkvában, s hogy egyáltalán mit gondol Lukácsról. Sinkó nem tartozott a hajdani népbiztos-filozófus apologetái közé, sőt az volt az érzésem, elég kritikusan szemléli Lukács pályáját. A húszas évek után, a már moszkvai emigrációban élő Lukácsot „elfejlődött” embernek mondta: „szerintem az igazi Lukács, az még a »heidelbergi« regényelmélet.” Volt Lukácsnak egy orosz, baloldali gondolkodású (eszer?) felesége, az volt a jó szelleme. Moszkvában pedig nem akart, vagy inkább nem mert találkozni a Nyugat-Európából jött, tehát „fertőzött” Sinkóval.

Következő kérdésem X. elvtársra vonatkozik, aki az *Egy regény regénye* egyik epizódjának kulcsfigurája, egy moszkvai magyar emigráns, aki még Sinkó felesége előtt sem mer kritikai megjegyzéseket tenni Sztálinra, de amikor négy szemközt marad Sinkóval, kifakad: csak nem képzelem, hogy én, aki az európai kultúrán nevelkedtem, örülök annak, hogy minden egyes előadásomban folyton ugyanazt a nevet kell ismételnem? X. elvtárs, mondja Sinkó, Fogarasi Béla, az ugyancsak Heidelbergben tanult filozófus, de 1954-ben, amikor a regényt kiadták szerbhorvátul, Fogarasi még élt, ezért nem akarta a nevét kiírni. Mindenesetre ez az epizód kitűnően jellemzi annak a bizantinus alakoskodásnak a légkörét, amelybe minden nem orosz, emigráns kommunistának bele kellett illeszkednie.

Már korábban kértem Sinkót, szerezzen nekem egy példányt az *Egy regény regényéből*, de azt mondja, Újvidéken is nagyon gyorsan elfogyott, sehol sem kapni. Kárpótlásul dedikál egy példányt a német kiadásból, amelynek a címe *Roman eines Romans*, és ezt írja be a címlapra: „Gömörinek, akiről az az érzésem, hogy nagyon közeli emberem, barátom.” Az ajánlás megtisztelő; bizalmát később igyekszem kiérdekelni. Kérdezem, bejutott-e a könyv Magyarországra. Hivatalosan nem vették át, de pár példány azért bejutott, például azt hallotta, hogy Palotai Boris (szerintem inkább Erzsiről lehet szó) betanult részleteket a könyvből, s amikor Pesten meglátogatott egy beteg író a kórházban, és kérdezte, hallotta-e már hírét Sinkónak, az író a párnája alól előhúzza az *Egy regény regénye* egy féltve őrzött példányát. (Ez, gondolom, Örkény lehetett, akit akkoriban operáltak valamivel.)

Másnap délelőtt Sinkónak a könyvvásáron kell lennie, ahol ő a kiadó, a kölni *Verlag Wissenschaft und Politik* sztárja, de megbeszéljük, hogy együtt ebédelünk. Ez a vásárhoz tartozó, ormótlanul nagy és elég pocskék önkiszolgálóban történik - a környezet, no meg a délelőtti fáradalmak Sinkót kicsit elkedvetlenítik. Kérésemre azért még mesél a bécsi emigráns évekről, amelyek engem családi okokból is érdekelnek (apai nagybátyám 1926-ig Bécsben volt emigráns, könyvkiadója is volt), jóllehet mint ezt más forrásból tudom, a szociáldemokraták nemigen jártak ott össze a kommunistákkal. Sinkó egy barakkban lakott Révaival, Illés Bélával, Lengyel Józseffel - az utóbbira még most is neheztel és joggal. Valamikor barátok voltak, de később, mondja Sinkó kissé felindultan, a *Visegrádi utcára* hivatkozva: „A Lengyel Jóska engem a falhoz akart állítani!” (Később én hívtam fel figyelmét az *Elejétől végig* megrendítő vallomására, amit Sinkó elolvasott, és egyik levelében meg is köszönte nekem, de személyesen akkor sem akart vele találkozni.)

Nem emlékszem, Bécsből vagy későbből ismerte-e Sinkó Illyést, mindenesetre most őt tartja a legnagyobb élő költőnek. Ez független a vele kapcsolatos politikai értékítélettől; mert viszont emlékszik arra, hogy 1938-ban Illyés neki Párizsban Imrédyt dicsérte. Sinkó ezen akkor nagyon megütődött, de Illyés sokat várt Imrédytől, akit személyesen is ismert, mivel „a kisujjában van a francia irodalom”. (Hát igen, az irodalom szeretete nem mindig garantálja az erkölcsi tisztaságot: köztudomású, hogy egyes náci tömeggyilkosok rajongtak Bachért és Beethovenért, s lehet, hogy Schillert és Hölderlint is nagyra tartották.)

Szóba kerül egy (túl optimistának bizonyult) terv egy olyan előadás-sorozatról, amit Újvidéken tartanának részben Magyarországról, részben Nyugatról meghívott magyar írók és kritikusok. Sinkó erről már levelezett az akkor még londoni lakos Aczél Tamással, s kérdi véleményemet az Aczél által ajánlott magyar emigráns előadók névsoráról. Megkérdőjelezek pár nevet, hozzáteszek még másokat, bár Sinkó előre int, ne vegyem biztosra az egészet, hiszen a terv sikere attól függ, hogyan alakulnak a lassan fejlődő jugoszláv-magyar kapcsolatok. Kérdelem, kit tudna ajánlani egy, a mai jugoszláviai magyar irodalomról szóló cikk megírására (a párizsi *Magyar Műhelyt* érdekelné, amellyel akkor én még szorosabb kapcsolatban vagyok); Szeli Istvánt ajánlja. A vajdaságiak közül emlékezetem szerint csak az egy B. Szabót dicséri.

1962 októbere és 1966 tavasza közt számos levelet váltottunk Sinkóval. 1962. december végén írt levelében még mindig bízik abban, hogy meg lehet majd tartani a tervezett előadás-sorozatot, amit „mérvadó személyiségek” elvben helyeselnek, de ez meglehetősen függ a pesti fejleményektől. (Nem akarják a magyarországiakat azzal „elriasztani”, hogy összekapcsolják a mi meghívásunkat az ő meghívásukkal.) Ugyanitt ír arról, milyen kevés ideje volt ősszel, s hogy éppen befejezett egy tanulmányt Krležáról, akit „nemcsak jugoszláv, hanem világ-irodalmi méreteiben is a legjelentősebb alkotók közül valónak tartok”, s mivel ezen a

tanulmányon dolgozott, nemigen jutott hozzá, hogy más dolgokat (például a szerbhorvátra akkor már lefordított *Doktor Zsivagot*) elolvasson.

1963 februárjában írt levelében Sinkó kommentálja a *Hídnál* végbement változásokat (Major Nándor helyett Papp József vette át a szerkesztést), és ezzel kapcsolatban először ír arról, hogy Újvidéken kifejlődött „egy ifjú gárda”, amelynek „nem könnyű a dolga a meglehetősen tunya [...] bácskai disznótoros környezetben”. Ezekre a fiatalokra a Kontrapunkt-csoportra, amely később az *Új Symposion* magvát alkotta, későbbi leveleiben is visszatér, Tolnai Ottóék törekvéseiben látta a vajdasági provincializmus fő ellensúlyát. Azt hiszem, az akkori fiatalok is nagyra tartották és kedvelték Sinkót.

Én 1963 nyarán átmentem az Egyesült Államokba, s ott két évig maradtam, először Berkeleyben, a kaliforniai egyetemen tanítottam, majd a Harvard Egyetemen kaptam egyéves kutatói ösztöndíjat. Közben egy-két Sinkóhoz írt levelem elveszhetett, mert egy 1964. február 18-án keltezett opatijai képeslapon biztosít változatlan barátságáról és szeretetéről. Sinkó 1964 tavaszán látogatott el először a háború utáni Magyarországra, és be is számolt róla a *Hídban* (amit én persze Kaliforniában is kaptam, és szorgalmasan olvastam), s egyik levelében azt írja, az egész, lényegében kellemes látogatásból csak egyetlen kínos jelenetet tud felidézni: a *Kortársnál* tett udvariassági látogatást, ahol az akkori főszerkesztő (Király István) „az illem legelemibb szabályait sértően hányavetien és agresszíven viselkedett” Sinkó Ervinnel és feleségével. Viszont ebben és következő levelében is örömmel ír a tehetséges fiatalokról, akik körülvették szeretetükkel és figyelmükkel: „A fiatal írók egy este Sükösd Mihálynál gyűltek össze [...] s ez igazán kivételesen szép esténk, illetve éjszakánk volt.” Közben néha arról panaszkodik, a magyar hatóságok még mindig nem döntöttek el beengedjék-e könyveit az országba, s ezért egy újvidéki lapban (1965. november 15-én) érezhető meglepéssel közli, hogy az *Optimisták* új kiadását Magyarországon is fogják árusítani.

1966 február közepén Sinkóék ellátogattak Londonba, ahol a hampsteadi villanegyed egyik házában, Ludowykéknál, azaz Gyömrői Editéknél laktak, onnan kaptam Sinkótól pár sort, hogy keressem fel őket. Gyömrői Editet, József Attila hajdani pszichoanalitikusát és szerelmét (nemrégien halt meg Londonban) Sinkó még 1919-ből, Pestről ismerte baráti társaságból, nem tudom, hogyan és mikor vették fel újra a kapcsolatot. Most, hogy Sinkó nem egyedül, hanem Mici társaságában fogad, megváltozik témánk is: kevesebb szó esik irodalomról, és több a mindennapi élet dolgairól. Be kell például részletesen számolnom munkámról (mióta Amerikából visszajöttem, Birminghamben vagyok könyvtáros és kutató), családomról. Ezt Sinkóék is megteszik, elmondják, hogy jól érzik magukat Zágrábban, ahol kocsijuk is van, gyakran járnak le a tengerhez nyaralni, s a napsütés mindig nagyon hiányzik nekik külföldön, most is, ebben az esős-nyirkos Londonban. Ráadásul Ludowykéknál nemigen fűtenek, nagykabátban ülünk és vacogunk.

Sinkó mesél újabb budapesti látogatásáról. 56-tal kapcsolatban nekik is vannak bizonyos fönntartásaik, bár elmondják, hogy a legtöbben, akikkel Pesten beszéltek (köztük Lukács is), úgy vélték, a forradalom úrrá tudott volna lenni az ellenforradalmi veszélyen - ezért elítélték a szovjet beavatkozást. „Vannak persze, akik szerint ez nincs így”, mondja Sinkó, „de azokat a többiek leszétálinistázzák”. A fiatalok közül dicséri Csoórit, Sükösdöt, Eörsit. S erről kerül szóba az *Új Symposion* s annak napszerúsége a fiatal értelmiség köreiben Budapesten: érthető, mosolyodik el Sinkó, mivel Magyarországon sokan szeretnének úgy írni, ahogy az újvidéki fiatalok írnak, ezért olvassák a lapot. (Azóta már régen lehet is; de a fáziskésés valóban fönnullt.)

Az akkoriban nagy port felvert Mihajlov-ügyről kérdezem. Igen, ismeri Mihajlovot, sőt a *Forum*-ban elsőnek ő hozta le egy tanulmányát. De túl ambiciózusnak és azt hiszem, opportunistának tartja Mihajlovot; a *Moszkvai nyarat* abban a formában, ahogy megjelent, ő nem hozta volna le. („Túl sok benne az indiszkréció az oroszokkal szemben.”) A *Delo* szerkesztője közlés előtt állítólag el sem olvasta Mihajlov írását. Sinkó most kér tőlem tanulmányt a *Forum*-nak, akár lengyel kultúrtörténeti témáról, akár angol-amerikai irodalmi ügyekről. (Határozatlan ígéretet teszek, de aztán nem lesz belőle semmi, kizárólag az én lustaságom miatt.)

Szeretném, ha Sinkó lejönne Oxfordba. Már találkozott ottani angol barátommal, Max Haywarddal (Paszternak és Szolzsenyicin fordítójával), és lehet, hogy tudnánk neki egy szűk körű előadást szervezni a St. Antony's-ban. Meg is beszélünk egy időpontot, de nem sokra rá Sinkó sürgönyileg lemondja - a tervezettnél hamarabb térnek vissza Jugoszláviába. Később azt írja, reméli, hogy a nyáron újra látjuk egymást.

1966 nyarán végre eljutottam Jugoszláviába. Első állomásom Zágráb volt, majd később, Újvidék után pár napot nyaraltam a feleségemmel a tengernél, s végül családi találkozára újra visszatértem Zágrábba, oda jött le anyám Magyarországról. Az első zágrábi tartózkodás azzal kezdődött, hogy miután leraktam holmimat a hotelban, felhívtam Sinkóékat, és megbeszéltünk valamit kora délutánra. Elmondják, hogyan jutok ki a Plemićevára. Hamarabb jön villamos, mint gondoltam, Sinkóék ebédje meg elég későre maradt, így aztán még ebédelnek, amikor beállítok. Míg a Sinkó házaspár levesét kanalazza, megkínálnak egy pohár borral.

Ebből a plemićevai lakásból alig maradt meg valami az emlékezetemben. Illetve mégis: tele van könyvekkel és egymásra rakott folyóiratokkal, s elég sötétnek tűnik - talán behúzták a függönyöket, mert erősen sütött a nap? Vendéglátóm étkezés közben Magyarországról beszél, ahol az újság, hogy kiadják „Máli”, vagyis Lesznai Anna könyvét. Amikor Sinkóék legutóbb Pesten voltak, egyre jöttek a régi és új tisztelők, érdeklődők (főnt laktak a Rózsadombon, az Ifjúsági Szállóban), és a tavaly júniusi *Kritikában* egész szép recenzió jelent meg az *Epikurosz hervadt kertjéről*. (Sinkó nem mond nevet, vagy ha mond, kiesik a fejemből, de ezt B. Nagy László írta; igaz, korábban már Sinkó régi barátja, Komlós Aladár írt róla az *Alföldben*.) Megint szóba kerülnek az írókollégák: Csoóri és Eörsi mellett Sinkó ezúttal Mészölyt és Hernádi Gyulát is emlegeti. A magyarországi légkör, megítélése szerint, jobb, mint bármikor azelőtt, de rossz rágondolni, hogy még mindig (21 évvel a háború után) idegen csapatok vannak az országban.

Később megint visszakanyarodik a beszélgetés a bécsi évekhez - érdeklődöm Sinkó hajdani folyóiratáról, a *Testvér*ről. Mutatnak belőle egy példányt (ha jól emlékszem, kerestem a bécsi Nationalbibliothekben, és ott nem volt meg), és a hajdani szerkesztő elmondja, a bécsi barakktáborban szerkesztette, fillérekből, mert pénze ott senkinek sem volt. Honoráriumot sem fizettek, ezen Kassák egyszer nagyon felháborodott. Egyébként Komlós Aladárt (aki nekem önképzőkör-vezető tanárom volt a Berzsenyiben) szintén onnan, Bécsből ismerik.

Mivel innen Újvidékre készülök, Sinkóék még adnak néhány gyakorlati tanácsot, elmondják, hol kell fölvenni a *Hid*-ban megjelent dolgokért járó honoráriumot, általában útbaigazítanak. Megint szóba kerül a Mihajlov-ügy, jöllehet engem ennél valamivel jobban érdekel a Praxis-csoport munkássága, de Sinkó nincs velük közelebbi kapcsolatban. Egyáltalán, az az érzésem, egyre inkább emlékeinek és emlékeiből él.

Az utolsó személyes híradás Sinkótól egy újvidéki képeslap ugyanazon év november 24-éről. Időközben megjelent az *Irodalmi Újságban* egy írásom jugoszláviai tapasztalataimról; a képeslapon Sinkó úgy véli, „igazságos beszámolót” írtam. Időközben közvetíteni igyekeztem

Sinkó és a hollandiai Mikes Kelemen Kör között, s ezen az utolsó lapon Sinkó azt írja, „ha megfelelő időpontban volna, szívesen fogadnám el a meghívást Hollandiába”.

Sajnos ez az őszre tervezett meghívás már elkésett. 1967 március végén értesültem Sinkó haláláról, és nem sokra rá mellette jóban-rosszban kitartó és helytálló felesége, Mici öngyilkosságáról. Egy korábban írott versemet most az ő emlékének ajánlottam; nem sokra rá megjelent az *Irodalmi Újságban*. A vers rövid, ezért teljes egészében idézem:

Széljegyzet

*Valami, amit megtehettem
volna, de amit mégse tettem;
valami, amit elfeledtem.
Valami, amit várnak tőlem,
ami lehetne még belőlem,
amit másokért még tehetnék
és amit másoktól szeretnék;
valami mindig volt, van és lesz
teljesületlen és a lélek
békés halált is félve kérdez -
mennem kell már?*

Sokáig nem tudtam, miért éppen *ezt* a verset ajánlottam Sinkónak. De a napokban kinyitottam Komlós Aladár *Vereckétől Dévényig* című kötetét (Budapest, 1972), amiben a szerző közzétette Sinkónak egy hozzá írt 1966-os levelét. Ebben van egy mondat, ami szinte „rímel” a versemre: „az ember csak kisebb részét végezheti el az elvégzendőinek [...] mindig idő előtt és mindig félben kell hagynia életet és munkát.” Nem tudtam Sinkó további terveiről, de fájt és még sokáig sajgott bennem a hiány, amit váratlan távozása okozott.

Kicsi, mérges antisztálinista²²

Lengyel József, akinek *Szembesítés* című, sokáig tiltott regénye az 1988-as év egyik magyar kiadói eseménye volt, azóta újabb meglepetésekkel szolgált az olvasóknak. Volt ugyan, aki tudta, hogy a tizennégy esztendeje halott író hagyatékában még izgalmas írások lappanganak, mégis az újdonság erejével hatottak most kiadott művei: a *Beszélgetések* című vékony, papírfedelű füzet és az a jóval terjedelmesebb válogatás, amelynek szerkesztője és válogatója, Major Ottó a *Lengyel József noteszeiből* címet adta. A *Beszélgetések* voltaképpen hét magnetofonkazetta anyagát (a kazettákat Lengyel adta át Gyurkó Lászlónak megőrzésre) és két méltatást tartalmaznak Lengyelről; ami a noteszválogatást illeti, ott az eredeti szöveg 34 sűrűn teleírt noteszben mintegy kétezer oldalra rúg, s ebből válogatott össze vagy hétszáz oldalt a Magvetőnek Major Ottó.

Már ebből is látszik, hogy a két kiadvány súlya nem azonos - a *Beszélgetések* anyaga eléggé vegyes, a kazetták közlésértéke olykor marginális. Közülük kettőn Lengyel kérdez, a Szovjetunióban megölt Matejka János özvegyét kérdezi és beszélgeti magyar emigráns kommunisták sorsáról. Ezt négy 1962 és 1972 között készült beszélgetés követi Lengyel Józseffel különféle témákról (köztük a magyar film és az irodalom helyzetéről), valamint néhány telefonbeszélgetés, amit Lengyel folytatott két Illéssel (Endrével és Lajossal), főként saját kiadási lehetőségeiről. Egészében véve elég igénytelen kis kötet ez a *Beszélgetések*; haszna inkább az irodalomtörténésznek lehetne vagy lehetett volna - hogyha tüzetes jegyzetanyaggal adták volna ki. Így inkább a hazai glasznoszty-konjunktúra zsenge s nem különösebben érdekes hajtása lett belőle.

Más a helyzet a napló-noteszjegyzetekkel. Lengyelről ugyanis, aki a modern magyar irodalom legnagyobb „újrakezdője”, elmondhatjuk, hogy bizonyos értelemben rendkívüli író. Avantgardista versekkel kezdte még Kassák folyóirataiban, az első világháború idején; folytatta a *Visegrádi utca* című 1919-es emlékezésekkel, amelyek, jóllehet megnyerték Kun Béla tetszését, irodalmi műként aligha jönnek számításba. Lengyelből (s ezzel tisztában volt ő is) igazából Sztálin csinált író. Miután 1938 februárjában Moszkvában koholt vádakkal letartóztatták és elítélték, kerekén tizennyolc évet töltött részben börtönben, részben táborban és szovjet kényszerlakhelyeken, száműzetésben. Csak 1955-ben sikerült visszatérnie Magyarországra, és csak a hatvanas években közölhette legfontosabb írásait. A *Lengyel József noteszeiből*, jóllehet „szibériai jegyzetekkel” és a *Kicsi, mérges öregúr* című novella első fogalmazványával indul, lényegében Lengyel hazatérésétől kezdve enged betekintenünk az író gondolataiba és mindennapi életébe.

Ezek a gondolatok gyakran csüggedtek és borongósak, ha nem éppen dühösen lázadozók. A hajdani idealista kommunistából (akiknek Sallai Imre volt a példaképe) öregkorára megrogzott antisztálinista és a valóság fanatikusa lett. Ugyanakkor - egzisztenciális okokból - taktikázásra és kompromisszumokra kényszerült: nem mindig mondhatta el, amit akart, legalábbis nem nyilvánosan. De mint a naplóból kiderül, nemigen voltak illúziói a posztsztálini rendszerek működését illetően. Már egy 1955-ös jegyzetben utal rá, hogy a rendszert nem tekinti szocializmusnak, csak „az államkapitalizmus” egy fajtájának (55. o.) 56-ban még túlságosan „új” Magyarországon ahhoz, hogy tevékenyen állást foglaljon, s bár véleményét az eseményekről jelenleg még nem lehet teljesen rekonstruálni, egy 1969-es jegyzetből kitetszik, hogy hatását illetően Lengyel József véleménye eléggé eltér az akkoriban hivatalos állás-

²² Lengyel József *Beszélgetések* (Szabad Tér, Budapest, 1988) és *Lengyel József noteszeiből* 1955-1975 (Magvető, Budapest, 1989) című köteteiről.

ponttól: „Az 1686-99. évi felszabadítás végveszélybe sodorja Magyarországot. Megmentette a II. Rákóczi Ferenc vezette felkelés. A felkelést ugyan leverték - de a felkelés leverői látni kényszerültek, hogy Magyarországot nem lehet »német gyarmattá« tenni [...] A leverő 56 eredménye hasonló.” (318. o.)

Az sem érdektelen, hogyan reagál Lengyel József, az 1919-es Tanácsköztársaság lelkes híve, 1958 júniusában a titokban megrendezett per után Nagy Imréék kivégzésére. A hír hatását homokzsákhoz hasonlítja, amellyel fönről nyakszirten vágják a tisztességes embereket, és ezzel a szónoki kérdéssel folytatja: „Ki akarta ezt? Kinek lesz ebből haszna? Minek? Ki ellen? Miért? Örület! A szocializmus ügyének ellenségeket szereztek, barátot egyet se. Micsoda pokolian ravasz ellenség teszi tönkre a békességet és a bizalmat, mely nagy nehezen már helyreállt. Micsoda pokoli ravaszság mocskol itt vérrrel kezeket, melyek eddig tiszták voltak (Kádár).” (65. o.) Lengyel fogalmazása azért érdekes, mert minden illúziója ellenére („a bizalom 1958-ra már helyreállt” a kommunista vezetésben?) őszinte megdöbbenésre vall; démonizál egy olyan tettet, amit Hruscsov és az akkori szovjet vezetés rövidlátó ideológiai és pontos nagyhatalmi meggondolások alapján határozott el és hajtatott végre Kádárékkal. Néhány évvel később, amikor a Szolzszenyicin élményvilágát idéző szibériai történetei már megjelenhetnek, Lengyel jól érzékeli a Kádár-rendszer kettősségét, kényszeredett anti-sztálinizmusát és szerkezeti konzervatizmusát egy helyütt így jellemzi a „demokratikus centralizmust”: „Demokrácia: járhat a szád. - Centralizmus: fenn senki se hallgat rád.” (142. o.) Pár évvel később pedig, Csehszlovákia „baráti” lerohanásakor már teljesen tisztán lát, és naplójában így vélekedik: „A szuperhatalmak nem tűrhetik, hogy [az] érdekszférájukba tartozó kis államok saját akaratukat érvényesítsék. Ezt a tényt tudomásul kell venni [...] csak megideologizálni ne kellene - nem is használna, sőt nevetséges.” (274. o.)

Ekkorra már Lengyel túl van néhány csalódáson, s jó néhány (műveinek kiadása érdekében folytatott) vitán a magyar kulturális ügyek irányítóival. Mégsem tesz közzé elítélő nyilatkozatot a prágai bevonulás ügyében, s emiatt kicsit szégyenkezik is. Van olyan ügy viszont, amiben konzekvensen bátor és szókimondó: a Szolzszenyicin-ügy. Alighanem *A Gulág-sziget-csoport* szerzőjét emlegeti Lengyel József leggyakrabban noteszeiben, többnyire pozitív előjellel. Igaz, sokkal kevésbé szereti például a szerző által fontosnak vélt *Augusztus tizenegyedikét*, mint az *Ivan Gyenyiszovicsot*, de ami a szovjet táborokról írt impozáns művet illeti, meg van győződve Szolzszenyicin igazáról. Miután a nyugatnémet *Spiegel*-ben elolvasta a *Gulág* nagy részét, Lengyelnek ez jön a tollára: „A tények, melyeket Szolzszenyicin *A Gulág-sziget-csoportban* leír, igazak. Ezt én tapasztalatból tudom. Az 1937/38. évekről én még többet is tudok, többet is megírtam.” Úgy látja, a sztálini korszak bűneinek elkövetőit nem vonják felelősségre a Szovjetunióban, sőt a sztálinizmus felszámolása is elakadt. Erről 1974-ben elég borúlátóan nyilatkozik:

„Ma se evolúciós, se revolúciós utat nem látok. Tíz éve, hogy Kádárnak megmondtam: »A sebeket nem szabad bekötni, míg a gennyet ki nem tisztítottuk.« Azóta csak jobban elgennyesedett minden.” (584. o.)

Szolzszenyicin mellett különben Lengyel egy ízben nyíltan is kiáll: kilép a Magyar Pen Club-ból, mivel egy nyilatkozatból úgy tűnik, annak vezetői nem az üldözött és megrágalmazott orosz íróval, hanem a szovjet hatóságokkal szolidárisak. Más szóval Lengyel József a Kádár-korszak kultúrpolitikájának ismert három T-betűjét egy kicsit a saját vérmérséklete szerint módosítja és alkalmazza: ő támogat, tűr és - tiltakozik.

A Lengyel-féle képlet persze bonyolultabb, mint az eddigiekből gondolnánk. Egybefonódik benne a volt 19-es kommunista és a sztálini terror által meghurcolt embernek a gondolkodásmódja a magyar, felemásan reformista rendszer megtűrt protestálójának és belső kritikusának

értékrendszerével. Hangsúlyoznám itt a „belső” szót, hiszen még a *Szembesítés*, Lengyel József leginkább antisztálinista regénye is megjelent Kádár-Magyarországon, de igaz, hogy csak „kézirát gyanánt” és belső használatra, de úgy, hogy a szerző megkapta érte a teljes honoráriumot.²³ Ebben a szélárnyékos „mintha-világban” még a rakoncátlankodó Lengyel Józsefnek is vannak bizonyos előjogai: például utazgathat, s mivel a Szovjetunióba (ahol korábban túlságosan is sokáig lakott) menni nem akar, mehet Nyugatra. Jár is többfelé, még Angliában is, 1956-ban.

A naplóban több mint húszlapnyi szöveg foglalkozik az utóbbi látogatással, amelynek fénypontja a Tate Gallery és egy fogadás a magyar követségen. Lengyel kiadója, Peter Owen meghívására látogat el Angliába, ahol magyar emigránsokkal (az egy Ignotus kivételével, akit „szerencsétlen [...] elveszett embernek” ír le) nem találkozik; Angliáról és az angolokról csak közhelyeket tud mondani; egészében véve gyanakvó és mogorva. Persze nem tud angolul, ami nem szokott jót tenni a látogatók közérzetének. Ennélfogva naplóbejegyzései hemzsegnek a betűhibáktól (David Carvert hol Garvernek, hol Corvernek hívja, a Barclay's Bankot „Barclay”-nek, John Bayleyt „Brayley”-nek hallja vagy gondolja), ami még rendben is volna, de úgy látszik, a kötetet szerkesztő Major Ottónak sem volt elég ideje vagy angol nyelvtudása, hogy a hibákat kiigazítsa.

Lengyel József feljegyzéseinek tanúsága szerint szenvedélyes olvasó volt, egy évben 90-100 könyvet fogyasztott, magyarul vagy németül. A kortárs magyar szerzők közül a vele egykorúak alig érdeklik: Lukácsot (aki élete végén közeledni próbál hozzá) ki nem állhatja („Lukács György hírét, majd világhírét baklövésai alapozták meg”, írja egy helyütt, 470. o.), de Déryért vagy Németh Lászlóért sem rajong. Illyés Gyulát viszont tiszteli, s a külföldiek közül Malraux-t, aki olyan író, amilyen Lengyel - szeretett volna lenni. A fiatalabbak közül Konrád tehetségét fölismeri, állást is foglal mellette, de levelet vált Szabó Istvánnal és Vekerdy Tamással is, akit sajnálatos nyelvbottlással kétszer is „Vitányiként” emleget (370. és 376. o.). A hatvanas-hetvenes évek irodalmi élete tele van emberekkel, akiket Lengyel József nem kedvel, akikben csalódott, mert felelőtlenül vagy tisztességtelenül viselkedtek. Ezeknek a listája túl hosszú ahhoz, hogy felsoroljuk. A külföldön élő írók közül Duczynska Ilona állt legközelebb Lengyelhez, az a Duczynska, aki valóban sokat tett a magyar irodalom megismertetéséért. Duczynska egyébként csak néhány évvel élte túl Lengyel Józsefet.

Lengyel naplójegyzeteinek válogatása érdekesen egészíti ki az *Igéző* és a *Szembesítés* szerzőjének eddigi képét. S bár, nem kétséges, prózaíróval állunk szemben, még hozzá rangos prózaíróval, befejezésül idézzük mégis a napló egyik kis verstöredékét, amely valahol jellemző Lengyel József egész életére és életművére:

*Nem itt vagyok otthon
ahol vagyok.
De ott se, ahol voltam -
odaáttra nem megyek.
Hű a földhöz vagyok
Hű is maradok
Ez a föld, ebben fekszek
Holtan. (595. o.)*

Katolikus Szemle, 1990

²³ A „*Szembesítés*-ügyről” és a könyv Írószövetségi vitájáról beszámoltam ez *Irodalmi Újság* egyik 1969-es számában. A rákövetkező évben a hatóságok emiatt nem adtak nekem beutazási vízumot Magyarországra.

Találkozásaim Herberttel

Alighanem az elsők között voltam, akik Magyarországon Zbigniew Herbert költészetére felfigyeltek. Az esemény arra a nevezetes *Życie Literackie* lapszámra vezethető vissza, amelyben 1955 május-júniusában öt kritikus fiatal költő verseit közölte; ez volt a későbbi „új hullám” vagy „ötvenhatos nemzedék” első együttes jelentkezése. Herbertet a krakkói hetilap hasábjain az a Jan Bloński mutatta be, aki azóta az egyik legkiválóbb lengyel kritikussá és irodalomtörténésszé nőtte ki magát. Persze ő is rámutatott, hogy Herbert bemutatkozása erősen megkésett, hiszen ő 1924-ben született (a magyar köztudatban sokáig Lembergként ismert Lwówban, régi magyar nevén Ilyvóban), és csak a politikai körülmények akadályozták meg abban, hogy kötetet adjon ki; első kötete, a *Struna światła* (A fény húrja) így csak 1956-ban látott napvilágot. Ennélfogva Herbert felbukkanása emlékezetemben a Sztálin halála utáni olvadás éveit idézi, annak a történetébe van beleágyazva.

Nem sokkal később személyesen is megismerhettem Herbertet. Az ötvenhatos magyar forradalom leverése után ugyanis Angliában folytattam egyetemi tanulmányaimat, de már első oxfordi zsebpénzemből átmentem Párizsba, 1958 őszén már harmadszor jártam Ady Bakonyában, és ott összeszaladtam Jerzy S. Sitóval, akit Londonból jól ismertem; Sito, aki költőnek és műfordítónak indult, s később drámaíróként aratott emlékezetes sikereket Lengyelországban (1959-ben visszatért Varsóba, ma is ott él), elmondta, hogy itt van a városban Zbigniew Herbert, akarok-e vele találkozni? Ezután kétszer-háromszor is találkoztunk, egyszer együtt ebédeltünk Sitóval és Herberttel meg ez idős katolikus íróval, Jerzy Zawieyskivel, aki módfelett élvezte ennyi fiatalember társaságát. Herbert valamilyen ösztöndíjjal volt Párizsban, egy icipici hotelszobában lakott valahol a St. Germain du Pret-ből a Szajna felé vezető utcáskák egyikében. Lehet, hogy ott, de lehet, hogy másutt dedikálta nekem új verseskötetét, a *Hermes, pies, gwiazda* (Hermész, a kutya és a csillag) című gyűjteményét; mindenesetre az 1958. szeptember 9-i dedikációból kitűnik, hogy éppen reggeliztünk: „Párizs, rue St. Jacques; tej plusz sajt plusz kifli.” Külön érdekessége ennek a kötetnek, hogy a 104. lapján Herbert 56-ban írt, magyarokkal szolidáris verse fölé (*Állunk a határon...*) bejegyezte az eredeti címet, amit a cenzúra kihúzott: *A magyaroknak*. Ezt a verset tüstént lefordítottam, s később sokfelé megjelent, a londoni *Irodalmi Újságtól* a *Gloria Victis 1956* című versantológiáig. Később, amikor Herbert Bethlen Gábor-díjat kapott, az ünnepségen a Várban a verset állítólag az én fordításomban mondta el az arra felkért színész. (Ugyanezt a verset Nagy László is lefordította, de még cím nélkül.)

Mielőtt tovább fűzném az emlékezet fonalát, rákérdezek: mi volt az új Zbigniew Herbert költészetében? Az elmúlt három évtizedben ugyanis iskolát teremtett az a kulturális kritikával párosult ironikus történet szemlélet, amely áthatotta Herbert költészetét. A két nagy háború előtti áramlat, a *Skamander* és a krakkói *Avantgarde* hagyományai közül Herbert egyiket sem folytatta; idősebb költőtársai közül alighanem az azóta Nobel-díjas Czesław Miłosz állt hozzá legközelebb, noha a kritikusok a hangját néha Różewiczével is rokonítják. Herbert nem is annyira formailag, inkább nyelvében és szemléletében újító: esztétikája mögött klasszikus mesterek állnak, míg retorikája egy felborult világ elhomályosodott értékeinek kifényesítésén munkálkodik. Azt hiszem, a modern kritika első számú jelszavát *mutatis mutandis* Herbert lírájára is alkalmazni lehet: értékközpontúság. Herbert lenézi és elutasítja a világmegváltó ideológiákat, mert ismeri a belőlük származó silány gyakorlatot; szánja és általában megérti az emberi kompromisszumokat, de az alapvető emberi értékekből nem enged. Lírája tiszta képekkel, pontos jelzőkkel és igékkel dolgozik; többértelműsége nem a szerző kódosításából, hanem a léthelyzetek ironikus összevetéséből adódik.

A korai Herbert egyik legnépszerűbb verse a *Fortinbras búcsúztatója* (vagy ahogy Nagy László fordította: „gyászéneke”) volt. Zbigniew nem egészen értette ennek a versének kirobbanó sikerét. (Például magyarra vagy négyen is lefordítottuk.) Pedig a kulcs hozzá nyilvánvalóan megvolt: Hamlet. Herbert egy nagy európai kulturális mítoszt színezt tovább a Fortinbras búcsúztatójával; nota bene, ezért ugrott ki 1956 után a lengyel kritikai mezőnyből Jan Kott is nyíltan átpolitizált Shakespeare-interpretációival.

1959-ben Herbert Oxfordban járt, megint csak Jerzy Sito társaságában; erre az egynapos látogatásra csak nagyon homályosan emlékszem, pontosabban egy mozzanatra azért mégis, arca, ahogy a szemerkélő oxfordi esőben az utcán, enyhén becsípve, krakowiakot táncoltunk. Ennél sokkal fontosabb volt viszont az, hogy Londonban Zbigniew megismerkedett Al Alvarezzel, aki később sokat tett költészetének angliai megismertetéséért. Az Egyesült Államokban ugyanezt a szerepet Czesław Miłosz játszotta, s a hatvanas évek közepén Herbert neve már jól csengett mindenütt, verseit százezres példányszámú antológiák közölték.

1969 decemberében vonattal Varsóba utaztam. Tudtam, hogy Herbert Berlinben van, ezért írtam neki pár sort, és megálltam náluk két napra. Herbert akkor már nős volt, s felesége, a bájos Kasia asszony ugyanazzal a természetes kedvességgel üdvözölt, mint férje. Ezt ugyanis még nem mondtam el Herbertről - alapvetően szeretetre méltó ember, aki közvetlenségével, mackós bájával még a legzárkózottabb, leggyanakvóbb embereket is meg tudja enyhíteni. 1969-ben Nyugat-Berlinben Herbertet szomorúbbnak, borúlátóbbnak találtam, mint tíz évvel azelőtt. Sok barátja, ismerőse halt meg abban az évben, s a politikai helyzet Varsóban mélyponton volt - emlékezzünk a Gomulka-rendszer utolsó két évét jellemző hatalmi harcra, az álnacionalista-antiszemita és természetesen entellektüellelles kampányára. Zbigniew még abban sem volt biztos, hogy hamarosan visszatér Lengyelországba; mondta, hogy ajánlatot kapott egy amerikai egyetemről, meghívták vendégprofesszornak egy évre. (Aztán 1971-ben mégis visszatért, már Gomulka bukása után.) Berlinben, tudom, sokat ivott, nyugtalan volt, nem találta a helyét. De egyik este új verset mutatott, már a Cogito-ciklusból. „Ki ez a Cogito úr?” - kérdeztem. Zbigniew elmosolyodott, és csöndesen dünnyögte: „Ugyanolyan ember, mint te meg én - csak nálunk valamivel öregebb.” Cogito úr persze a racionális európai ember modellje, afféle Everyman. Az ő hangján Herbert sok mindent el tudott mondani, amit akkor még nem akart első számú egyes személyben megfogalmazni; s ha például Nyugaton nem értették is egészen, micsoda légyen Cogito úr szörnyetege, aki a szovjet tömb valamelyik országában élt vagy nőtt föl, pontosan tudta, milyen monstrummal akar megvívni a költő, amíg van hozzá ereje és elszántsága.

A hetvenes években találkoztunk Varsóban is, mégis, ezt a személyes hangú bevezetést a Herbert-versekhez egy olyan találkozás emlékével zárnám, ami nem is volt személyes, csak hangbéli - vagyis egy telefonbeszélgetéssel. Pontosán tíz évvel a berlini együttlét után, ezúttal Lengyelországból jövet, megint Nyugat-Berlinben kerestem Herbertéket. Csak Kasia volt otthon, de rögtön mondta: „Gyere föl, képzeld, Zbyszek éppen Magyarországon van, most repült oda Kelet-Berlinből.” Az utazás mögött az állt, hogy az Európa Kiadó *Az angyal kihallgatása* címmel kiadta Herbert válogatott verseit magyarul, Nagy László, Gimes Romána és Weöres Sándor fordításában. Ezért némi pénz járt Herbertnek, s a kiadó meghívta őt Pestre. Zbigniew tíz napra vagy két hétre tervezte látogatását, de csak pár napig maradt, ugyanis érkezésekor furcsa dolog történt. Még a repülőgépen, ahol Herbert több konyakot fogyasztott, mellé ült egy keletnémet állampolgárságú nő, aki Magyarországon keresztül szeretett volna átszökni Nyugat-Németországba. (A fal akkor még javában állt; állt még vagy tíz évig...) Útlevelét, de lehet, hogy a hamis útlevelét Zbigniewnek akarta átadni, akit - mint lengyel állampolgárt - nyilván nem motoznak meg Ferihegyen. Ezek után a történet kissé össze-zavarodik: vagy már a repülőgépen figyelték a nőt, vagy a nő nem is akart menekülni, csak

provokátor volt - nem tudni -, elég az hozzá, hogy a keletnémet nő az útlevelét már leszállás után, Ferihegyen tette bele Herbert zsebébe, és ezt többen észrevették. Öt perccel később a magyar határőrség emberei elvezették, illetve letartóztatták Herbertet.

Mindezt Kasia mondta el, eléggé zaklatottan, amikor nyugat-berlini lakásában vártuk Zbigniew telefonját. Akkor már férje szabadlábon volt, de ehhez az Európa Kiadó repülőtéren várakozó embereinek mozgósítaniuk kellett a fél magyar Politikai Bizottságot, Aczél Györgyöt is beleértve. Ha jól emlékszem, Herbertet három órán keresztül hallgatták ki Ferihegyen és vették jegyzőkönyvbe egyre hevesebb antikommunista kifakadásait. Bántalmazni nem bántalmazták, sőt: adtak még neki inni. Mire tehát kiengedték Herbertet, és elmehetett a szállodájába, meg volt győződve arról, hogy egy nemzetközi államvédelmis provokáció áldozata lett, és ebben a magyarok játszották a főszerepet. Ezután beszéltem vele telefonon:

Herbert: „Jerzy, jól kikészítettek a te magyarjaid...” Én: „Zbyszek, kedvesem, ne haragudj. Ha akarod, becsületszavamat adom, hogy nem vagyok felelős a hazai belügyesek szemtelenségéért. Remélem, megmondtad nekik a véleményedet?” Herbert: „Ahogy szoktam. De most már nem maradok itt Pesten, ameddig gondoltam. Ez az ügy kicsit elrontotta az egészet.”

Hát ennyi volt utolsó beszélgetésünk lényege. Azóta, mint már utaltam rá korábban, magyarjaink „javítottak”. Az 1987-ben Herbertnek odaítélt Bethlen Gábor-díj jelezte, milyen fontosnak látja a független magyar értelmiség Herbert szerepét a közép-európai közeledésben. Amellett persze, hogy Herbert nagyon jó költő.

Irodalmi Szemle. 1990. 7. szám

Emlékek és gondolatok Tadeusz Nowakról

1930-1991

Tadeusz Nowakkal 1953 őszén találkoztam először. A Magyar Írók Szövetsége három hónapos ösztöndíjával voltam akkor Lengyelországban, tizenkilenc éves fejjel, tele ambícióval, várakozással és tárgyaltan izgalommal. Már beszéltem valamit lengyelül, és mikor a lengyel Kultúrkapcsolatok Intézete megkért, hogy legyek segítségükre egy magyar festőművésznek való tolmácsolásban (aki anyanyelvén kívül csak eszperantóul beszélt), elvállaltam a feladatot, és elhagytam Varsót egy kéthetes országjárás kedvéért. Ennek a körútnak (október vége felé?) Krakkó volt az egyik állomása, itt ismerkedtem meg a fiatal lengyel költővel, aki nekem akkor még csak „az egyik Tadeusz” volt, minthogy a népszerű lengyel keresztnév viselőiből a terepen ketten is voltak, akik verseket írtak és publikáltak: Nowak és Śliwiak. S noha a Nowaknál két évvel idősebb Śliwiakkal is megmaradt a kapcsolatom és felújult levelezésem, barátságom Nowakkal az évek során elmélyült, s újabb színekkel gazdagodott.

Nowak paraszti családból származott, a Tarnów környéki Sikorzyce nevű faluban született. Bár később Krakkóban elvégezte az egyetemet, műveltség szempontjából bizonyos hátránnyal indult - erről tudott maga is, első kötetének címe jellegzetes módon *Uczę się mówić*, vagyis „Tanulok beszélni” volt - jóllehet tehetségét éppen gyermekkori élményei és a paraszti világ sajátos egzotikumának feltárása segítették kibontakozni. Amikor megismerkedtünk, Tadeusz még nagyon a pálya elején járt; ezt nem kérdeztem ugyan tőle később, de az volt az érzésem, elsőnek 1956-ban kiadott harmadik verseskötetét, a *Prorocy już odchodzą* (Eltávoznak már a próféták) vállalta igazán. Viszont sok más akkori fiatal íróval és irodalmárral ellentétben már akkoriban is nyitottan, nem világnézeti sémákban vagy ideológiai jelszavakban gondolkodott.

Egy nap a Lengyel Írószövetség krakkói székházában, a Krupniczán jöttünk össze kötetlen beszélgetésre néhány fiatal íróval. Arra kértek, számolják be nekik az újabb magyar irodalomról, költészetről. Nem sokkal korábban jelent meg egy szörnyű válogatás költészetünkől *Wolność* (Szabadság) címen, ami még rosszabb volt, mint a Budapesten nem sokkal később kiadott megfelelője, a *Lengyel költők antológiája*. A Krupnicza boltívei alatt darabokra szaggattam a *Szabadság* című antológiát, és szinte könyörögtem a kisszámú, de érdeklődő hallgatóságnak: higgyék el, a magyar líra sokkal de sokkal jobb annál, mint amit ez az enyhén szólva sematikus szemléletű antológia tált. - Igen ám! - mondták a krakkóiak -, de ezt csak az tudja megállapítani, aki mindkét nyelvet bírja, vagyis aki magyarul is tud! Márpedig magyarul kevesen tudnak. (Nem ide tartozik egészen, de megemlítem, hogy az ötvenes évek fordítóstárja Varsóban egy Tadeusz Fangrat nevű derék, de nagyon szerény tehetségű ember volt, aki lengyel menekültként megtanult ugyan magyarul, de nem volt füle a költészethez...) - Hát akkor tessék kérem megtanulni magyarul - mondtam halálos komolyan. Költőknek ugyanis *érdemes*.

Ezt, úgy látszik, mondhattam külön is, és nem is egyszer Tadeusz Nowaknak, mert sok évvel később - 1989-ben! - egy varsói költői-műfordítói esten hivatkozott is rám: úgy kezdett magyarul tanulni, hogy tőlem kapott egy pár száz szóból álló magyar-lengyel szószedetet. Mármint ez bizonyosan így volt de hogy ezt a szószedetet én 1953-ban vagy tíz évvel később készítettem-e (amikor Tadeuszt már sokkal jobban érdekelte a kortárs magyar irodalom), azt meg nem mondhatom. Egyelőre, ha kapott is nyelvtanulási impulzust tőlem, megmaradtunk az egymás iránti rokonszenv-nyilvánításnál, ami abból állt, hogy lefordítottam egy szép korai versét, a *Hegedűt* (mintha meg is jelent volna valahol nyomtatásban 1954 és 1956 között), amit ő egy saját lengyel tárgyú versem gyors fordításával viszonzott. Ez az *Erdő a Wester-*

plattén című vers a lengyelek reménytelen, de heroikus 1939-es ellenállását dicsőítette Hitler hadigépezetével szemben, s meg is jelent a krakkói *Życie Literackie* című lapban, persze az általam készített „rybka”, vagyis nyersfordítás alapján fordítva.

Tíz év telt el, mire újra eljutottam Lengyelországba, már mint angliai lakos, de még kék „hontalan” útlevéllal utazgató oxfordi egyetemi kutató. Hogy, hogy nem, a lengyelek adtak beutazási engedélyt. Varsóban Wiktor Woroszylskinél laktam, Krakkóban pedig úgy emlékszem, az Írószövetség épületének vendégszobájában. Összejött a Krupniczán a régi társaság, újabb arcokkal és régi lengyel és külföldi ismerősökkel: Śliwiak, Jan Zych, Halina Poświatowska és amerikai barátnője, s persze Tadeusz Nowak. Akkor már prózaíró is volt, előző évben jelent meg egy novelláskötete, melynek az volt a története, hogy fogadott Ludwik Flaszen kritikussal, hogy „költői alkat” létére tud prózát is írni, majd 1963-ban kiadták *Obcoplemienna ballada* (Az idegen törzs balladája) címen összegyűjtött elbeszéléseit. Az utóbbiból kaptam dedikált példányt, mint ahogy első regényéből, amely magyarul *Ha király leszel, ha bakó leszel* címen jelent meg, van is 1973-as dedikált magyar példányom. Tadeusz írásművészetének ez az újabb iránya, be kell vallanom, akkor még kevésbé érdekelt, bár később, meglehet, prózában talán még többet és nagyobbbat alkotott, mint költészetben. Egy Zbigniew Taranienkónak adott interjújában egyébként nagyon érdekesen mondja el, miért „pártolt át” bizonyos értelemben a szépprózához; úgy érezte, nem elégíti ki a versírás, túl „törékeny” a vers, és ugyanakkor túl „mesterkéltné”, nem lehet benne az igazán széles közönséghez szólni. Más szóval, a történetbe stilizált mondanivaló sokakhoz eljut, akiknek nincsen igényük a csupán metaforákba stilizált verses üzenetre.

1967-ben újra ellátogattam Krakkóba, s természetesen újra láttam, egyszer vagy kétszer, Tadeuszt. Csak néhány napig voltam a hajdani lengyel fővárosban, s ráadásul egy polonista tanfolyam résztvevőjeként, ezért íróbarátaimra kevesebb idő jutott. Viszont Tadeusz Nowakkal azért elmentünk együtt meglátogatni az akkor már súlyosan beteg, operációra várakozó Halina Poświatowskát. A kedves arcú, nagy szemű Halina, szenvedélyes és légies versek szerzője, az egyik krakkói kórházban feküdt; akkor még nem tudtuk, hogy búcsúlatogatás volt ez, mert október közepén megtörtént az operáció, amit Halina már nem élt túl... Pár évre rá aztán Nowakot is operálni kellett; egy súlyos érrendszeri megbetegedés következtében le kellett vágni a fél lábát. Nagyon nehezen viselte a csapást, s talán inkább a halált választotta volna, ha nincs mellette fiatal felesége, Zosia - a házaspár barátai az ő szívós küzdelmének tulajdonították Tadeusz életben maradását. Később ismerősök és barátok segítségével Tadeusz kényelmes, nyugati művésztagot kapott, amivel (meg persze bottal) újra megtanult járni.

A következő kép a hetvenes évek elejéről úszik be: alighanem 1973-ban lehetett, amikor új, lakótelepi lakásukban fölkerestem Nowakékat. Délután mentem el hozzájuk, csak egy pohár borra, de aztán olyan jól elbeszélgettük az időt, hogy vacsorára is ottfoglak. Időközben, Kerényi Grácia ösztönzésére Tadeusz elkezdett „komolyan” fordítani magyarból. Akkor éppen a *Toldi* első énekén dolgozott, annak a fordítását olvasta föl nekem, érdekelte a véleményem. Nagyon sikerültnek éreztem a fordítását, és később, amikor már megjelent Grácia nagy műve, a magyar költészet első *reprezentatív* költői antológiája, az *Ómagyar Mária-siralomtól* napjainkig (*Antológia poezji węgierskiej*, PIW, 1975), örömmel láttam benne Tadeusz Nowak számos fordítását: Petőfit, Aranyt, Vörösmartyt, de Nagy Lászlót és Juhász Ferencet is. Különösen Nagy Lászlót „vette” jól Tadeusz, annál is inkább, mert kettejük költészetében és mitikus világában voltak rokon vonások. Ugyanis mire a *Ha király leszel, ha bakó leszel* megjelent, Nowak kialakított magának a természet birodalmából, a népi mondákból és hiedelmekből, valamint saját, groteszken stilizáló képzeletéből egy olyan új tartományt, amelynek nyelve is markánsan eltért a lengyel falu korábbi ábrázolásaitól. Hátat fordított a realizmusnak, s valamiféle játékos, „népi” szürrealizmus felé indult el; nem véletlen, hogy kedves

írójának tartotta azt a Bruno Schulzot, aki a modern lengyel próza egyik leginkább „mitikus” képviselője.

Az érett nowaki szemléletben fontos szerepe van az őskönyvnek, a Bibliának, amit aztán Tadeusz Nowak néha kissé önkényesen stilizál, ilyen képeket varázsolva elő képzeletéből: „Pattog a fa, Dávid király / vodkát oszt a katonáknak”, vagy: „Ó arkangyalok, / ne verjétek vakok / fejét a szárnyatokkal”. Egyszer meg is kérdeztem tőle: „Mondd, Tadeusz, te hiszel Istenben?” A költő elmosolyodott: „Nem is tudom. De az angyalokban - feltétlenül.”

1977-ben Tadeuszek Varsóba költöztek. Ottani életüket nemigen ismerem, soha nem jártam náluk, de gondolom, néha visszavágyott Krakkóba, ahol már régóta otthonosan mozgott. Még kétszer találkoztunk: egyszer Budapesten, 1979-ben vagy 1980-ban?, nem emlékszem pontosan az évre, de együtt ebédeltünk a Hungária kávéházban, ahová Kerényi Grácia is odajött. Azután pedig 1989 áprilisában, a varsói Magyar Intézetben, ahol az intézet főnállása óta első ízben rendeztek külföldön élő magyarnak (nekem) szerzői fellépést/versolvasást. Elég nagy közönség jött össze, kivonult a lengyel rádió is, de nekem különösen az okozott örömet, hogy régi barátaim közül többen ott ültek a nézőtéren - így Tadeusz Nowak is. A szünetben csak pár szót tudtunk váltani, majd az előadás végén hamarosan elment. Pedig milyen jó lett volna újra elbeszélgetni... Kedves Tadeusz, sajnálom, hogy köszönés nélkül elmentél. Sajnálom, hogy nem köszönhettem meg Neked, amit a magyar líráért tettél. Talán csak az vigasztal, hogy tudom, verseidnek és tündérien költői prózádnak is sok olvasója van és lesz is még nagyon sokáig - magyarul.

Nagyvilág, 1992. 1. szám

Miért fordítottam Paszternakot?

Borisz Paszternak iránti érdeklődéseim kezdetei nagyon régre, idestova harmincöt évvel ezelőtre nyúlnak vissza. Magyar-lengyel szakos egyetemistaként, mint legifjabb tag bekerültem az akkori Váci utcai Lengyel Kulturális Intézet mellett működő fordítói munkaközösségbe. Ennek rajtam kívül olyan műfordítók voltak a tagjai, mint Mészáros István, Radó György, Kemény Ferenc, Sebők Éva és Kerényi Grácia; időnként összejöttünk, megittunk egy teát, és megbeszéltük egymás újabb fordításait. A lengyelen kívül néha csehből is fordítottunk verseket, és a találkozókön szó esett más szláv irodalmakról is (Radó elég sokat fordított oroszról), s így éppen Radó Györgytől hallottam először bővebben Paszternakról, az ő könyvekkel tapétázott impozáns dolgozószobájában kaptam kölcsön egy ritka kincsként őrzött háború utáni Paszternak-kötetet néhány napra. Ez 1955-56-ban lehetett, amikor már javában folyt az első szovjet olvadás, és Paszternak is újra kissé előtérbe került. Mégis, az a régi Paszternak, akit a kölcsönkapott kis kötetből megismertem, bár elismerésre készített kitűnő verstechnikájával és képgazdagságával, nem hatott rám az „azonnali fordíthatnék” izgalmával - nem éreztem úgy, hogy ezt azonnal le kell fordítanom magyarra.

A fordulatot 1956 jelentette, amikor az önfeledt forradalmi napok után a megtorlás nyomasztó korszaka következett, s mivel egyet-mást mégiscsak csináltam októberben, az utóbbit nem kívántam kivárni, sok más egyetemistával együtt én is átléptem az osztrák határt. Bár nem voltak terveim a hosszabb kinnmaradásra, szinte azonnal kínálkozott lehetőség angliai továbbtanulásra, és 1956 decemberében már Oxfordban találtam magam, ahol kutatói ösztöndíjat kaptam. Bár választott témám a háború utáni magyar és lengyel líra volt, abban a kollégiumban, ahová fölvettem, az orosz történelem és irodalom kitűnő tudósaival voltam körülvéve. A St. Antony's kollégiumról beszélek, ahová elsősorban az azóta fiatalon elhunyt Max Hayward vonzott engem - Max, aki nemcsak anyanyelvi szinten beszélte az orosz, hanem remekül fordította irodalmát is Szinyavszkijtől Nagyecsda Mandelstamig. (Magyarul is megtanult kicsit 56 októberre tiszteletére). Nem sokkal Oxfordba érkezésem után már tudtam, Manya Harrarival együtt éppen egy új Paszternak-regényt fordítanak, amire Feltrinellitől kapták meg a jogokat. Persze a *Doktor Zsivagó*ról volt szó. Nemsokára meg is jelent az olasz, majd az angol kiadás is, a könyvet csakhamar 18 nyelvre fordították. Ismerősöktől úgy hallottam, Max Hayward roppant szerény összegért végezte el a fordítást, pontosabban adta el a jogokat Harrari kiadójának, amelyik úgy gondolta, nagy kockázatot vállal egy kevésbé ismert orosz író első regényének kiadásával. A Nobel-díj ügye és a regény világsikere közismert, azt hiszem, Max nevét is ez tette nemzetközileg ismertté.

A *Doktor Zsivagó*t angolul olvastam, alig tudtam letenni, és rögtön írtam is róla az *Új Látóhatár* 1958 szeptemberi-decemberi számában, de a Zsivago-verseket Max még korábban ideadta, azokat oroszul olvastam, hónapokkal az angol kiadás megjelenése előtt. Tudtam, a regény magyarra fordítása nekem (aki lengyelül mégiscsak jobban beszélt és sokkal gyorsabban olvasott) túl nagy feladatot jelentene, viszont a versek... hát abba talán bele lehetne vágni. Annál is inkább, mert ha valahol elakadtam, volt a közelben, aki segítsen - nemcsak Max Hayward, hanem két történész is, a már idős Georgij Mihajlovics Katkov (Buharinról írt egy fontos könyvet) és a jóval fiatalabb Szergej Utyehin. Mindketten a St. Antony's kutatói voltak, Katkov személyesen is ismerte Paszternakot, sőt, mint azt később elmondta nekem, a *Zsivago* egyik példányát ő csempészte ki 1956-ban Moszkvából.

Mi fogott meg a háború utáni Paszternak-versekben? (Itt természetesen a Zsivago-ciklus mellett a *Midőn kiderül az ég* ciklusra gondolok).

Mindenekelőtt az, hogy Paszternak lírája mennyire letisztult, összetettségében mennyire egyszerűsödött. Meg aztán ezeknek a verseknek volt egy, az esztétikain túli dimenziója: érezni lehetett bennük és mögöttük az igazságért megszenvedő, a maga igazságát vállaló embert. Vonatkozik ez még a természet pompáját és változékonyságát megéneklő versekre is, mivel hiányzik belőlük az a (magas színvonalú) „keresettség”, ami Paszternak líráját pályája kezdetén még a modernizmusához kapcsolta. Arról már nem is szólva, hogy megfogott a zsidó származású költő Zsivago-verseinek keresztény áhítata és alázata. Az az újtestamentumi hitvalló tudat, ami még Hruscsovnak a Sztálinénál jóval toleránsabb országglása idején is szemet szűrhetett a Szovjet Írószövetség számos, kizárólag „pártfeladatokban gondolkodó” félművelt tagjának. Különös átalakulásnak lehettek tanúi: ez a korábban nem politizáló, sőt a hosszú éveken át műfordításba-esztétikába menekülő költő most teljes mellet kiállt nemcsak a maga, hanem egy Krisztus-hívő szellemiség igazáért.

Vagyis nem is tagadom: éppen az vonzott Paszternakhoz, aminek hiánya az orosz irodalom számos akkori művelőjében annyira taszított. Az, hogy volt saját véleménye a forradalomról és a történelemről, az emberi sorsok szövevényéről, a találkozások és elválások misztériumáról. Az, hogy vállalta a kiközösítés kockázatát egy olyan könyv megírásával, ami a lényegét próbálta elmondani az újabb kori orosz történelem fordulatairól egy párton és ideológián kívüli értelmiségi szemszögéből. Paszternaknak az élet különös értéket jelent, s a Zsivago alapján úgy gondolom, azt is látta, mennyi kompromisszumra kényszerül a XX. század embere *az emberhez méltó élet* fenntartása érdekében. Nem provokációnak szánta hát könyvét, de azzal, hogy megírta és (külföldön) kiadta, olyan példát teremtett, ami tagadta a pártállam jogát ahhoz, hogy megszabja művészeinek mozgási terét. S ez a példa - a könyv megjelenését követő politikai hajsza és rágalomhadjárat ellenére - orosz írók és költők nemzedékeiben erősítette meg a művészet autonómiájába vetett hitet.

A Paszternak költészetébe való belemerülésemnek csak évekkel később lett kézzelfogható eredménye. Valamikor a hatvanas évek elején Sulyok Vincével, Oslóban élő könyvtáros barátommal és költőtársammal megbeszéltük, hogy csinálunk együtt egy kis Paszternak-kötetet. Összesen harminc verset fordítottunk a két 1945 utáni ciklusból, körülbelül fele-fele arányban, majd sikerült megnyernem Victor S. Frank Amerikában élő orosz irodalomtudóst, hogy írjon előszót a könyvhöz. Most már csak kiadó hiányzott, de hamarosan az is lett a fáradhatatlan Csicsery-Rónay István személyében, aki miután megkapta tőlem a megszerkesztett kéziratot (Frank előszavát én fordítottam és a jegyzeteket is én írtam a könyvhöz), 1965 tavaszán néhány száz példányban kihozta a *Karácsonyi csillagot*. Ez lett az Occidental Press sötétkék kemény kötésben megjelent kiadványának a címe; honoráriumot, úgy emlékszem, nem kaptunk érte, de tiszteletpéldányt azt elég sokat. Paszternak háború utáni verseinek addig legteltesebb magyar kiadása tehát Washingtonban jelent meg - ezt később csak 1979-ben a „Lyra Mundi” sorozat budapesti Paszternak-kötete múlta fölül egy még teljesebb válogatással. S hát mondanom sem kell, öröömre szolgált, hogy ebbe a 79-es kötetbe már belekerült néhány olyan fordításom is, amit még a hatvanas évek elején készítettem Oxfordban vagy Kaliforniában.

Szovjet Irodalom, 1990. 2. szám

Kerényi Grácia „halacskái”

Kerényi Gráciát valamikor 1952 táján ismertem meg az akkor még Váci utcai Lengyel Olvasóteremben (a mai Kulturális és Információs Központ elődjében). A dátumra nem emlékszem pontosan, de nincs is jelentősége. Én az előző év őszén kezdtem járni a lengyelekhez, miután pár hónappal korábban a Balatonnál találkoztam egy csapat rokonszenves lengyellel, és nem sokkal később eldöntöttem, hogy megtanulok lengyelül. A nyelvtanfolyamokat akkoriban Varsányi István vezette, ez az egészen kiváló nyelvtanár, későbbi szótárszerkesztő, akinek tanítványai közül nem egy polonista és ádáz lengyelbarát került ki később. Pistának és saját érdeklődésemnek köszönhetően gyorsan haladtam a lengyelben, és 1952 tavaszán már egy-egy lengyel vers (Tuwim, Broniewski) lefordításával is próbálkoztam. Már ekkoriban találkozhattam a nálam csaknem egy évtizeddel idősebb Gráciával, de közelebbi ismeretségünk 1954-re, három hónapos első lengyel tanulmányutam utánra datálódik. Ekkor alakult meg (azt hiszem, épp Grácia kezdeményezésére) a Lengyel Műfordítói Munkaközösség, aminek öten voltunk tagjai - szeniorként Mészáros Pista bácsi, Sienkiewicz magyar fordítója, Kemény Ferenc (1956 óta Norvégiában él), a sokoldalú Radó György, Grácia és jómagam mint a társaság Benjáminja.

A műfordítói kör tagjai részben egymás lakásán, részben a Lengyel Olvasóteremben találkoztak; ilyenkor megbeszéltük egymás újabb fordításait, beszámoltunk terveinkről. Grácia akkor már befutott fordítónak számított, igaz, főleg az akkoriban divatos „realistákat”, Maria Dąbrowskát és Igor Newerlyt fordította igényesen, szépen magyarra, és persze a versfordításban is „otthon” volt. Arról, hogy a dráma különösebben érdekelt volna, nem tudtam; később mint Mrozek egyik első magyar fordítója, ezen a téren is szép sikereket ért el. De hát volt az irodalomnak olyan területe, ahol Grácia ne működött volna eredményesen?

Ide kívánczik néhány életrajzi adalék. Grácia eleve klasszika-filológus családból született, talán nem is tudott volna magának más pályát elképzelni. Édesapja, Kerényi Károly professzor, a görög mitológia kiváló tudósa, nagy hatású alakja volt a magyar szellemi életnek. 1943-ba Svájcba emigrált, és lett nemzetközileg ismertté németül és számos más világnyelven kiadott műveivel. Két lánya közül inkább Grácia lépett apja nyomdokaiba - ő is a görögökkel és a latinnal kezdte.

Ami a lengyelt illeti, azt Grácia egyrésztől egy „véletlennek”, másrésztől viszont saját lelkes, naiv hazafiságának köszönhetette. Azzal, hogy részt vett a Magyarországon kevésbé jelentős antifasiszta ellenállási mozgalomban, egy egyetemi németellenes szervezkedésben, amiért (már 1944-ben, a márciusi német bevonulás után vagyunk!) nyomban letartóztatta a Gestapo. Gráciát, az akkor tizenkilenc éves diáklányt Auschwitzba deportálták; a felszabadulás Ravensbrückben érte. Auschwitz-Birkenauban kezdett lengyelül tanulni a fogoly lengyel lányoktól, akikkel megosztotta priccsét. Ehhez a táborörökséghez teljes életén át hű maradt; nyaranta, amikor rövid ujjú ruhát viselt, lehetett karján látni a betetovált fogolyszámot. Ennek az alapvető élménynek a szellemében Grácia mindig az üldözöttekkel, a kitagadottakkal, az elnyomottakkal volt szolidáris; még élete végén is, amikor törött gerinccel, ágyhoz kötötten még aláírta a Popieluszko atya orv meggyilkolása ellen tiltakozó magyarországi levelet. Igaz, emigráns apja miatt sokáig hátrányos megkülönböztetésben volt része, de Grácia sohasem törleszkedett a hatalomhoz, tisztességét, becsületét megőrizte mindhalálig.

Nem volt pedig könnyű élete. A társkapcsolatokban nem volt szerencséje: a legtöbb férfi túl intelligensnek, kékharisnyyszerűnek találhatta. Tudok egy fordítással foglalkozó férjről (ez magyar volt), akivel csak nagyon rövid ideig éltek együtt. Ettől függetlenül Grácia nem volt

boldogtalan - a munka töltötte be életét, no meg a barátok. Termékeny és sokoldalú műfordító volt, írói ambíciókkal: írt kispriót és verset, szabálytalan műkritikát és tudósítást a lengyelországi pápalátogatásról. Két verseskötete jelent meg, közülük az 1968-as *Azonosulások* a jobbik, de még ebben is vannak szentimentális, önsajnálattól csöpögő versek. Hogy őszinte érzés ihlette őket? Bizonyára. De ha formailag tudott is Grácia elfogadható modern verset írni, azért nyilvánvaló, hogy nem ez volt az igazi műfaja. Akkor már inkább a sokféle kisprióta, annak is inkább a lengyel tárgyú része, bár Grácia írt Cseh Tamásról is, meg Sándor Györgyről, elismerő sorokat. A kritika? Igen, írt egy könyvet lengyelül Varsóban, Miron Bialoszewski színházáról, Roman Taborski professzor volt a promotora. Ennek a címe: *A költészet eltáncolása*. Bialoszewski, az ún. „ötvenhatos hullám” egyik legfontosabb költője, kitalált magának egy költői kamaraszínházat. Ez kb. nyolc évig (1955-1963) működött, magának Mironnak és Ludmila Murawskának az előadásában, és nagy hatással volt az újabb lengyel színházra, Mrožekre, Rózewiczre, azt hiszem még Tadeusz Kantorra is. Grácia látható elégtétellel írja egy helyütt: „Bialoszewski [...] pizsamában egyedül táncolja-énekli végig 1969 őszén Dabrowski téri lakásán egyik hosszabb darabját. Nekem, illetve hármunknak...”

A Miro képeire emlékeztető Miron volt Kerényi Grácia nagy fordítói szerelme és találata. Ez a különös észjárású, nyelvromboló-nyelvújító, szófacsgató költő és író meg is szerette kedvesen erőszakos hódolóját és fordítóját; több írásában szerepel egy bizonyos „Gracja-Węgiełka” (magyar Grácia), többnyire humoros szövegkörnyezetben, valahogy bensőségesen. Grácia egyszer engem is elcipelt Mironhoz, amikor éppen Varsóban jártam; rám a Mester nem tett különösebb benyomást, csak azon csodálkoztam, hogy délután kettőkor még lefüggönyözött szobában alszik - akkor mikor dolgozik? (Válasz: ahogy jön. Többnyire éjjel.) Grácia egy teljes kötetnyit fordított-fordíttatott Weöres Sándorral Mironból, ez volt a *Micsoda szerencse* című kötet, ahol remekül sikerült Bialoszewski metanyelvének átültetése magyarba. De Gráciának köszönhetjük Bialoszewski legnépszerűbb prózai művét is magyarul, a *Nap-rajongók ünnepe* címen megjelent emlékeztést az 1944-es varsói felkelésről. A legtöbb könyvet a felkelésről vagy a benne részt vevő katonák, vagy a történészek írták, s mindaddig, ami Miron papírra nem vetette, hiányzott egy civil beszámolója arról, milyen is volt ez a felkelés, amelyben (mellesleg) *tízszáz annyi* polgári lakos pusztult el, mint lengyel harcos. Ennek a könyvnek van levegője, mert Mironnál jobban kevesen ismerték Varsót - azt a régi Varsót, ami a romok alatt maradt.

De soroljuk tovább, ki mindenkit fordított még Grácia. Mrožeket akkor, amikor nem hogy ez a szerző nem volt Magyarországon „divatban” - előadni is alig lehetett, esetleg valahol egy eldugott kis vidéki színházban. Mrožek persze később Párizsban telepedett le, de addigra már világhírű volt, nem lehetett ignorálni. Odojewskit is Grácia fordította, ő is lelépett 68 után. Jan Kott is kinnmaradt. Andrzejewskit pedig pár évig feketelistára tették Varsóban. Egyszóval az élő lengyelek közül Gráciát szinte mágneses erővel vonzották azok, akiknek előbb-utóbb meggyűlt a bajuk a kommunista rendszerrel.

A lengyel költők közül - és Grácia a romantikus Slowackitól a legfiatalabbakig igen sokat fordított - különösen sikerültek Szymborska-, Woroszyłski- és Ewa Lipska átültetései. A költői prózájú elbeszélők közül már említettem Odojewskit (*Menedék-sziget*) címen fordította a *Wyspa ocalenia* című regényét); Jacek Bocheński is azok közé tartozott, akiket kedvvel fordított. Persze Bocheński *Isteni Juliusza* is beleillik a korábban említett „rendszeringerlő” modellbe - ő klasszikus példákon bizonyítja, hogy „nincsen új a nap alatt”, a totalitáriánus megoldások időtlenségét, univerzalitását. Gondolom, Grácia klasszika-filológiai műveltsége is segített a fordításban (különben görög drámákat is fordított, azt hiszem, azokat is nagyon jól). Érdekes módon Zbigniew Herbertet, akinél szintén megvolt a klasszikus háttér, Grácia nem kedvelte annyira, levelezésünkben felbukkan a véleménykülönbség: ki a fontosabb költő,

Bialoszewski-e, vagy Herbert? és egy-egy Herbert-sor értelmezésén is vitába keveredtünk. Szerencsére a szerzőt mindketten jól ismertük, s így meg lehetett tőle kérdezni (akkor még), kinek van igaza.

Azt viszont aránylag kevesen tudják Magyarországon, milyen hatalmas munkát végzett Grácia a másik oldalon, „választott szülőföldjén”, a Visztula partján. Számos jó lengyel költőt ösztönzött magyar versek fordítására, akár „halacszkából” (*rybkának* hívják lengyelül a nyersfordítást), akár úgy, hogy az illető még magyarul is megtanult egy keveset. Készült a hetvenes évek elején Varsóban egy nagy magyar költői antológia, egy kisebbfajta *Hét évszázad*. Ezt Csapláros István, Andrzej Sieroszewski és Grácia szerkesztette. A két egyetemi ember is megtette a magáét, de talán nem tévedek, amikor úgy vélem, Gráciának oroszlánrésze volt az antológia sikerében.²⁴ Kitűnő érzékkel tudott „párosítani” embereket, kiválasztani a legjobb lengyel fordítót egy adott magyar szövegre. Így például a paraszti származású Tadeusz Nowakkal fordíttatott Aranyt és Nagy Lászlót, Miron Bialoszewskivel Weörest, Międzyrzeczekivel Illyést. Sokan csak Grácia kedvéért „szálltak be” ebbe az 1975-ben megjelent, közel hatszáz lapos antológiába, és így lett az a magyar költészet első reprezentatív gyűjteménye lengyelül, amit majd még évtizedek múlva is haszonnal lehet föllapozni. (Ezért és egész életművéért Gráciát ki is tüntették - de csak a lengyelek...)

Sok közös lengyel barátunk volt Gráciával - az örökifjú Camilla Mondral mellett talán a legrégebb az a Wiktor Woroszyński, akinek 1956 október-novemberében írt *Magyarországi naplóját* éppen Grácia fordította magyarra és adta ki (úgy emlékszem, 84-ben) Krassónál, szamizdatban. Wiktor verseit mindketten fordítottuk - a politikailag „rázósabbakat” én a párizsi *Irodalmi Újságnak*, a líraiabbakat - amelyek otthon is közölhetők voltak - Grácia. Azóta Wiktor járt már többször az új, a rendszerváltás utáni Magyarországon, 1993-ban Nagy Imre emléklakettet is kapott. Nem véletlen, hogy az ő rövid, bájosan önironikus versével zárom ezt az emlékezőt barátunkra, két irodalom „kettős ügynökére” és nagykövetére, Kerényi Gráciára:

Magyarul

*Valamelyik este
hirtelen
megszólaltam magyarul
Magam sem értem hogyan
de beszéltem
zengő hangon és vidáman
- Látja
mondta Grácia
- ez épp olyan könnyű mint
fiatalnak maradni
emlékeinket megóvni
visszatérni önmagunkhoz*

Forrás, 1994. 7. szám

²⁴ *Antologia poezii węgierskiej*, PIW, Varsó, 1975.

Történelemszemlélet és struktúra Witold Gombrowicz és Határ Győző darabjaiban

A lengyel Witold Gombrowicz és a magyar Határ Győző írásművészete között első pillantásra több különbséget, mint hasonlóságot lehet konstatálni. Gombrowicz lengyel nemesi családból született 1904-ben, jóval a második világháború előtt, Varsóban debütált, és 1939 után (amikor egy dél-amerikai hajóút után ott ragadt) nem tért vissza hazájába. Hosszabb argentinai tartózkodást követően Franciaországba költözött, és a dél-franciaországi Vence-ben halt meg 1969-ben. Addigra már szárnyaira kapta nevét a világhír, noha hazájában mindvégig féltett olvasmány volt, és semmiféle hivatalos elismerést nem kapott. Határ Győző életútját nem szükséges talán itt felvázolnom, csupán annyit említenék, hogy könyvei csak a második világháború után láttak napvilágot, és hogy Határ negyvenként éves kora óta (56 óta) él emigrációban, London egyik elővárosában, Wimbledonban. Bár néhány könyvét lefordították franciára, művei az angol nyelvterületen gyakorlatilag ismeretlenek; viszont a történelem szerencsés alakulása folytán a nyolcvanas években nemcsak hogy kiadták könyveit Magyarországon, hanem 1991-ben még Kossuth-díjjal is jutalmazták életművét.

Két emigráns író bizonyos vonatkozásait szeretném tehát összevetni, elsősorban azt, milyen történelemszemlélet mutatkozik meg színdarabjaikban, jóllehet Határnak esszéiben és értekező prózában tett megnyilatkozásait is figyelembe veszem, annál is inkább, mivel eddig már több mint húsz évvel élte túl Gombrowiczot. Bármennyire saját kora előtt járó lett légyen Gombrowicz, a világ sora azóta alaposan megváltozott; Határ szemléletén belül is regisztrálhatunk bizonyos változásokat, eltolódásokat. Gombrowicznak elsősorban két szövegét elemezném: a magyarul is megjelent *Operett* című drámát (nyomtatásban 1984-ben látott napvilágot, de a Vígszínházban már a hetvenes évek végén előadták), valamint a magyarul még nem olvasható *Történelem* (História) című drámatörredéket.²⁵ Az *Operett* (Operetka) Gombrowicz utolsó darabja, amit 1966-ban írt. Alighanem a legjobban (noha a Gombrowiczról megszokott sajátosan groteszk stílusban) sűríti a lengyel emigráns író történelemszemléletét; mondhatnánk úgy is, ebben a darabban mondja el Gombrowicz legnyíltabban, mit gondolt az újabb kori történelemről. Korábbi darabjai (az *Ivonna*, *Burgundia hercegnője* és az *Esküvőnek* is lefordított *Ślub*, vagyis *Menyegző*) kosztümös drámák, amelyeknek csak kerete és figurái történelmi (vagy áltörténelmi), maga a lényeg lélektani, illetve szociolingvisztikai konfliktusokba ágyazva jelenik meg. Az *Operett*-ben viszont nehéz elválasztani a mélystruktúrát a felépítménytől; az egyéni pszichológiát a társadalmi mozgásoktól. Az *Operett*, igaz, a bécsi operett műfaji paródiájának indul, divatkavalkáddal és kissé ütődött grófokkal, illetve *high society*-vel, de hamarosan átváltozik történelmi tragikomédiává. Charme grófnak kedve szottyan a bájos kis Albertinkára, akit úgy kíván megszerezni, hogy ifjú zsebtolvajt bérel föl, lopja el a szenderegő lány erszényét és nyakláncát, s ha ez megtörtént, ő majd tetten éri, és így megismerkedhet a lánnyal. Sajnálatos módon Albertinka álmában azt képzei, a kutató kezek nem nyakláncához, hanem testéhez nyúltak, vagyis őt kívánták - ettől kezdve a meztelenség, illetve a lemeztelenedés lesz minden vágya. Ez zavarba hozza Charme grófot, hiszen ő a ruhákat tiszteli, azokban hisz, nem levetkőztetni, hanem elsősorban *felöltöztetni* óhajtja Albertinkát - a birtoklás vágya tehát nem annyira testi, mint szimbolikus.

²⁵ Megjelent a párizsi *Kultúra*, 1975. 10. számában, az idézetek onnan valók 43., 47., 53., 54. o.

Az öltözék, illetve a divat áll a cselekmény központjában az első felvonás hátralevő részében is. Charme gróf apjának, Himalája hercegnek a kastélyában megjelenik Fior, a párizsi divat diktátora, aki azon töpreng, milyen lesz a jövő divatja, és ily módon monologizál: „A divat nem fordulhat a kor ellen / A divat a kor. A divat a történelem!” (Illetve: „A történelem: a divat!”) Miután ez a verbális kapcsolat létrejött, Gombrowicz a színre lépteti Hufnagiel grófot, a szenvedélyes úrlovast, aki érdekes javaslatot tesz Fiornak: rendezzen jelmezbált, ahol mindenki először fejére húzott zsákban jelenik meg, majd egy meghatározott időpontban le a zsákokkal, következik a jövő divatjának bemutatása és a legjobb fazonok elbírálása. Fior ezt az ötletet elfogadja, nem tudván, hogy Hufnagiel nem igazi gróf, hanem József, a herceg elcsapott lakája, álruhában, Jóska, aki forradalmat készít elő! Ez a forradalom a második felvonásban be is következik - Hufnagiel megnyergeli szövetségesét, a marxista Professzort, aki hol önkritikát gyakorol, hol telehányja a színpadot, és a felizgatott lakájok élén átveszi a hatalmat. Fior a felvonás végén leszedi a zsákokat a bálvendégekről, és döbbsen látja előtűnni az elvadult arcokat, kommunista és fasiszta jelmezeket, illetve az első világháborús gázálcot.

A harmadik felvonásban a Himalája-kastély már romokban hever, a történelem fagyos szele sűvít át a színen - több forradalom és két világháború után vagyunk. Az emberek furcsa tárgyironsokká alakultak; Hufnagiel tovább galoppozik, és Fior kérdésére: „kiket kergettek?”, így válaszol: „akik futnak előlünk”. Nemcsak az emberek öltözeke formátlanodott el, nyelvük is deformálódott, leépült: többnyire értelmetlen szavakat ordibálnak. Hufnagiel forradalmi frázisokat ismételtet, a bíróság elé állított (volt fasiszta?) Tábornok, Elnök és Márkiz védőbeszéde tiszta halandzsa. A káoszból Charme és Firulet grófok megjelenése hoz kiutat, illetve a tolvajoké, akik koporsót hoznak be a színre, és az eltűnt Albertinkát siratják. A koporsó vonzza az emberségükből kivetkőzött, lelkiileg elrongyolódott szereplőket, de a tanulságot Fior vonja le, aki megátkozta az emberi divatot és „a véres maszkot, ami ránő az arcunkra”, és végül beleteszi a koporsóba „az emberöltözékekkel mindörökké meggyalázott meztelenséget” (Witold Gombrowicz: *Téâtre*, Párizs, 1971. 210. o.). Ez a gesztus azonban föltámasztja a tetszhalott és szüntelen meztelenségről álmódó Albertinkát, aki kilép a koporsóból, s így lesz az utolsó jelenet az emberi meztelenség apoteózisa: „Üdvözlégy örökké ifjú meztelenség!” (A Vígszínház hajdani előadásán a csupaszon felmagasztalt Albertinkát Peremartoni Krisztina alakította, és tanúsíthatom ifjabb kortársaim számára, hogy ez a jelenet egymagában megérte a belépti díj árát...)

Az *Operett* üzenete (nyilvánvalóan) az örök emberi igenlése, az emberi fajtát mindig megújító fiatalság és szerelemé. Viszont a történelmi maszkabállal való konfrontációban mást is mond ez a jelkép: azt, hogy a társadalmi rendszerek színházasdit játszanak, az egyik politikai „divat” hajszoja, váltja a másikat. Lehet unni a jogállamot és a konzervatív-liberális libikókát, de a forradalom (ami a felszínre hozza a söpredéket) nem megoldás. Hufnagiel galoppja (az egyirányú haladásillúzió, a „tudományos” világmegváltás erőszakos megszervezése) nem vezet sehová, a társadalmi forradalom csak elformátlanodást, terrort és anarchiát hoz - és mindez másodlagos az igazi, biológiai rendező elvvel szemben. A korokat elválasztja egymástól a divat, az embereket a ruházat, de alatta testük egy nyelvet beszél. Vagyis Gombrowicz sikraszáll a biológiai testvériség mellett.

A *Történelem* című drámakísérlet töredékeiben Gombrowicz minden befejezett művénel önéletrajzibb hangot üt meg. A főhőst Witoldnak hívják, mint magát a szerzőt, és mindjárt a szöveg elején megtudjuk, mi ennek a Witoldnak a rögeszméje - nem hajlandó cipőt hordani. Családja ezért először dorgálja és kigúnyolja (hogyan lehet pl. mezítlábasan érettségizni?), majd jelképesen szolidarizál vele, hogy letehesse, úgymond, az éretlenségi vizsgát. Később a szín változik: Witold fölismeri, hogy „meztelen lábam védtelen a történelemmel szemben”, és

történelmi képzelgésekbe bocsátkozik. A kiindulópont itt megint az első világháború előtti állapot (Gombrowicz tudatában az „ancien régime” világa), ahol Witold kapcsolatba kerül II. Miklós cárral, aki elküldi őt (a háborút elkerülendő?) követségbe II. Vilmos német császárhoz. A mezítlás Witoldot minisztereinek tiltakozása ellenére végül négyszemközt fogadja a császár - de azt, hogy mi történik köztük, csak egy utalásból tudjuk - II. felvonás 13. töredékének a végén Gombrowicz ezt írja: „rábeszélem Vilmost a szökésre”. A III. felvonás egyetlen fennmaradt jelenetében viszont Pilsudski marsall hívatja Witoldot, hogyan lehetne Lengyelországot két erős és agresszív szomszéd között megőrizni a jövőnek. „Na mit tanácsolsz nekem, Mezítlás?”, kérdi a marsall. Gombrowicz nem késlekedik a válasszal: „Vedd le a csizmádat... próbálj énekelni és táncolni”. A csizma még csak menne, de a drámai szerep feladása lehetetlen Pilsudskinak, aki őrségért kiált. Witold dilemmája az, hogy Lengyelország nem elég erős, s azt, ami van, a régi módon már nem lehet megvédeni:

*Pusztulásra vagyunk ítélve!
Az egyetlen, ami megmenthet,
Ha kiszökünk saját magunkból*

Ez persze nem valós megoldás Hitler fenyegetése ellen, és a drámai szerkezet szempontjából is gyöngye: Gombrowicz alighanem tisztában volt ezzel, ezért is maradt a *Történelem* töredékben. A cipőből/csizmából való kilépés, más szóval a mezítlásodás megint csak az általános emberire utal - azt jelzi, hogy válságos helyzetekben nem szabad ragaszkodnunk a bevett formákhoz, bizonyos értelemben „ki kell lépnünk önmagunkból”, ha megoldást akarunk találni. Politikai tanulsága a *Történelem* című drámakísérletnek nincs, mert például megmondhatatlan, jobb- vagy baloldali ezek szerint Gombrowicz? Meglehet: egyszerre strukturalista és örök formabontó. Ahogy saját maga mondja *Testamentumában*: „Az én politikám a formák gyöngítése - nem számít, hogy azok bal- vagy jobboldaliak.”²⁶

Határ Győző történetszemlélete a színpadon legekleltásabban a *Hernyóprém* című darabban nyer kifejezést. Így van ez, annak ellenére, hogy a *Sírónevető* jegyzeteiben nem a legszerencsésebb képpel vezeti be ezt a szatirikus intencióval átszőtt művet, kétütemű motorhoz hasonlítván: „... a történelemnek [...] csak ez a két hengere van: a forradalom és a restauráció.”²⁷ Más szóval: az Isten kegyelméből való királyság és az ember türelmetlenségéből fakadó népuradalom. Mármint a történelemnek aligha lehet *kezdő tétele* a forradalom; ez inkább az egyeduralom lehetne, monarchia vagy császárság, ami pedig a „restauráció” fogalmát illeti, az több mint a monarchia egyszerű megújulása, hiszen benne van már a forradalom leküzdésének motívuma is, a restauráció már a forradalom tanulságait is magába ölelő monarchia. Úgy hiszem, a hegeli hármas egység alkalmasabb a történelmi folyamatok szerkezeti leírására, mint a Határ által ajánlott Trabandt-képlet. Ez azonban mit sem von le a *Hernyóprém* érdekességéből és értékeiből. Ami valóban „a történelem sánta dialektikájának” a paródiája. Először kitör a forradalom XXV. Lajos és neje, Toinette birodalmában; a forradalom vezére Viperáciusz Venceszláv hagyományos forradalmár. Ötletes rendezői utasítás az első felvonásban a nyeles álarcok használata, amelyekkel ugyanaz a színész több alkalmi szerepet játszhat, s lehet Trónállóból Rendőrminiszter, majd Köztársasági Elnök. De a politikai opportunisták, a „felcserélhető” szereplők mellett vannak a történelem tragikomédiájának örök szereplői is - ilyen a Király meg a Forradalmár, aki ezt meg is fogalmazza: „amazok cserélhetik álarcaikat, de a mi arculatunk örök”, s akik ennél fogva egyfajta rituális körtáncban járnak el az *ancien régime* megdöntését. Viperáciusz Venceszláv, amikor nagy tapintattal céloz arra, hogy ilyen

²⁶ Witold Gombrowicz: *A Kind of Testament*. London, 1972. 139. o.

²⁷ Határ Győző: *Sírónevető*. II., München, 1972. 219., 226., 262. o.

alkalmakkor szokás kivégezni az uralkodót, ezzel a kérdéssel fordul Lajoshoz: „Megígéred felséged [...] hogy a forradalomra [...] mit sem neheztelve és zokszó nélkül múlik ki?” Lajos persze hogy megígéri, már hogyan ígérné meg; sőt kegyúri mazochizmusában még könyörtelenül „rossz sajtót” is követel magának (hogy a nép úgy érezze, kivégzése igazságos), mielőtt vérpadra hajtana parókás fejét. S végül ő maga, a király rendeli el „a király kivégzését!” - remélve, hogy az utolsó pillanatban kegyelmet kap - a bíróság föl is menti, de csak látszat-alapon („hogy boldoggá tegye”), vagyis mégis lenyakazzák. („A nyakazás ezúttal nem marad el” - mondhatnók Luciferrel.) Győzött tehát a forradalom, de viszonylag rövid időn belül kényuralommá fajul.

A *Hernyóprém* harmadik felvonásában aztán a fenti rituálé megismétlődik, ellenkező előjellel. XXVI. Lajos, a trónörökös, visszatér száműzetéséből, és miután egy jeleneten át nyájaskodik Viperáciusz bitrátorral, a „bitorlási egyezmény titkos záradékára” való hivatkozással átveszi a hatalmat, vagyis beáll a restauráció. Újra előjön a Rendőrminiszterből megint Trónhullnökká alakult figura (ő Viperáciusz „hő elárulója”), s ő közli hajdani főnökével a titkos törvényszék ítéletét, amely Viperáciuszt négy igásló által való lassú széttépetésre ítéli, halálra korbácsolással körítve. Ezúttal Viperáciusz mondja: „elrendelem a restaurációt”, és az ő kínjait van hivatva megédesíteni a lajosi ellenparancs, amely a bitorlót éjfélről „Lajos-lovaggá” avatja - ezt a nagyvonalú gesztust csak némileg érvényteleníti, hogy néhány perc múlva Viperáciusz a folytonos korbácsolástól kiszenvet.

A *Hernyóprém* tehát körkörös szerkezetével azt sugallja az olvasónak vagy a nézőnek (bár tudtommal Határnak ezt a darabját még sehol sem adták elő): bármennyit változik is a rendszer a forradalom következtében, ezek a változások felszíniek, visszafordíthatók, a monarchia újra restaurálódik. A forradalom élhet népbarát retorikával, létesíthet „Közmegelégedési” és „bajmegelőzési” minisztériumot. Viperáciusz több ízben keresztüllöheti, kivégezheti a Népet, attól az még ugyanaz (és ugyanolyan bambán és konokul hallgatag) marad, amíg a végén meg nem unja a játékot, és el nem fogy. (Mármint ez a jelképes, színpadra állított „Nép”). Itt jegyezzük meg, hogy bár a francia forradalom óta számos diktátor tüntette ki magát a legneveltségesebb címekkel, Viperáciusz címkorsága a Sztálinnak adományozott címeket idézi, amennyiben:

*Első és Utolsó Viperátor Venceszlátor, Tiprátor és Bitrátor,
az Óriásölő, a Jóléti Bizottmány
Főtitkárnoka, a forradalom
Ezermestere, a Jubileum Letéteményese, a Győzelem özvegye, az
Egybezárttság Önfeláldozhatatlan Nagy Magányosa...*

és így tovább, egészen „az államfenntartás Főszimulátoráig”. Az a részlet is a sztálini elméletet idézi (az osztályharc „élesedéséről”), amikor Viperáciusz elmagyarázza híveinek, hogy a forradalomra nézve a legfenyegetőbb nem az ellenforradalom vagy az „általános elaljasodás”, hanem az állam elhalása. „Ha az állam elhal, velehalunk”, mondja a Bitrátor, és milyen igaza van, s ebben a kontextusban mondja ki azt az örökbecsű axiómát (ami nem igazolódik a *Hernyóprém*ben): „Másik népet könnyű előteremteni: szalonnából mindig lesz kutya.” Ami persze összevethető a brechti ötlettel: miért nem választ magának új népet a kormány? Más szóval bár a *Hernyóprém* az örök rendszerváltás-körforgalom paródiája, nyelvi ötleteinek jó része Határnak a sztálinista Magyarországon megélt tapasztalatait kamatoztatja.

Nem tudom, pontosan mikor írhatta Határ Győző a *Hernyóprém*et, gondolom, valamikor a hatvanas években. Mindenesetre ezzel a színdarabbal némileg analóg gondolatokat találunk *Intra muros* című, 1978-ban kiadott könyvében. Ebben - bár formailag a mű „aporematikákkal”, a szerzői gondolatokra való ifjonti reagálásokkal van fűszerezve - Határ több ízben

főlemlegeti „a forradalom ciklikus fejlődését”, amelynek az a fő jellegzetessége, hogy „az első és a harmadik nemzedék összeér” benne, és a társadalom hulló száurusza „mint valami pikkelyes szarupáncélt [...] levedli” az úgynevezett forradalmat.²⁸ Ennek igazolására Határ fölállítja az „önmegújító elit” elméletét. Eszerint az elit (gondolom: a mindenkori elit) fölöttébb ügyesen mimikrizál, hogy átmenthesse hatalmát. A polgárság fiai overallt és micisapkát öltenek, és mint a proletariátus élharcosai jelennek meg. Persze annyira Határ sem naiv, hogy ne látná, ennek a kommunista elitnek *legalább* két változata van; ezeket a „nyers elit”, illetve „elitoid” megnevezéssel jelöli. A „nyers elitet” töretlen hatalomvágy és lassú felfogóképesség, az utóbbit pedig szentimentális köz és önvizsgálat és állandó dialektikus csűr-csavarás jellemzi - az „elitoid” általában nem éli túl az új rendszer végleges berendezkedését, s így inkább csak a „nyers elit” szálláscsinálójának tekinthető. (VÖ. a Professzor-Hufnagiel viszonyt Gombrowicz *Operettjében*.) Határ szerint az elit úgy vedlik, mint a csapdába esett farkas, amelyik lerágja csapóvasba szorult saját mellő lábát, hogy kiszabaduljon. Bár bizonyos pontokon egyezik Konrád és Szelényi hajdani tézisével „az értelmiség útjáról az osztályhatalomhoz”, az az érzésem, hogy Határ túlabzolutizálja az elit ösztönös működését, és alábecsüli azokat a tényleges osztálykötődéseket, amelyek forradalmi helyzetekben megosztják az elitet.

Ami a politika alapelveit illeti, Határnak egyáltalán nincsenek illúziói. Nagyra tartja a rómaiakat államszervező képességük miatt, és megveti a modern demokráciákat. Szókratész egyik vitapartnerének, Thraszümakhóznak a szavait idézi az *Intra Muros*-ban; ez a Platón által felléptetett derék görög igen egyszerű módon érvel: „igazságos az, ami az erősebb érdekét szolgálja.” Ez az állítólagos mestergondolat (miért mester? miért gondolat?) nem más, mint az „erősebb kutya hág” című paraszti bölcsesség kevésbé pórias megnyilatkozása. A baj csak az, hogy Határ ebben nagyon is hisz, hiszen „a jogalkotás alaptörvénye, hogy az elit hatalmi érdeke mindennek fölötte áll, és az igazság mértéke és értelmezője mindenben az uralkodó elit” Ezek szerint az egyetlen változást a történelemben az uralkodó elit pillanatnyi minőségének növekedése-fogyatkozása idézi elő; ha erősebb az elit, a jog a keveseké, ha gyöngébb, többen részesülnek belőle; viszont logikusan Határ véleményéből az következik, hogy jobb, ha az állam erős, és a polgárok közül csak keveseknek van joguk, mint fordítva.

S Határ attól tart, hogy a jelenlegi nyugati országok elitjei nem képesek megakadályozni a barbárság (a színes fajok?) világméretű győzelmét. 1980-ban, az *Özön közöny* idején még nagyon pesszimista módon nyilatkozott a Nyugat esélyeiről. Azok, akik nem olvassák Határnak szépirodalmi vagy bölcselkedő műveihez fűzött kommentárjait, talán átsiklottak a következő mondatok fölött: „a diktatúra az ember természetes állapota; a demokrácia, öntörvényeiből adódó züllésével mindenkor megszűli azt az anarchiát, amelyből helyreáll a diktatúra kontinuum.” Határ úgy véli, a tömegek nagyon manipulálhatók (ez igaz), s hogy a manipulálható tömegek *mindig* megtalálják a maguk Nagy Manipulátorát (ebben sincs vitánk, noha nem mindegy, hogy egy hollywoodi színész manipulálja a tömegeket, vagy egy cipészszegédből lett dadogó szavú, balfasisztoid diktátor); de hogy a szabadság gondolat (Határ szerint afféle romantikus csacska, amit majd a jövő század kirökhög) manapság letűnőfélben van - ezt már bizony túlzásnak tartom. Pontosabban nagyon hosszú távon bizonyára van benne igazság: működik a neuronkorrozio, és a világ túlnépesedésének veszélye egyre drákoibb rendszabályokat fog megkövetelni; s ha a XXI. században lesz világállamtanács, az majd világrendszabályokat is hozhat - de rövid távon Határ aggályai nem látszanak indokoltnak. A szabadság gondolat 1989 óta másod- vagy harmadvirágzását éli Közép-Kelet-

²⁸ Határ Győző: *Intra Muros*. Aurora, 1978. 75., 105., 437. o.

Európában és a Szovjetunióban, sőt még a harmadik világ legtöbb országában is, ahol pedig racionálisan nézve az ügyeket, sokkal súlyosabb gondok is vannak, mint a politikai rendszer minősége. Egyelőre tehát a diktatúrák leépülésének korát éljük; hogy aztán mennyire lesz ebből mindenütt működőképes demokrácia, az más kérdés. De a posztkommunizmus korára Határ hajdani félelmei helyett inkább illik 1990-ben papírra vetett diktuma. *Az Ige Igézetében* utolsó lapjairól idézek: Közép-Kelet-Európában nemcsak a kommunizmus bukott meg, hanem „a politikai gondolkozás veszítette hitelét, akár jobbról, akár balról (akár immár felcserélhetőlegesen: jobbról-balról) - az ment tönkre”.²⁹ S ezzel a kiábrándultsággal Határ Győző is kimondatlanul visszatér Gombrowicznak ahhoz a tételéhez, amely a történelem viharos jelmezbálja és eszelős zsákcái után az örök emberi biológiai megújulásában látja a jövő biztosítékát. Illetve abban a nemzedékben, amelynek már nem kell többé beszívnia „a János gazda begyulladt trágyadombjának” fojtó bűzét, amelyiket (mint ezt egy újabb versében írja) már nem érintenek a volt-Magyarország előítéletei, rekriminációi és intrikái, mivel:

*szennyár a szó míg újjal nem cseréli fel
új-anyá-szülte aranyos nemes derék
újdándi nép - új ezredéve igéivel*³⁰

Szivárvány 35. szám (1992)

²⁹ Határ Győző: *Az Ige igézetében*. Aurora, London, 1990. 276. o.

³⁰ Határ Győző: *Halálfej*. Aurora, London, 191. o.

Gombrowicz ürügyén sok-sok Eörsi³¹

Vannak írók, akiket az ember nem feltétlenül azért olvas, mert szeret. Inkább talán azért, mert úgy érzi, serkentik vagy provokálják valamire - helyeslésre vagy ellenkezésre, fejcsóválásra vagy nevetésre. Ilyen „ingerlő”, sőt provokatív jelensége irodalmunknak a hosszú és elég változatos pályát befutott Eörsi István, aki nemrégiben számos olvasójának lelkiállapotát rögzítette azzal az anekdotával, amit Weöres Sándorról elmesélt. Weöres valahol társaságban azt mondja, ő mindig elolvassa Eörsi írásait. Mire a megtisztelt szerző: „Örülök, hogy tetszenek.” „Nem tetszenek-feleli a meglepett Weöres -, elolvasom őket!”

Ezt a történetet Eörsi legújabb könyvének 301. lapján idézi. Mire a nem mazsoláztató olvasó eljutott idáig az *Időm Gombrowiczcsal* című olvasónapló-önéletírás-félében, már késő, fut a pénze után, és tovább olvas. Ez nem is esik nehezére, hiszen a szöveg gyakran mulatságos, néhol elgondolkasztató, de hogy mennyi köze van Witold Gombrowiczhoz, századunk egyik legnagyobb lengyel írójához? Vanni azért van, de csak helyenként, és persze szemelvényesen. Eörsi, saját bevallása szerint, inkább csak szemelget Gombrowiczból, kezdetben annak eredetileg három kötetben kiadott naplójából, majd más műveiből is. Ebből ugyan összeáll egy Gombrowicz-kép, amiből kitetszenek a Mester jellegzetes arc- és tollvonásai, de amelyet meglehetősen színez az interpretátor (és tanítvány?) nézőpontja. Alcímnek tehát ehhez a könyvhöz ugyancsak E. I. egy régebbi könyvcímét ajánlanám, némi változtatással: „Gombrowicz és ürügyeim”, vagy „Gombrowicz olvasása közben és ürügyén”. Vagy még keményebben, a lengyel író sajátos modorában: „Én, én meg én... meg ez a Gombrowicz”.

Gombrowicz soha nem kapott Nobel-díjat, bár jólétesült svéd forrásból tudom, hogy egyszer nagyon közel állt hozzá. Bár egy darabját már 1978-ban játszották (iszonyatosan rossz rendezésben) Magyarországon, úgy tudom, az első esszét én tettem közzé róla magyarul (*Nagyvilág*, 1980. 6. szám); de magát az író egyösszerre több magyar író fedezte fel és kebelezte be, úgymint Esterházy és Nádas Péter - hivatkoznak is rá gyakran műveikben. Így aztán nem különös, hogy Eörsit is kezdte érdekelni; persze ő is főleg német fordításban olvasta a szerzőt, aztán meg helyi-közzel magyarul. Új könyvében el is mond bizonyos alapvető dolgokat Witold Gombrowiczról: hogy nagyon mélyen lengyel volt, de alkatilag anarchista-tekintélyromboló, és többek között ezért kellett emigrálnia (bár úgy tett, mintha ez véletlenül történt volna, közvetlenül a második világháború kitörése előtt), talán épp azért, hogy teljes mértékben élni tudjon írói szabadságával. De emigrációja sokáig elszigeteltségre, magányra kárhoztatta Argentínában, s mivel ezt az elszigeteltséget Gombrowicz göggel és fölénnnyel próbálta kompenzálni, az a kissé megalomániás vonás, ami írásaiban megnyilvánul, már csak reakciónak tekinthető a maga választotta idegenségre és visszhangtalanságra. Jóllehet amikor hozzáfogott a naplóíráshoz (1953-ban), már megkezdődött „visszaépülése” a kortárs lengyel irodalom korpuszába; Varsóban ekkor úgy tartották számon, mint hajdani nagy ígéretet, egy rendkívüli könyv, a *Ferdydurke* szerzőjét, aki már hosszú évek óta hallgat. Nem akarom itt azt a bonyolult viszonyt részletesen tárgyalni, ami Gombrowicz és az egész modern lengyel irodalom között fönáll, csupán jelezni szeretném hogy Eörsi Gombrowicz-értelmezésével kapcsolatban mindjárt feltehető a kérdés, készpénznek vehető-e minden, amit Gombrowicz erről az irodalomról állít, illetve amit a kollektív fantomként tekintett „lengyelség” Gombrowicz saját műveiről gondolt?

³¹ Eörsi István: *Időm Gombrowiczcsal* (Pesti Szalon, Budapest, 1994) című kötetéről

Ezt, úgy hiszem, Eörsi a többi közt azért nem tudja megítélni, mert egyrészt német fordításban (igaz, színvonalas, kitűnő fordításban) olvassa a lengyel szerzőt, másrészt meg, mivel Eörsinek a lengyel irodalomról ködösebb fogalmai vannak, mint mondjuk Heinének voltak a magyarról. Heinének mégis ott volt Kertbeny, aki elmagyarázta, hogy kicsoda Petőfi. De ki hívta (volna) fel a főként német és modern amerikai kultúrával töltekező magyar író figyelmét olyan alapvető dolgokra mint az, hogy Mickiewiczet például így írjuk, cével az első szótagban, és nem ahogy ő teszi egy tucát alkalommal, cé-zével? Apróság? persze hogy az! de jellemző. Annál is inkább, mert Eörsi számos más lengyel nevet is elír (nincs rá ideje, hogy ellenőrizze; nem érdekli), így például a *Wiadomości* című lap nevét, Kościuszko Tádé nevét, no meg a Boleslaw Chrobryét a 13., 15. és 369. lapokon), az utóbbi egy hajónév, de egy királyról van elnevezve. Ami Gombrowicz életrajzi tényeit illeti, azokkal nagyjából tisztában van, de már azt, hogy a lengyel író hány évig élt Argentínában, egyszer így írja, egyszer úgy: „huszonhat” évet ír a 39. lapon, de „huszonnégyet” hét lappal később. (Az utóbbi a helyes). Tárgyi tévedésnek érzem azt a bekezdést is, ahol Eörsi idézi Gombrowicznak egy emigrációs antológiával (nem egyes kötetekkel!) kapcsolatos ellenérzését, ugyanis ha a *Napló* írója valóban a lengyel emigráció „négy legkiválóbb költőjét” marasztalta volna el csúfondáros kommentárjában („hol van már a tavalyi hó?”), akkor még lehetne őt helyeslőleg idézni. De hát 1954-ben ezek között a költők közt (bár nem a fent említett antológiában) már évek óta ott volt az a Czeslaw Miłosz is, akit Gombrowicz nagyra tart, és magával *majdnem* egyenrangúnak érez. (Azért csak majdnem, mert a „történelembe ragadt” Miłosz ugyebár alacsonyabb rendű művész, mint a történelmi-társadalmi folyamatok fölött álló Gombrowicz!) Tehát nem felel meg a valóságnak az, amit Gombrowicz, s amit az ő nyomdokain Eörsi állít; olyan költők, mint Baliński vagy Łobodowski, nyomába sem jöhetnek Miłosznak.

Figyelemre méltóak Eörsinek az emigrációval kapcsolatos fejtegetései is. Miután könyve elején elismerő hangon beszél arról az 1918 előtt felnőtt, majd a nagyvilágban hírnevet szerzett emigráns nemzedékről, amelybe Lukács György mellett Mannheim, a Polányi testvérek, Tolnay és más nagy nevek tartoztak, akikről úgymond „Magyarországon mindmáig nem vesznek tudomást” (1990 őszén mellesleg ez már nem is igaz) - az emigráció gondolata mint olyan nem lelkesíti. De a problémát nehéz megkerülni, hiszen a modell maga is emigráns volt: Gombrowicz még ráadásul Franciaországban is halt meg egy olyan pillanatban, amikor Lengyelországban még nem adták ki háború után írott műveit. Igaz, magát Eörsit is megkísérti egy percre az emigrálás gondolata (lásd berlini tartózkodását a nyolcvanas években) - de akkor hogy jön ez össze a George Táboriról írt sorokkal, miszerint „ő az egyetlen magyar származású művész-emigráns, akinek nyilvánvalóan *jót tett* az emigráció” (az én kiemelésem - G. Gy.) Értsük ezt úgy, hogy tudósoknak az emigráció jót tesz, művészeknek viszont nem? vagy hogy spanyoloknak és lengyeleknek igen, de magyaroknak nem? Illetve azoknak a magyaroknak, akik még Horthy-Magyarországról emigráltak, talán jót is tett a nyugati levegő (többnyire érvényesültek), de azoknak, akik netán 47-ben vagy 56-ban mentek el a pártállam perspektívájától vagy a megrendített pártállam bosszújától való félelmükben, nem? Nincsen emögött valami kis önigazolási szándék, illetve egzisztenciális bosszúság - mert ugye én, Eörsi leültem a magamét, de aki idejében meglépett, hogy aztán hosszan füstölögjön Nyugaton, az nem? Persze az is lehet, hogy Márainak, Cs. Szabónak, Határnak, Bakuczna, Horváth Elemérnek, etcetera, nem tett jót az emigráció, illetve Eörsi éppen ezekkel nem találkozott nyugat-európai vándorútja vagy magyarországi hippiköltő-vezetési során?

Vannak viszont Eörsi könyvének lapjai, ahol saját élményei, sérelmei vagy józan esze alapján a magyarországi helyzetet elemzi - és ezek többségükben meglepően találó, szellemes, s ha nem is kellemes, de okos elemzések. Például a zsidó-magyar viszonylatok feltárása, vagy az, ahol leírja viszonyát Lukáccsal, no meg a különböző Lukács-tanítványokkal. Különösen mu-

latságos a Heller Ágnes-féle posztmodern-értelmezés dekonstrukciója. De azért Gombrowicz-hoz ennek sincs túl sok köze; itt jegyzem meg, hogy Gombrowicz élete végén valahol azt nyilatkozta, magát az első strukturalista írónak tekinti. (És persze a *Ferdydurke* kitűnően elemezhető is strukturalista megközelítésben). Ahol meg Eörsi Gombrowicz sajátos tételeit (antinómiáit?) akarja alkalmazni a magyar valóságra, ott a dolog általában kicsit sántít.

Hogy ne csak a levegőbe beszéljünk, vegyük az „éretlenség” fogalmát. Ez Gombrowicznak központi problémája: az éretlen kamasz az érettségbe szerelmes, ő viszont érett fejjel az éretlenség után sóvárog. Biológiai szempontból érdekes az ügy, sőt még Lengyelországra is alkalmazható - a lengyelség „éretlen” a Nyugattal szemben, s Gombrowicz részben ezt az éretlenséget használja fel műveiben arra, hogy meghökkentse vele a formákba merevedett, „túlérett” Nyugatot. De nézzük az „éretlenség” fogalmát magyar vonatkozásban. Eörsi Adyval kapcsolatban „a mi partikuláris igazságunk; más szóval éretlenségünkről” beszél. Vagyis a legtöbb magyar költő (Csokonai és Ady kivételével) valamiképp „éretlen” Eörsinek. Akinek világszemlélete a partikularitás jegyeit hordozza, ami nem adekvát a lukácsi totalitásigénnyel, az eleve éretlen, tehát másodrendű. Nem akarom itt feszegetni, ki nagyobb költő, Ginsberg-e, vagy Pilinszky, Brecht-e, vagy - igen! - József Attila. Mégis úgy gondolom, sem az elméleti totalításra törekvés, sem az európai népszerűség nem pótolhatja azt a nyelvi varázserőt, amit én (aki persze Brechtet nem eredetiben olvasom) nem találok meg *A kaukázusi krétakör* szerzőjénél. Természetesen a magyar provincializmust értelmezhetjük úgy, mint az éretlenség egy fajtáját, de éppen századunk adott számos olyan magyar művészt (és nemcsak költőket), akik műveikben teljesen érettnak mutatkoztak, és megteremtették azt a „bartóki szintézist”, ami a magasabb rendű érvényesülés egyik lehetősége.

Meglehet én is „éretlenségemet”, de legalábbis értetlenségemet tanúsítom azzal, hogy nem értékelem igazán Eörsi merész gondolatkapcsolásait és sajátos képzettársításait. Amit például Kleistről ír, nem először olvasom, de most is változatlan érdeklődéssel, mindaddig, amíg Eörsi nem hasonlítja Gombrowiczhoz - merthogy adva van egy lázadó, aki gyűlölte a porosz államot, meg egy másik, aki sem a háború előtti, sem az azutáni lengyel államot meg társadalmat nem szerette - elég ok ez egy vadromantikus és egy hidegen analitikus, abszurdba hajló modernista összevetésére? Hasonló a helyzet Buñuella, akit Eörsi fölöttébb kedvel, még azzal súlyosbítva, hogy őt nonkonformizmusa és emigráns volta mellett alighanem csak a szexuális különbségek szintjén lehet Gombrowiczsal összekapcsolni. Erről eszembe jut, hogy fellelgeztem, amikor Eörsiben ahhoz a fejezethez értem, ahol Gombrowicz és a nők viszonyáról ír. Eörsi igyekszik megérteni Gombrowicz biszexualitását, amit a *Pornográfia* szerzője mindig diszkréten kezelt ugyan, de nem rejtett teljesen véka alá. Azt hiszem, a fiatal Gombrowicz mazochizmusa sem vonzza: hogy valakit a lealacsonyító nemi kapcsolatok elégítsenek ki, bár ennek meghatározott társadalmi, szociálpszichológiai okai vannak. Eörsi elmondja, hogy egész életében „komolyan vette a férfiszerepet”, és általában egészséges határozottsággal válaszolt az őt ért erotikus kihívásokra. Az, hogy ebben a vonatkozásban eléggé eltér Gombrowicztól, megnyugtató, és azt a vádat is elhárítja, hogy Eörsi teljes tanítványi odaadással követné az 1969-ben elhunyt lengyel mestert. Kíváncsi vagyok neki, hogy hatvanon felül is őrizze meg ezt a szokását, vagy ha ez már túl kimerítő - saját magával szembeni elnéző humorát.

Élet és Irodalom, 1995. március 3.

Horváth Elemér: A szélrózsa gyökerei³²

Kevés emigráns költőnek adatott meg, hogy élményeinek és a nyelvnek vegyes nyersanyagából önálló és újszerű világot teremtsen. Konzervatív szemlélettel is lehet szép verseket írni, de az ilyen líra terhe a túlságos kötődés a múlthoz, a jelen elutasítása vagy panaszos ostromozása; az avantgárd költője pedig, aki a múltat mint ballasztot vetné ki a művészet kosarából, és csak az újítás mikéntjeire koncentrál, más módon vét a kreativitás eszménye ellen. Horváth Elemér kivételes eset, mert egyrészt bátran (már-már gátlástalanul) él a modern versbontás eszközeivel, de ugyanakkor egy olyan lírai ént állít előtérbe, amely szüntelenül diakronikus viszonyban áll az idővel: jelenében a múlt kérdez rá a jövőre. Ezzel verseiben gyakran sikerül teljesség látszatát keltenie, viszont - mivelhogy ugyanakkor kétfelé hasadtnak tételezi magát - a teljesség elemei állandó vonzásban és feszültségben vannak egymással. Horváth lírájának emblémája ezek szerint alighanem a *hasadt teljesség*.

Mindezt első magyarországi kötetének (válogatott verseinek) alapján mondjuk róla. *A szélrózsa gyökerei* egészében szép és súlyos kötet. Egy olyan költő arca bontakozik ki belőle, akit eddig - ilyennek - nem ismertünk. Ismertük ugyan és szerettük *A mindennapok arca* klasszicizáló derűjét és hermetikus extázisát, *A homokóra nyaka* vagy a *Maya tükör* merész szimultanizmusát és elbűvölő természeti képeit - és még sorolhatnám a korábbi Horváth-kötetek vagy ciklusok címeit. Viszont *A szélrózsa gyökereiben* többek között éppen az az izgalmas, ahogy összefűzi (néhol megritkítva) az egyes ciklusokat, amelyek a végén (minden ellentmondásukkal együtt) egy egységes Horváth Elemér-i lírai életművé állnak össze.

Ezelőtt egy évtizeddel még úgy láttam, Horváth Elemér egyik fő problémája az idegenség-otthon dichotómiája. Most, az összegyűjtött versek alapján úgy tűnik, az identitás szüntelen megfogalmazása és újrafogalmazása mellett a költőnek legalább akkora gondja az idő paradoxonjának elfogadása. Már-már közhely a „történelem iróniájáról” beszélni, arról, hogy soha semmi nem valósul(hat) meg abban a formában, ahogy azt az ember kezdetben eltervezi, ahogy azt a nagy történelmi egyéniségek elképzelik. Ez az idővel is így van: nincs olyan ember, akinek mindig minden akkor sikerült volna, amikor azt legjobban kívánta. Horváthnál is a gyerekkor és a halál végletei között ingázik a képzelet, néha meg-megállapodva egy behavazott kerten, egy katánggal borított mezőn vagy egy hazai templomtornyon. A mérleg nyelvét egy szerelem tartja - *A szélrózsa gyökereiből* hozzávetőleges pontossággal az is megmondható, mikor lángolt fel, s mikortól játszik szinte már központi szerepet Horváth Elemér lírájában - 1976-78-tól kezdve.

Ezért mondhatjuk, hogy Horváth első hazalátogatása az Egyesült Államokból (ahol vagy harminc éve él) új helyzetet teremt lírájában. Ezt írja erről:

*Örömről csókról csendről hallgatás
S az öngyilkosok száma nő De én
nem ítélni jöttem nem sírni és
nem az ifjúságomat keresem
(noha még hallom a sziréneket)

Egy asszony él itt akit szeretek
Másképp: kibírnám csak így: a hazám
(Modus vivendi)*

³² *Válogatott versek*. Orpheusz, Budapest, 208. o.

Horváth Elemér lírájának ez a része tehát önéletrajzi ihletésű.

Érzékenyen regisztrálja a Magyarországon támadt szerelem további alakulását, csúcsait és hullámvölgyeit, egy egész ciklust szentelve annak a levelezésnek, amely ébren tartja ennek a meglehetősen földrajzi távolság miatt néha már ki-kihunyó érzésnek a paraszát (*Levelek sehová*). De szerelmének mind újabb megvallása és megfogalmazása sem képes változtatni azon a kettősségen, ami (úgy látszik) szervesen jelen van Horváth Elemérben, az Amerikában élő s ott nyomdászként dolgozó magyar költőben. Aki az *Asszony az ibolyák közt* című versben így vall kedvesének:

*Nemcsak magamat szerettem veled
hanem az egész megmérgezett édent
a haza legendáját a térképen
és igen a száműzetésemet
Ahol az ifjúságnak vége lett...*

de ugyanebben a versben teszi föl azt a szónoki kérdést is, ami ott lebeg, láthatatlan keselyűként Horváth egész költészete fölött:

*Ó dallam amire ráment az életem
örök vagy-e vagy csak történelem?*

Ezt a két sort valahogy így olvashatnánk át prózába: maradandó-e a politikai szenvedélyek örvényében alkotott mű, vagy csak adalék, része a XX. század történelmének? Az ötvenhatos indítás nélkül Horváth lírája nem lenne az, ami, de az is bizonyos, hogy identitáskeresése és megélt, majd megírt szerelmi kapcsolata mellett foglalkozik más, talán örökebb dolgokkal is: az európai és amerikai kultúra elemeiből próbál összeszerkeszteni egy új esztétikai minőséget. Ez kezdetben szürrealista technikával történik, de később Horváth kialakít magának egy olyan kihagyásos és nyelvtanilag is kissé csonka versbeszédet, ami kifejezi szinkretizáló igényét - igényét az egyetemes kultúra értékeire. Ezeket a kultúrtörténeti utalásokkal teli verseit talán kevésbé érti a nem modern nyugati verstechnikán nevelkedett olvasó, noha ezeknek is van sajátos zenéje. Mint az ilyen soroké:

*Katasztrofális kontinens
kenyér alvó vére az abroszon
s kiböngészett szótárban bütykös ujj
megállt a neveden Diotima*

(Földieper, XXX.)

Máskor Horváth Elemér *polüglottizál*: angol, olasz vagy latin sorokat kever versébe. Ezzel megsérti ugyan a magyar purizmus szabályait, de a vers tónusába különös fűszert csöppent ez a szándékos keverés:

*estére tető alatt volt a ház
a mátkapár a forgácsra hevert
s megölelték egymást
én egy terméskövön
ültem s néztem a kezemet
amely itt egész nap segédkezett
és eszembe jutott idővel paloták
de addig is míg alusznak
flow gently sweet Afton
dolce Arno Fiesole fölött*

*az Inn az Alpokban
Csornán a Keszegér*

(Lorraine Maguire, VIII.)

Ami az identitásválságot illeti (amiről már korábban is beszéltünk), arra alighanem nincs megoldás. Horváth nem is kínál ilyet, csupán néhány versben megfogalmazza prioritásait. Ezek néha csak ízlésbeli különbségek, például az *Ars poetica minima* a régimódi (fennkölt) honvággyal szemben így fogalmazza meg érzéseit: „úgy vágyódom haza / ahogy a tehén nyalogatja borját / anyásan szexuálisan / s ott vagyok honn / ahol a föld élvezi gyökereimet” (117. o.)

De új verseskötetének méltatását legjobban talán mégis azzal fejezhetnénk be ha idézzük a sorokat, amiket Vörösmarty hajdani intéséhez fűz, a tárgyilagosabb (s ki tudja? talán szerencsésebb) Nyugaton élő magyarok szemszögéből:

*Nem éppen rendületlenül
s csak fönntartásokkal hive
bölcsőnkért szívből köszönet
de sírunkkal nem tartozunk*

A tartozást a bölcsőnek, az anyanyelvnek Horváth Elemér már régen leróta; lírája sajátos, erős szín a mai magyar költészet nagyméretű palettáján.

Forrás, 1991. 9. szám

Európa köldökén³³

Következetes erkölcsi tartás, megfontolt liberalizmus és makacs jövőre irányultság jellemzi Konrád György nemrégien megjelent esszéketét. Többnyire politikai esszék ezek, még ha időnként szerzőjük kultúrtörténeti fejtegetésekbe bocsátkozik is, pillanatnyi közérzetéről vall, vagy egy város rejtett vonásait igyekszik felvillantani - olyan írások, amelyek kulturált érdeklődésből politikai kíváncsiságból és rendkívüli írói érzékenységből fakadnak. Más szóval: nem a napi vagy a pártpolitikát szolgálják: túlnyomó részük a nyolcvanas években csak szamizdatban vagy külföldön láthatott napvilágot; köztudott, hogy Konrád még a Kádár-korszak hanyatló szakaszában is csak éppen hogy megtűrt, de nem kiadott író volt.

Már maga a kötet címe remek: egy több száz éves spanyol térkép jelölte meg Budát Európa köldökének. Konrád, aki Budapesten, de annak is főleg budai felén él, ebből a kulturális középpontból (földrajzi metszőpontból?) próbálja nézni és bemérni a nyolcvanas években kialakult helyzetet. Nemcsak azt, ami sajátosan magyar vagy térségbeli, hanem az egész világot, de hangsúlya mégis elsősorban Közép-Kelet-Európára esik. A bemérés, úgy véljük, sikeres; az eredmény egyszerre tanulságos és szórakoztató.

Az 1979 és 1989 közt írt rövid esszéket vagy esszévezérlőket az író három részre osztotta. Az első két részben Konrád még főleg kérdez (rákérdez a meglevő állapotra), illetve azon töpreng, hogyan lehetne abból a görcsös stagnálásból kimozdulni, amelybe az egypártrendszer, a posztisztálini államszocializmus az egész Jaltában kiárusított térséget merevítette. Ekkor még - 1984-ben! - Közép-Európa csak álom formájában van jelen. (Van helyette KGST, Varsói Szerződés és szovjet tömb). De Konrád már ekkor sem tartja természetesnek „az őrtornyokat a köztünk húzódozó államhatárokon”, és így folytatja: „Miért lennének realista, ha a berlini falat valóságosnak, tehát ésszerűnek tartanám?” (181. o.) S reméli, hogy végül is Közép-Európát „független személyek és baráti közösségek lassú szellemi forradalma fogja megcsinálni”. Néhány évvel később, mikor a térség függetlenedése már-már realitás. Konrád még mindig óvatosan fogalmaz: „Közép-Európa mint politikai egység nem létezik, csak mint provincializmusokat meghaladó kulturális ellenfogalom.” (404. o.) Ezt az egyszerre tág és bensőséges fogalmat szembeállítja a kis nemzetállamok merev provincializmusával és sovinizmusával, s nem rejti véka alá, a kettő közül melyikkel rokonszenvez.

Egy másik esszében azt mondja el, miért jó autonóm embernek lenni, miért támogatja a kis- és nagyhatalmi nacionalizmusok, illetve etatizmusok helyett a nyugat-európai típusú liberalizmust. Azt, amelyik az egyént minden elmitizált közösség érdekei fölé helyezi. Konrád tisztában van vele, hogy diktatúráknak itt-ott még vannak esélyeik, de úgy érzi, a XX. század vége a demokratikus mozgalmaké az egész világon. És kimondja, akkor még a magyarországi közvélemény ellenében, már 1986-ban: „mindannyian, akik kommunista országban élünk, előbb vagy utóbb esedékes demokratikus forradalom előtt állunk.” (314. o.) Egyszerű ez, mint Kolumbusz tojása: ha a valódi piac nem valósítható meg az egypártrendszer lebontása nélkül, el kell tűnnie az egypártrendszernek. Pedig tegyük hozzá, amikor Konrád ezt a gondolatot ilyen félreérthetetlenül megfogalmazta, Nyugaton a politikusok nagy része még meglehetősen óvatossággal kezelte a témát. Lehet, hogy az írónak kicsit szeizmográfoknak is kell lennie, aki némely érzelmek és kíváncsi felismerésében előre jelez, s így megelőzi a jövőnél a pillanatnyi közvéleményre érzékenyebb politikusokat?

³³ Konrád György *Európa köldökén* című kötetéről (Magvető, Budapest, 1990. 471. o.)

Persze senki sem csalhatatlan. Konrád sem az; egy újabb interjújában elmondta, hogy alábecsülte a nacionalizmus valóságos erejét Közép-Kelet-Európában. Ez ugyan nem nagyon derül ki az itt összegyűjtött esszékből, amelyek egyike (ugyancsak 1986-ban) megjósolja az 56-os magyar forradalom eszméinek diadalát („igen, változatlanul azt gondolom, hogy az eredeti célt, a társadalmi és nemzeti szabadságot el fogjuk érni”), és nem sokkal később egy másik Konrád-esszé már „A válság dicséretét” zengi. Ez az a helyzet, amikor a paternalizmus már lejárta magát, és „az alattvaló kénytelen használni a fejét”, amikor sokan kezdik el egyszerre tűrhetetlennek érezni helyzetüket. „A szorongó állami kiskorú” szerepéből kezd előgubózni a „felnőtt posztkommunista polgár”. Konrád ezt a felnőttiséget kívánja előmozdítani, de tudja, hogy amint a cenzúra megszűnik, mindenkinek szembesülnie kell önmagával - s akkor jön csak a neheze.

Több figyelemre méltó esszé foglalkozik az *Európa köldökén*ben a magyarság és zsidóság viszonyával. Pontosabban azzal a kettős kötődéssel, ami azzal jár, ha valaki mindkét hagyományhoz vagy közösséghez való tartozását vállalja. Konrád ezt teszi, igen felvilágosult módon, egyszersem kizárva a teljes asszimiláció és a radikális disszimiláció lehetőségét. „A zsidóság az én értelmezésemben a gondolkodás személyes imperatívuszát jelenti” - írja *Jeruzsálemi gondolatok* című esszéjében, s meglepne, ha ezt az értelmezést akár Csoóri Sándor ne tudná vállalni. Másutt Konrád párhuzamot von a zsidóság és magyarság sorsa között, azzal, hogy a balsors ezt a két népet sújtotta talán legtöbbször a történelemben: „Két sértődős, kényes, sötéten látásra hajló alkat [...] Tudunk-e legalább a halottak fölött kezet nyújtani egymásnak?” (256. o.) Miután számot vet a magyar zsidó kapcsolat eddigi alakulásával és mélypontjaival, Konrád György mérsékelten optimista. Hiszen 1848-ban és 1956-ban is összetalálkozott a két közösség, s egy részük együtt csinálta a forradalmat, és Konrád úgy látja, van ilyen együttműködés napjaink békés forradalmában is. Nem értékeli túl a magyarországi jobboldali demagógia részleges kiújulását. Nemcsak amiatt, mert a politikai antiszemitizmus „nem mutat jól” Nyugaton, hanem mert érettebbnek látja a magyarságot most, mint ötven évvel ezelőtt. Viszont hozzáfűzi, hogy a magyar-zsidó görcsök feloldására, illetve az átalakulásban közös érdekszövetség megújítására egy liberális demokráciát lát a legalkalmasabbnak. Olyan államot, ahol egyetlen kisebbséget sem érhet jogsértő megkülönböztetés, ahol az egyének erényeit és bűneit *mint egyénüket*, és nem mint népcsoportokét bírálják el, illetve ítélik meg. Osztozunk Konráddal óvatos optimizmusában, és reméljük, hogy lassan-lassan Magyarországon is megszilárdul egy működőképes, alkotmányos demokrácia, amelyik természetessé teszi azokat az emberi jogokat, amelyekért ő élete egész munkájával kiállt és megharcolt.

Szivárvány, 34. szám (1991)

Köszöntésfele Petri Györgynek

Petri verseiről alighanem én írtam először nyugaton - ez a kritika, amely Oravecz Imrével együtt méltatta a szerző 1972-ban megjelent első versgyűjteményét, a müncheni *Új Látóhatár* 1973 évi harmadik számában olvasható. Azért említem ezt az írást, mert bár Petri költészete azóta rengeteget fejlődött, gazdagodott, alapjában véve ugyanazt gondolom róla, hogy „spontán líraisága és gúnyosan hangsúlyozott ellenlíraisága” teszi izgalmas olvasmánnyá verseit. Az érzelmesség és a cinizmus határát súroló ráció keveredik nem egy emlékezetes Petri-darabban, s ezt a hangvételt, pontosabban ennek a stílusnak hol finoman, hol durván szarkasztikus modulációt elég nehéz utánozni. Ebben a Petri-hangban kezdettől fogva volt, egyidejűleg létezett valami fiatalos hetykeség és koraérett keserűség; már az első kötetben kihívó a hangnem nemcsak a rendszerrel, hanem az egész társadalommal, sőt az egész élettel szemben. Igaz, az olyan sorokban, mint „Csinálhatsz amit akarsz / akarásod is ők csinálták”, mégiscsak egy nemzedék manipuláltságélménye fejeződik ki szinte vegytiszta formában.

Azért írok most minderről, mert véletlenül rájöttem, hogy Gyuri most lesz ötvenéves. Nem hiszem, hogy „ünnepezné” ötvenedik születésnapját - ő már öregnek vagy legalábbis kimerültnek érezte magát negyvenévesen (*Fekete karácsony*) is, s nem hiszem, hogy ez a rávonatkoztatott naptári tény sokkal jobb kedvre derítené a világ vagy Magyarország helyzete felől. Bár ami őt személy szerint illeti, rendeződtek, illetve „kialakultak” a dolgok: Petri a hetvenes évek közepén „lement” szamizdatba, hogy aztán diadalmasan felmerüljön onnan egy nagy 1991-es válogatással a Szépirodalminál. Hallottam, hogy kitűnően fordította Molière-t. Német nyelvterületen aratott sikereiről (lásd Paetzke) most nem beszélek, de arról, hogy már angolul is jelen van és mind újabb antológiákba válogatják be a verseit (ebben az angliai hírverésben nekem is volt/van némi szerepem), érdemes szólni.³⁴ Emlékszem, hogyan olvasta Gyuri verseit Londonban pár éve a „Child of Europe” közép-kelet-európai költőfesztiválján; érezni lehetett, hogy a sok jobb-rosszabb verselő között ő az egyik legszuverénebb egyéniség, akinek van saját mondanivalója.

Egy olyan korban, amikor nem divat a költői „személyiség”, amikor az ifjabb költők nagy része „kivonul a versből”, Petri megmaradt személyesnek, sőt olyan nagyon személyesnek, hogy verseinek egyes utalásait csak legközelebbi barátai vagy ismerősei tudják megfejtetni. (Ez különben nem baj, ha a jelentés szintjén a vers „működik”). Akik ismerték és szerették korábbi maró politikai szatíráit, illetve epigrammatikus, remek verspamfletjeit, a rendszerváltás után gondolkodóba estek: és most mi lesz? Hogyan módosul ez a *par excellence* ellenzéki költészet, ha már nem lesz mit elleneznie? Ez az aggály korainak bizonyult, több okból: a jelenlegi (MDF-koalíciós) kormány mindent megtesz, hogy az 1989-ben kitört sajtó- és közlési szabadságot annyira korlátozza, amennyire ez a parlamenti demokrácia sajátos viszonyai között lehetséges, miközben az átlagpolgár életszínvonala sem ível éppenséggel fölfelé. (Elnézést az *understatement*tért). S bár a Petri által elképzelt „önkéntesrendőr-állam” még messze van a megvalósulástól, a hivatalosság szövegelése hol fennköltén képmutató, hol nyomasztóan őszintétlen. És ez kicsit ránehezedik az emberre. Ezért amikor P. Gy. egy újabb versében ezt írja: „adjátok meg az adott pillanatot / hogy félrenézzek felejtsek / essen az esnivaló ROHADTUL UNLAK MINKET” - tulajdonképpen értem, mire gondol. Bizony, borzasztó, hogy nem hagyják az embert élni, csak úgy a saját kontójára (sőt Petri esetében a

³⁴ Angolra fordítottuk verseit Clive Wilmerrel és kiadtuk a Bloodaxe-kiadónól: György Petri: *Night Song of the Personal Shadow* (1991)

szakállára), folytonosan beleráncigálják ilyen-olyan ügyekbe, ahol megint alá kell írnia egy tiltakozást, vagy ki kell vonulnia tüntetni. Bosszantó, ha a hatalommal rosszul sáfárkodók nem hagyják a költőt magánélni. Sőt, ha mondjuk a *Sziszifosz visszalép* című epigrammáról valamelyik szemfüles kormánypárti tollnok „bebizonyítaná”, hogy nem 1989-ben, hanem néhány hónappal később írták... idézzük csak: „Rettenthetetlen hülyék kora jő. / Pojácák vagy gazemberek? Is-is” - akkor egy akkora sajtópert lehetne Gyuri nyakába akasztani, mint az Országház. De hát ma ebben a lejáratott közéletiségben megint kötelező közéleti költőnek (is) lenni, de csak úgy, hogy közben az ember tüntetően unja és utálja az egészet.

Az irodalomban (és ez ugyan közhely, de ismételendő) nemcsak a szeretet és a tisztelet, de az undor és a megvetés is lehet ihletforrás. S meglehet, Gyurink líráját sokáig az undor élte, s élte ma is. Erős indulat ez, új szint teremt a magyar költészetben, amely nem hemzseg a szatirikus művektől. Becsüljük hát meg ezt az ötvenéves Gyurit. Aki (mellesleg) a halálról és nagy, bensőséges hangulatú magyar temetésekről is leírt már néhány olyan sort, mint előtte senki más a modern magyar költészetben (*In memoriam Hajnóczy Péter, Eszmék és tánclemezek*). Líra, amit az elkeseredettség és a felháborodás, a haláltudat és a szorongás élte? És ami ráadásul nem is posztmodern? De jelen van, és erről a jelenlétről tudósít tiszteletre méltó makacssággal. Jó, hogy van egy Petri, egy ilyen Gyuri. December huszonkettedikén iszom majd egy kupica körtepálinkát az egészségedre, Gyurikám.

Élet és Irodalom, 1993. december 10.

Nyugati magyar írók: közösségük és közönségük

A nyugati magyar irodalom fogalma viszonylag új. 1945-ig és még egy darabig azután sem létezett. Emigráns írók azért akkor is voltak, 1920 és 1926 között szép számmal Bécsben és egészen a második világháború végéig Moszkvában, mint ahogy Párizsba és Amerikába is távoztak magyar írók már a háború előtt, részben politikai menekülteként, részben pedig karrierokokból. De Földes Jolán, Körmendi Ferenc, Molnár Ferenc vagy akár Faludy György működése külföldön még nem teremtett „nyugati magyar irodalmat”. Faludy kivételével ugyanis az említett írók mind elsősorban angolra fordított műveikkel, bestsellereikkel lettek ismertté, bizonyos értelemben beilleszkedve a nyugati lektúrirodalomba. Nyugati magyar irodalomról viszont a Nyugaton magyarul írt és olvasott irodalmat értjük, intézményrendszerével: folyóirataival, könyvkiadóival és alkalmi előadáslátogató-, illetve igen szűk olvasóközönségével.

Mielőtt megpróbálnánk irodalomszociológiailag jellemezni ezt a különös képződményt, amely 1945 és 1956 között már részben létrejött és 1957 és 1989 között élte virágkorát, hadd éljünk egy - talán elég szemléletes - hasonlattal. Míg a hazai magyar irodalom csakúgy, mint a kisebbségi magyar irodalmak, valóságos gyökerekből táplálkozik, a nyugati magyar irodalom engem egy különös trópusi fára emlékeztet. Ezt *banjannak*, a szótár szerint magyarul indiai fügefának hívják (én Jáva szigetén láttam először ilyet); ez a fa léggyökerekből szívja az őt éltető nedveket. Míg az összes többi fának sajátos talajra és körülményekre van szüksége a kilombozódáshoz, a *banjan* bárhol megél (mármint bárhol a trópusokon, ahol igen nagy mennyiségű csapadék hull a földre), s általában roppant, terebélyes fává növekedik.

A fenti hasonlat azt jelzi, hogy a nyugati magyar irodalom irodalmunk minden más ágához képest rendhagyó eset. Más helyzetben, más törvények alapján jön létre, mint amihez hozzászoktunk. A jól ismert politikai körülményeken kívül 1956 után ezért is tartott olyan sokáig, amíg a magyarországi kritika és olvasóközönség egyáltalán tudomást vett róla, s a régi rossz beidegződések miatt ezért van az, hogy bár mostanában a nyugati magyar írók művei sűrűn megjelennek Magyarországon, bizonyos értelemben még ma is hátrányos helyzetben vannak a hazai írókkal való versenyben.

Minden irodalom általában egy adott nyelvi közösségre támaszkodik, annak az életét ábrázolja, illetve céljait, igényeit szolgálja, esetleg vágyait fejezi ki. Bár én a magam részéről kevésbé tartom lényegesnek a „társadalmi megrendelés” fogalmát, mint némely kritikusok, kétségtelen, hogy az európai irodalomban évszázadokon át fontos szerep jutott annak, miről akartak hallani, mit kívántak olvasni a műveltebb rétegek (és esetenként az alsóbb néposztályok is). Vagyis az író szinte mindig valamely „olvasói piacra” dolgozott, lett legyen az a londoni Globe Színház közönsége, a francia királyi udvar, vagy a rotációson nyomtatott napilap a folytatásos regénnyel. Mármint ez az olvasói piac emigrációban, egy teljesen idegen nyelvi közegben egyáltalán nincs jelen, illetve csak a befogadó ország nyelvén létezik. Mikes György és Arnóthy Kriszta akkor lehet népszerű Angliában, illetve Franciaországban, ha angolul és franciául, illetve az angolok és a franciák szájíze, elvárásai szerint ír. Egyetlen esetben számíthatott olvasói piacra a nyugati magyar író az elmúlt ötven évben - ha olyan politikai töltésű, illetve politikai érdeklődést keltő művet írt, amit nyomban lefordítottak több világnyelvre. Ilyen módon csinált karriert, illetve vívott ki magának elismerést a magyar születésű, de angol íróvá fejlődött (és nyugati magyar írónak szerintem már nem tekinthető) Koestler Arthur és a műveit eredetileg magyarul író, tehát nyugati magyar szerző Kovács Imre, Gábor Áron vagy Szász Béla.

Az igények hiányánál még súlyosabb probléma a visszajelzés, tehát az állandó olvasóközönség és a megbízható kritika hiánya. Ez természetesen összefügg a nyugati magyar folyóiratok és újságok korlátozott példányszámával, valamint a könyvkiadás és könyvterjesztés lehetetlenül nehéz körülményeivel. Azzal, amit Cs. Szabó László még 1975-ben így fogalmazott meg: „Magyar irodalmi élet a teljes szétszórtságban természetesen nincs és nem [is] lesz.” Valamelyes irodalmi élet azért kialakult 1956 után az értelmiségi társaságoknak, köröknek köszönhetően; olyanoknak, mint a hollandiai Mikes Kelemen Kör, a ma már nem működő londoni Szepsi Csombor Kör, a bécsi Bornemissza Péter Kör és Európa Klub, Amerikában az *Itt-Ott* című lap körül alakult Magyar Baráti Közösség, a New Brunswick-i Bessenyei György Kör és még számos más kisebb, illetve rövidebb életű csoportosulás. Ezek a körök, amelyekhez még hozzávehetjük a nem tisztán kulturális, hanem inkább vallási (és kulturális) problémákkal foglalkozó Pax Romanát és az Európai Magyar Protestáns Szövetséget, évről évre megrendezték, illetve megrendezik a maguk tanulmányi napjait, vagy rendszeresen meghívnak előadásokra magyar írókat, költőket, kritikusokat. Ezek nélkül szerintem régen elsorvadt volna az írók kapcsolata olvasóikkal, hiszen a legszínvonalasabb magyar kulturális lapok állandó olvasóközönsége (az előfizetők) - és itt az 1962-1989 közötti időszakra vonatkoztatva lényegében az *Új Látóhatárra*, *Irodalmi Újságra*, *Magyar Műhelyre* és a *Katolikus Szemlére* gondolok - együttesen nem haladta meg az ötezret! Ha egy egy-másfél milliós magyar diaszporával számolunk, akkor ez a szám dermesztően alacsony. Így hát a lapok nyilvánosságától eltekintve, egyedül a fenti körök összejövételein vagy az általuk rendezett előadásokon és szerzői esteken találkozhatott a nyugati magyar írók többsége a potenciális olvasókkal. És itt adhatott el akár ő, akár kiadója azokból a könyvekből, amelyeket gyakran saját zsebéből vagy honorárium nélkül, „kiadói szívességből” tudott csak megjelentetni.

Itt egy kis kitérőt tennék a nyugati magyar olvasóközönség ízlésvilága felé. Meglepően kevesen foglalkoztak Nyugaton olvasmányszociológiával, vagyis azzal, mit és kiket olvas a magyar kultúrától még el nem szakadt emigráns magyar. Kabdebó Tamás 1978-as felmérésén kívül (*Irodalmi Újság*) nagyon kevés ilyen ismeret, bár egyszer egy, a Protestáns Szabadegyetem által rendezett konferencián jómagam is vállalkoztam egy kis kérdőíves közvéleményszondára. Nos, az eredmények két dolgot bizonyítottak: először, hogy a nyugati olvasókhoz hasonlóan a magyarokat is főleg a lektűrök vonzzák - verset, esszét és igényes regényt nagyon kevesen olvasnak, könnyű, szórakoztató vagy giccses regényeket annál többen. De még az úgynevezett elitolvasók is hazai preferenciák alapján válogatják össze olvasmányaikat, vagyis azokat keresik, akikre „régéről” emlékeznek: Márait vagy Németh Lászlót, Déryt vagy Illyést, egyszóval NEM a nyugati magyar írókat (Márai ez esetben kivétel, hiszen ő a háború előtti középosztály divatos írójának számított). Cs. Szabó Lászlónak, Szabó Zoltánnak vagy Határ Győzőnek, hogy az idősebb nemzedék kiemelkedő alakjai közül csak néhányat említsek, ha kialakult is Nyugaton egy maroknyi közönsége, nem az ő írásaik szellemisége érvényesült a nyugati magyar olvasók értékszelekciójában. De hát a fenti írók és fiatalabb társaik sem elsősorban a nyugati magyaroknak írtak, hanem egy elképzelt magyar olvasónak, bárhol éljen is - kicsit patetikusan úgy is mondhatnám: a jövő magyar olvasójának.

De visszatérve a könyvkiadás problémáihoz: a korábban mondtak némi finomításra szorulnak. Bár kiadója a tehetséges írónak, költőnek sem mindig akadt az emigrációban, ilyen találni mégsem volt teljesen lehetetlen. Léteztek ugyanis olyan áldozatkész irodalombarát kiadók, akik nem akartak abból megélni, hogy könyvet adnak ki, pontosabban nem *abból* akartak megélni. Molnár József az Auróra Könyvkiadót és persze az *Új Látóhatárt* is úgy tudta fenn tartani, hogy nyomdájában más munkát is vállalt, a folyóirat másik szerkesztője, Borbándi Gyula pedig a Szabad Európa Rádiónál volt alkalmazásban. Csicsery-Rónay István, a kitűnő Occidental Press vezetője és tulajdonosa könyvtáros volt Washingtonban, és (az eleve

veszteségesnek számító) magyar könyvek kiadását leírta az adójából. Határ Győző, mint ezt ma már sokan tudják, régóta maga szedi könyveit wimbledoni dolgozószobájában - az aranyossárga Auróra Ezotéria sorozat nemcsak írói tehetségét, hanem könyvtervezői-szedői szakértelmét is dicséri. A *Magyar Műhely* című folyóirat szerkesztői-kiadói is nyomdai különmunkával keresték meg a lapjuk, illetve könyvsorozatuk finanszírozásához szükséges összegeket. Végül egészen a nyolcvanas évek közepéig a magyar (és más emigráns) művek kiadásához hathatósan hozzájárult a New York-i Free Europe Committee (Reisch Alfrédék) ún. könyvosztogató akciója. Ez az iroda előre vásárolt példányokat a vasfüggöny mögött „hiánycikket” jelentő könyvekből. Így ha egy könyvből 100 vagy 150 darabot előre megvásároltak, akadt kiadó, aki vállalta, hogy pár száz példányban kiadja a kötetet, ami (ha történetesen verseskötet volt) úgy nyolc-tíz év alatt lassan el is fogyott. Szerencsés esetben...

Írásom címében közösségről és közönségről beszéltem, de talán úgy kellett volna fogalmaznom: a nyugati magyar írók és közösségük, illetve (másrésről) közönségük. Ugyanis már amit korábban mondtam is, világossá tehettem, hogy a nyugati magyar íróknak 1956 és 1989 között Nyugaton, de másutt is volt csekély számú közönségük. A Nyugaton írt könyvek nagy része ilyen vagy amolyan, többnyire informális csatornákon át bejutott, beszivárgott Magyarországra és a szomszédos országokba is. S mivel a nyugati magyar író (egyes amerikai vagy dél-amerikai szórványok kivételével) műveit nem a kisszámú helyi közönségnek, hanem egy helyileg meghatározhatatlan „virtuális” olvasó magyarságnak írja, némileg az illyési „ötágú síp” szellemében, azok már a hatvanas-hetvenes években visszhangra találtak azokban az országokban, ahol jelentősebb számú magyar közösség élt. Néhány személyes példa: én 1962-től kezdődően rendszeresen írtam az újvidéki *Hid*, majd később az *Új Symposion* című folyóiratokba, amelyek Budapestre becsempészett, illetve egy idő után már postán beküldhető példányait nagy érdeklődéssel olvasták értelmiségi körökben. Akkoriban többször jártam Jugoszláviában, sőt 1969-ben az újvidéki Fórum Nyomdában nyomattam ki *Átváltozások* című verseskötetemet, amit a londoni Szepsi Csombor Kör emblémája jegyzett. Emlékszem, egy újvidéki barátom mesélte, egy akkori magyar minisztériumi hölgy milyen gyűlölettel vetette a fórumosok szemére, hogy hajlandók voltak kinyomtatni egy „ellenforradalmár” verseit! Az igazság kedvéért hozzá kell tennem, hogy nem mindenki reagált így a nyugati magyar irodalomra Magyarországon. Éppen ugyanabban az évben jelent meg Vas Istvánnak az a bizonyos szenzációt keltő cikke a *Népszabadságban*, ami egy általam szerkesztett antológiáról szólván elismerte, hogy a nyugati magyar költészet, ez „a valószínűtlen képződmény” igenis létezik, és legjobb darabjaiban nem marad el a hazai termés színvonala mögött.

De nem csak Újvidéken adódtak ilyen kapcsolatteremtő lehetőségek. A hetvenes évek elején kihasználtuk azt a pár éves kegyelmi időt, amikor Ceaușescu a szovjet befolyástól való félelmében még flörtölt a Nyugattal, s így egy ideig az angliai vagy amerikai magyar írók könnyebben utazhattak Romániába, mint a magyarországiak! Kihasználta ezt a lehetőséget meghívásaival Szépfalusi István és a londoni Szepsi Csombor Kör is, 1969 és 1979 között Angliában is megfordult számos erdélyi író, s én is többször jártam Romániában. Ugyanakkor Cs. Szabó Lászlónak Veress Dániellel folytatott (és nemrég egy magyarországi folyóiratban közreadott) levelezéséből kitetszik, hogy Csé először Kolozsvárra, nem Budapestre szeretett volna „hazalátogatni”, és 1976-ban egy írása meg is jelent a kolozsvári *Korunkban*! Sajnos a nyolcvanas évek elején ezek a lehetőségek rohamosan beszűkültek - amikor Illyést és Nagy Lászlót kitiltották az erdélyi magyar folyóiratokból, már a nyugati magyar írók sem jelenhettek meg ugyanott.

Mielőtt még a kritikai visszajelzés kérdésre terelném a szót, megpróbálok adatokat találni a nyugati magyar írók számszerű jelenlétére. Hány író működött, működik a magyar diaszpórában? Az 1957-ben alakult és 1961-ben megszűnt Magyar Írók Szövetségének külföldön

1958 októberében mintegy 118 tagja volt, ezek sem mind a szépirodalom művelői (lásd: *Az Irodalmi Újság levelesládájából, 1957-1989*, Budapest, 1993. 229. o.). Később Borbándi Gyula 1975-ös tanulmányában az *Új látóhatárban* összesen 363 magyar íróról beszél Nyugat-Európában és Amerikában, de ez a szám egészen biztosan túl magas, hiszen benne van minden közíró, szakíró, de még természettudós és filozófus is, aki valaha valamit is kiadott magyarul. Hogy hány nyugati magyar író volt Borbándi tanulmánya idején, arról még lehet vitatkozni, de azóta sokan elhunytak, és a Budapesten kiadott *A magyar irodalom évkönyve* (1989) már csak 174 élő író nevét adja meg a „nyugati magyar írók” címszó alatt. Ezek közül 1994-ben tizenketten már nem élnek, többen hazaköltöztek Magyarországra (érdekes kérdés: ha valaki harminchárom évet emigrációban töltött, utána hazaköltözik és személyi igazolványt kap, „nyugati” magyar író marad továbbra is, vagy megszűnik az lenni?), ha tehát azt mondjuk, jelenleg másfél száz író alkotja a nyugati magyar irodalom törzsét, közel járunk az igazsághoz. A századfordulóra persze ez a szám még tovább fog csökkenni, s lehet, hogy (amennyiben a hazai parlamentáris demokrácia normálisan működik) húsz-harminc év múlva maga a fogalom is érvényét veszti - maradnak és lesznek Nyugaton alkotott magyar irodalmi művek, de nem lesznek már nyugati magyar írók.

Ennek a ma még létező irodalomnak egyébként szinte kezdettől fogva volt egy gyöngye oldala: hiányzott belőle az irodalomkritika, amelyik jól-rosszul, de általában meghatározza egy-egy irodalom éppen érvényes értékrendjét. Magyarán mondva, a legtöbb magyar kritikus nem főállásban az, lapnál vagy könyvkiadónál, vagy éppen egyetemen dolgozik, s nem csupán kritikákat ír, hanem jövedelmét kiegészítik a sajtóban közölt írásai, illetve kiadóknak készített lektori jelentései. Nyugaton is elképzelhető, hogy egy magyar író más nyelvű könyvkiadónál helyezkedjék el, de az bizonyos, hogy főállásban nem magyarul fog írni vagy tanítani, s ahhoz, hogy magyarul is írjon (kritikát) különleges ösztönzésre vagy baráti elvárásra van szüksége. (Itt azért még megemlíteném, hogy kezdetben a londoni, majd párizsi *Irodalmi Újság* még tudott fizetni munkatársainak, s csak valamikor a hatvanas évek végén hagyta abba „objektív nehézségek” miatt ezt a jó szokását...) A Béládi-Pomogáts-Rónai-féle 1986-os kézikönyv a nyugati magyar irodalomról a kritikáról szólván nemcsak arra mutat rá, mennyire esetleges, hogy egy könyvről írnak-e, vagy sem (rendszerint felkérték a szerzőt, hogy javasolja: kivel írassanak könyvről), hanem azt is említi, a műkedvelő vagy silány minőségű kiadványok elleni egyetlen védekezés azok agyonhallgatása. Ez valóban így volt - hacsak nem éppen pamfletet akart valaki írni egy-egy különlegesen bosszantó könyvről. Ennek ellenkezőjét viszont - X.-nek sok barátja és kapcsolata van, tehát mindegyik barátjával írat kiadványáról - szinte lehetetlen volt megakadályozni. Mint ahogy azon sem lehetett segíteni, ha egy abszolút dilettáns irodalomszervezővé tolta föl magát, és így „teremtett” pénzt magyar könyvek kiadására. Ilyen volt a megboldogult Fenyvessy Jeromos, németországi katolikus pap, aki Kölnben megalapította a Vörösmarty Irodalmi Kört, folyóiratot adott ki magyarul és (nemcsak műkedvelő színvonalú) könyvek kiadását is pénzelte. Fenyvessy atyáról a legjobb, leggyilkosabb anekdotákat Cs. Szabótól lehetett hallani; sajátos alakja volt ő egy olyan irodalmi látszatéletnek, ahol minden profi íróra legalább három műkedvelő jut...

Persze állandó kritikai figyelem és olvasói visszajelzés nélkül is lehet jó műveket létrehozni, csak kicsit nehezebb. Ezért szorgalmazták azok a hazalátogató külföldi magyarok, akikhez én is tartozom, a magyarországi irodalomkritikusok, kiadók fokozottabb Nyugatra figyelését, ami elősegítette volna a nyugati magyar írók „visszakapcsolódását” a hazai irodalmi tudatba. Azt a lehetőséget, hogy ne csak lexikonokban és kézikönyvekben kapjanak néhány sort vagy oldalt, ne csak a poros irodalomtörténeti „halhatatlanságnak” legyenek részei, hanem a magyarországi olvasóközönség szempontjából is jelen lehessenek - a könyvtárakban csakúgy, mint a könyvüzletekben. Ezt a visszaintegrálási feladatot egyébként néhány kritikus, úgymint Béládi

Miklós és Pomogáts Béla, komolyan vette, és igen sokat tett azért, hogy a nyugati magyar irodalmat már a rendszerváltás előtt is elfogadtassa az akkori kulturális politika mérvadó személyiségeivel. Szerintem 1976 táján már feloldották Magyarországon az emigrációs irodalom ismertetésére vonatkozó általános tilalmat, és 1981-től több olyan antológia jelent meg Budapesten, amelynek az volt a célja, hogy ha nem a teljesség igényével is, de bemutassa a magyar irodalom e legtávolibb ágának termését. A „puha diktatúra” utolsó éveiben pedig, mint tudjuk, sor került Cs. Szabó László műveinek kiadására, sőt: 1988-ban már Határ Győzőnek is megjelenhetett két könyve Budapesten. Vagyis megkezdődött az, amit követeltünk, amiért részt vettünk magyarországi konferenciákon, s amiért annyit énekeltünk magyarországi kiadóknál: a nyugati magyar írók újrakiadása, illetve kiadása a korábban ellenséges és még továbbra is gyanakvó anyaországban.

Ez a folyamat persze felgyorsult 1989-90-ben, amikor az utolsó politikai korlátok is ledőltek a hazai megjelenés előtt. Az én nemzedékem költői közül a jelentősebbeknek már mind van kötetük Magyarországon; legutóbb András Sándor és Bakucz József verseit is kiadták; a prózaírók között vannak ketten-hárman, akik már ötödik-hatodik könyvüknél tartanak. Úgy általában én sem panaszkodhatom, hiszen az elmúlt öt évben öt könyvem jelent meg Magyarországon, igaz, más-más műfajokban, s néha elég sokáig tartott, míg a könyv tető alá került. Mert valóban dúl a kiadói válság, ahol sok kis, merész kiadó számos kiadványa kerget mind kevesebb olvasót. - Érdekes az is, a nyugati magyar írók közül viszonylag milyen kevesen költöztek vissza Magyarországra. Ennek főleg egzisztenciális okai vannak: legtöbben, akik magyarul írtunk, polgári foglalkozással is rendelkezünk a befogadó országokban, meg aztán - nem tudom, ez más szakmákban hogy van, de a magyar egyetemekről nem özönlöttek hosszú távú meghívások a külföldön már bizonyos pozíciót elért és nevet szerzett egyetemi tanárok felé. Tudom, vannak kivételek: Faludy Györgynek például lakást adott a XIII. kerületi önkormányzat, és Juhász László egy ideig a Magyar Rádiónál kapott állást. De az én megítélésem szerint akik ezt hitték, a rendszerváltás egy csapásra felszámolja a nyugati magyar irodalmat, pontosabban a magyar irodalom határokon túli művelését - tévedtek. Ami történt, az egyfajta súlypontáthelyezés: bár Nyugaton élünk, tagjai lehetünk a Magyar Írók Szövetségének, írásainkért a lapok ugyanannyit fizetnek (vagy nem fizetnek), mint hazai íróársainknak. Lehet, hogy léggyökereink mellett a sűrű hazalátogatások során lassan gyökeret eresztünk a pesti aszfalt repedéseibe vagy a kecskeméti homokba (is) - de lényegében: tesszük továbbra is a dolgunkat. Írjuk verseinket, novelláinkat, esszéinket (az angol, a francia vagy a német mellett) magyarul, s megpróbáljuk Nyugaton az egyetemes magyar érdekeket képviselni, ki-ki erejéhez mérten, legjobb tudása szerint.

Forrás, 1995. 7. szám

Edgar Allan Poe és Dsida Jenő *Szerenád Ilonkának* című verse

Az első szerelem, amelynek tragédia, halál a vége, a romantika kedvelt toposza. Még az olyan heves alkatú, eleve közéleti szerepre készülődő költőt is megérintette, mint amilyen a fiatal Petőfi Sándor volt. Huszonkét évesen ezekkel a sorokkal siratta el a nagyon ifjan elhunyt Csapó Etelkét (akit melleleg alig ismert): „Hová levél? te szebb reményeimnek / Korán kiégett hajnalcsillaga?” (Petőfi, 1954. 318. o.) Az Etelkéről írt verseket nem a költő szenvedélye vagy kifejezőmódjának különlegessége teszi érdekessé, hanem maga a kontextus - a költő enyhén morbid vágyakozása a már halott, de még holtában is imádott leány után, akit a poézis hatalmával szeretne feltámasztani: „Fölébredensz-e ekkor álmaidból / és elhagyod mély, hűvös nyoszolyád? / Hogy szellemed majd égő csókjaimtól / S keblem tüzétől melegüljön át” (Petőfi, 1954. uo.). Ami azonban Petőfinél csak szerep vagy legalábbis egy rövid életszakasz múló hangulata volt, más költők műveiben igen fontos, már-már központi helyet kap.

Ilyen költő volt Edgar Allen Poe. A halott kedves idézése nála (szinte a mítosz erejével) több versben is feltűnik, s legszuggesztívebb módon talán éppen az *Annabel Lee* című költeményben fogalmazódik meg. Ez a hat versszakra osztott, szakaszonként hat, illetve két ízben nyolcsoros vers egy olyan szerelem emlékét idézi, amely túléli a halált, pontosabban magát az élő, a túlélő partnert is a halotthoz béklyózza. Ez a szerelem még az ifjúkor előtti: a költő és Annabel Lee szinte gyerekként szeretnek egymásba (legalábbis kettőjük közül a leány biztosan még gyerek lány); ez a szerelem a „szerelemnél többnek” (more than love) tűnik, s meglehet, ez az egyik oka, miért kell a kedvesnek olyan korán meghalnia. Annabel Lee nagyon megfázott egy „hűvös szél”-től, és így alighanem tüdőgyulladásban halt meg, de ezt a szelet Poe szerint az angyalok küldték le a földre, mivelhogy: „The angels, not half so happy in heaven / Went enjoying her and me” (Az angyalok, közel sem olyan boldogok, mint mi, fenn a mennyben / irigyelték őt meg engem), vagy ahogy Babits Mihály fordította: „Irigyelték az égi angyalok / hogy boldogabb ő meg én” (Babits, 1961. 56. o.). Annabel tehát az égi irigység áldozata lett. De a kedves halála mit sem változtat a költő értelmén: lélekben továbbra is őt szereti, a holdról az ő arca, a csillagokról Annabel Lee szeme jut eszébe, s ezért éjjelente (ha nem is valóságban, de legalábbis lélekben) lefekszik a holt lány mellé, „élete és jegyese” mellé - a tengerparti sírba.

Babits ezt a verset, amely egy amerikai kritikus szerint „a hangok és érzékek összehangolt ismétléséből következő hipnotikus hatást kelt” (Stovall, 1969. 225. o.), már aránylag korán, még 1911 előtt lefordította. Ezt onnan tudjuk, hogy egy 1911-es recenzióban, ahol Elek Artúr Poe-tanulmányát ajánlja az angolul nem tudó magyar olvasónak, azt mondja, olvassák inkább ezt, „mint [a Poe] fordításokat, amelyek nagyon rosszak, beleértve elsősorban a magaméit, talán az egy Lee Annácska kivételével” (Babits, 1977. 278. o.). Önkritikus megjegyzését nem kell szó szerint vennünk, hiszen hat Babits által fordított Poe-vers között találunk formailag bravúros megoldásokat, s egyáltalán nem biztos, hogy közülük valóban a Babits által *Lee Annácskának* magyarított *Annabel Lee* a legjobb. Mindenesetre annyi bizonyos, hogy Dsida olvashatta ezt a verset magyar fordításban, sőt nagyon valószínű, hogy ha érdeklődött az újabb kori angol-amerikai líra iránt, közvetítőül (a *Nyugat* más költői mellett) elsősorban Babitsot választotta.

Dsida ugyanis nem tudott, bár egy időben tanult angolul. Jó nyelvérzéke volt, és számos latin, francia, német és román költőt fordított magyarra, de az a két angoltól készített műfordítása, ami életében megjelent, jelentéktelen költők „alkalmi” átültetésének látszik. 1931-ben írt *Szerenád Ilonkának* című verse elé mégis angol mottót választott - Edgar Allan Poe *Annabel Lee*-jének második versszakát, ami eredetiben így hangzik:

*I was a child and she was a child,
In this kingdom by the sea:
But we loved with a love that was more than love -
I and my ANNABEL LEE*

(Poe, 1979. 88. o.)

Babits fordításában:

*Gyermek volt s gyermek voltam én,
Lee Annácska meg én,
de szerelmünk több volt mint szerelem
tengerpart bús mezején*

(Babits, 1961. 55. o.)

Már magában véve a mottóválasztás megindokolná, hogy megnézzük: van-e, s ha van, milyen mérvű a hasonlóság Poe és Dsida Jenő rokon témájú versei között, lehet-e szó költői „áthallásról” az erdélyi költőnél. Hadd utaljunk itt a közismert életrajzi tényre, Dsida szervi betegségére. A *Szerenád Ilonkának* költője egy teljes életen át barátkozott és bújócskázott a halállal; mivel súlyos szívrendellenességgel született, sohasem feledhette saját gyöngeségét, esendőségét. Dsida törekeny testalkatú, könnyen kimelegedő ember volt, akinek sok verse keletkezett természeti élményekből, illetve futó impressziókból. Ugyanakkor különleges hallása volt, s elképzelhető, hogy amennyiben Poe-t angolul (de inkább Babits segítségével magyarul) olvasta, az ő verseiben is elsősorban a hangzatok fogták meg. Poe-ról Babits a következőket írja *Az európai irodalom történetében*: „Poe felfedezte, hogy a vers tiszta zene is lehet, ahol az értelem teljesen mellékes szerepet játszik.” (Babits, 1934/35. 563. o.)

A hasonló tematika mellett tehát az amerikai költő lírájának zeneisége lehetett az, amivel felhívta magára Dsida figyelmét.

A *Szerenád Ilonkának* jóval hosszabb, mint a Dsida által mottóul választott Poe-vers: tizenöt versszakból áll, és mindegyik versszakot nyolc ABABCDCD rímelésű anapesztikus sor alkotja. Mint az *Annabel Lee*-ben, itt is különös szerepe van a rímisméltásnak, illetve a holt kedves nevének, amely pontosan hétszer fordul elő mindkét versben, igaz, más-más szöveg-helyzetben. „Ilonka” természetesen az „Ilona” kicsinyített, becézett formája, s az „Ilona” névnek Kosztolányi virtuóz verse óta a magyarban már némileg mágikus-költői aurája van. De ez Dsida esetében nem Kosztolányi-hatás: gyerekkori játszópajtását, akivel először szerelmet „játszottak”, valóban Ilonkának hívták. Érdekes itt a megfelelés nem annyira az „Annabel Lee” névvel (ahol a vezetéknévnek legalább olyan funkciója, sajátos hangértéke van, mint a keresztnévnek), mint Edgar Allan Poe más költeményeivel - az amerikai költő kedvenc keresztnéve ugyanis „Helen”, ami az „Ilona” név angol változata, egy másik Poe-vers pedig egy „Annie” nevű lányhoz van írva, aki a jelek szerint nem azonos „Annabel Lee”-vel. (Poe-nak persze vannak fantázianevei is, például „Ulalume”, ahol megint csak a név dallamossága köti le figyelmünket, hiszen magáról Ulaluméről csak annyit árul el a költő, hogy halott, és egy kriptában nyugszik). Ami közös Poe lírai nőalakjaiban, az éppen a testetlenségük, éteriségük: vagy már holtak, vagy emlékük kísért. Versei zengzetes képzelgések, szuggesztív nyelvi aberrációk.

De visszatérve Dsida Ilonkájára, ez a lányalak később visszatér az epikus hangvétellő, önéletrajzinak szánt versben, a *Tükör előttben*. A valóságos Ilonkát a kis Jenő egy körtefa alatt egy óvatlan pillanatban szájon csókolta (amiből nagy ijedtség lett, de aztán a kislányt sikerült megnyugtanni, hogy *ettől* még nem lesz gyereke), majd később egy sérült gólyát kergettek és ejtettek foglyul a réten. A gólyával folytatott küzdelemben Dsida megsérül, s a hüvelykujjából patakozó vértől Ilonka úgy megijed, hogy elájul. Ezután következik az a versszak, ahol a költő leírja játszópajtása korai halálát:

*Nem tudtam akkor s nem tudtad te sem,
kis pajtásom, hogy pár év múlva formás
ajkad közül szívárogo csöndesen
a vér...
s az orvos jötte immár kései.*

(Dsida, 1957. 204. o.)

Ami Ilonka emlékét illeti, az elég halvány a költő tudatában; a következő sorokban úgy utal rá, mint „nyájas kísértetre”, amely úgy kísérgeti őt, mint „néma pusztán hold a vonatot” (Dsida, 1957, uo.) A *Tükör előttben* tehát az első, még alig-testi szerelem reális inkarnációjaként látjuk Ilonkát, aki néhány évvel korábban még a *Szerenád*ban mint stilizált alak, mint vágykép jelenik meg, a beteg költő halálvágyának kifejezéseként.

Poe *Annabel Lee*-je meghatározatlan helyen „történik”. A helyszín jellemzése mindössze annyi, hogy „a tenger melletti tartomány” (the kingdom by the sea). A tengeren kívül a versben olyan természeti, illetve kozmikus jelenségek és tárgyak tűnnek fel, mint a felhők, a szél, a hold, a csillagok, az éjszaka s végül a dagály. Ezek többnyire romantikus rekvizitumok, amelyek a balladai homályt (is) fokozzák, mint ahogy a „koporsó”, illetve a „sír” emlegetése is formálja a vers baljós hangulatát. A *Szerenád Ilonkának* ugyancsak víz mellett, de - és ez mintegy „enyhítő körülmény” hangulati szempontból - patakparton kezdődik, méghozzá Ofélia halálát idéző fűzfával, szomorúfüzzel. Míg a Poe-vers befejező versszaka összekapcsolja az éjjeli égbolt látványait az elvesztett kedves emlékével („Mert ha kel a hold, nekem álmokat hord, / Annácska küldi felém: / s csillag, ha ragyog, már véle vagyok. / Annácska szemét lesem én” [Babits, fordításában]), Dsidánál maga a vers éjszakai képpel indul, a vízcsobogás zenéjét holdfényes tájban halljuk: „a hold egyedül csavarogva / oly holthalvány odafent” (Dsida, 1957. 41. o.), de az indítás fekete-fehér képsorait már a harmadik versszakban föl váltják a színek, Ilonka „aranybafutó” fűrtjeivel a vers kiszínesedik. Mivel Dsida a valódi Ilonkát később (a *Tükör előttben*) mint „kis indián arát” írja le, annak hajszíne fekete vagy sötétbarna lehetett, semmi esetre sem szőke. Ámde mivel (mint azt már jeleztük) itt stilizált emlékképről van szó, ennyi költői szabadságot nyugodtan megengedhetünk a máskülönben még képzeletcsapongásában is meglepően szenzuális, érzékletes képvilágú költőnek.

Az *Annabel Lee* és a *Szerenád Ilonkának* között lényeges különbségnek látom az utóbbi organikus természeti háttérét, illetve az Ilonka-emlékkép természeti képekbe ágyazását. A Dsida-vers harmadiktól ötödik szakasza ezt bontja ki a legtöbb érzékszerv lírai mozgósításával: a kedves hajának színe és tömege, csókjainak minősége („jópuha hópihecsókról”) éppúgy „közhírré tétetik”, mint a színes tavaszi rét, illataival és kis zajaival, ahol Ilonka lefeküdt a fűbe, és játszótársa fejét a kislány mellére téve aludt el. Az ötödik versszak vagy az akkori álom visszaidézése, vagy retrospektív stilizálása, ami a vers szempontjából fontos, hiszen fájdalommentesnek ábrázolja Ilonka halálát: besüpped a sírba, anélkül, hogy érzékelné (átélné) a halál drámáját. Ilonkáról persze már korábban is tudtuk, hogy már nem él, de ez a békés átmenet a létből a nemléttbe elősegíti a vers további hangulatépítését, ahol a konkrét patakpart, fűzfa és rét mellé oda lehet varázsolni a „kis égi Ilonka” elevennek ható álmoképét.

A *Szerenád* hatodik versszaka tartalmi szempontból voltaképpen fölösleges; hangulatilag viszont ellenpontozza a fájdalommentes testi halál motívumát. A patak vize, amelyik korábban és később is csak „csacsog”, illetve „suhan”, itt és csakis itt „zokog” és „morajlik”, vagyis „a hab zokogása morajlik / morajlik a szívdobogás”. A földöntúli valóságra nyitott Dsida itt egy percre visszazökken abba a szomorúságba, amit a földi valóságban egy szeretett lény korai halála szokott kelteni. Azt, hogy itt egyfajta kitérővel van dolgunk, a költő két gondolatjellel érzékelteti, amivel az elején és a végén befogja ezt a versszakot.

Mindeddig nemigen beszélhattünk Poe-hatásról, viszont a hetedik versszakban ez a nyelvhasználat szintjén jelentkezik, egy jelzős szerkezetben. „A szeráf-nevetés puha szádból” sor jelzős főneve nyilvánvalóan a poe-i „seraphic” (szeráfi) megfelelője, annak hatására került be Dsida versébe, mint ahogyan később, a tizedik versszakban az „éteri” szó is Poe „ethereal” jelzőjének a magyar változata. Maga a kép megint nagyon érzékletes, enyhén morbid - a fű Ilonka „szamócapiros puha szájából” fakad, s a következő, nyolcadik versszakban a versben először maga a költő is megjelenik, konkrét léthelyzetben: „Lásd fekszem a parton a fűben / ölébe ölelget a part...” Itt a már korábról ismert zsibongó-zümmögő bogarak képe kapcsolja össze Ilonka hajdani testi emlékét és testi bomlásának tudatát a költő aktuális tudatállapotával.

Ilonka alakja természetesen idealizált - ez minden eddiginél világosabb a kilencedik versszakban. Ugyanakkor viszont Dsida nem kívánja ezt a szerelmet kizárólagosnak feltüntetni - legalábbis ami a múltat illeti. Míg Poe az *Annabel Lee*-ben azt szuggerálja, hogy a korán elhalt kedves halála óta alig tud másra gondolni, hogy csakis ennek a „földöntúli szerelemnek” a mágneses erőterében él, Dsida viszonyítással emeli magasabbra az Ilonka-szerelem emlékét: „Azóta kapott csudacsókok íze ma oly keserű / hűtlen és csunya csók / emléke is oly keserű” (Dsida, 1957. 43. o.) (Az én kiemelésem - G. Gy.)

Más szóval az első, gyerekkori szerelem emléke tisztább és szebb minden késői, „felnőtt” szerelmi kapcsolat emlékéénél. Ez a vallomás a romantikus stilizációs igényen túl egyrészt az elveszett ártatlanság iránti nosztalgiát, másrészt (mivel Ilonka már halott) rejtett halálvágyat fejez ki, aminek megerősítésére nem is kell sokáig várnunk, hiszen már a következő, tizedik versszakban egyfajta metafizikai kapcsolat létesül a holt kis Ilonka és a múltba/nemlébe vágyó költő között. Ilonka a költőt „szomorú” néven szólítja (közbevetőleg: a „Jenő” nem különösebben szomorú név, ha csak nem tekintjük világirodalmi konnotációit: ez ugyanis - „Jevgenyij” Anyegin keresztnéve...), a költő válaszol, és retorikus kérdést tesz fel: *amaz* élmény, az első szerelem emléke olyan erős, hogy ezek után hogyan lenne kedve élni az embernek? Dsidának nincs is: az éjszakai emlékidézés annyira hatalmába kerítette, hogy legszívesebben átadná magát az elmúlásnak. Idézzük: „Örökre itt maradok már / hanyagul heverészve hanyatt / míg enged a rög ragadó sár / s gödör lesz testem alatt” (Dsida, 1957. 44. o.). Ez nem olyan balladásan drámai, mint Poe versének befejezése, de lényegét tekintve hasonló. Igaz, ez a halál egész kellemes - csak elalszik az ember a „puha parton”, és többé nem ébred föl. Ráadásul a halál sem igazi halál, mert föltámad a lélek, és egyesül a halott kedves lelkével. De nézzük, hogyan fejezi ki Dsida ezt a lágy halálképzetet: „és érzem aludni fogok már / akár te a mély temetőn / tudom hogy aludni fogok már / boldogan és nevetőn”.

Boldogan és nevetőn! Kötve hiszem, hogy a rímekben olyannyira gazdag magyar költészetben bárhol másutt előfordulna ez a „temetőn - nevetőn” rímpár. És ez a szívesen várt halál a Dsida-verset már nem annyira a komor *Annabel Lee*-vel, mint egy másik Poe-verssel rokonítja. A címe *For Annie* (Anninak), Babits ezt is lefordította, *Anni* címen. Ez utóbbi vers témájában és ritmusában is legalább olyan közel áll a *Szerenád*hoz, mint a mottóul választott *Lee Annácska*. Bizonyos egyezések már a *Szerenád Ilonkának* negyedik versszakában láthatók:

*Egyszer lefeküdt ibolyák közt
harmatos fűbe feküdt
[...]
zümmögő zöld bogarak közt
szunnyadtam el én kebelén*

(Dsida, 1957. 42. o.)

Poe *For Annie* című versében nincsenek ibolyák. Más virággal bőven telehinti sorait, rózsákon és mirtuszon kívül beszél még az árvácskák (*pansies*) illatáról, rutáról (*rue*) és rozmaringról (*rosemary*). Az ibolya a fordító Babits leleménye vagy fordítói hozzáadása, ahogy vesszük. Nála a költő (Poe) lelke megtelik ibolya illatával. Ha tehát Dsida ennek a versnek csak a meglévő magyar fordítását olvasta, nem is tudhatta, hogy más virágokról van szó az eredetiben. De Babitsnál az *Anni* 12. versszakában ez áll: „Annica csókolt / simogatott / szívem a szívén / elnyugodott”. Szép, de nem egészen pontos; itt Dsida főntebb idézett sora közelebb áll (lehet, hogy véletlenül) Poe eredetijéhez:

*She tenderly kissed me,
She fondly caressed,
And then I fell gently
To sleep on her breast*

(Poe, 1979. 85. o.)

amit szó szerint, de azért rímelni is próbálva így adnánk vissza: „Gyöngéden megcsókolt / Cirógatott szeretvén / És akkor én lágyan / Elszunnyadtam a keblén”. De az *Anni* mintha másutt is hatott volna a *Szerenád Ilonkának* hangulatára. Ebben a Poe-versben ugyanis korábban egy föld alatti forrásról van szó (Babits fordításában: „ittam a forrást / melynek szava csittit: / nem mélyen a földben / folyik ez, itt, itt” [Babits, 1961. 66. o.], aminek zenéje és vize mintegy elaltatja, megnyugtatja a lelket. Ez a forrás csak a Léthe lehet, a feledés vize. Ami a lélek „földrézése” után Dsidánál is felbukkan, a tizennegyedik versszakban:

*belefürdik a Léthe vizébe
a víz körülötte csacsog*

(Dsida, 1957. 44. o.)

Miután elszakadt a földi kötelékektől, s megfürdött a Léthe vizében, a lélek kész a föltámadásra. Ami egyszersmind *unio mysticát*, lélekben való egyesülést jelent Ilonkával. Ez a feltámadás harsona- és trombitazúgás közepette, holdfényből hajnali napfénybe való átúszással történik. Ugyanis bármennyire ragyogjon is a hold, a színeket még a legerősebb holdfényben is alig érzékeljük. A *Szerenád* utolsó versszakában viszont a levegő egyértelműen kék. Így tehát a szerelmespár feltámadását csak a diadalmas napkeltevel párhuzamosan tudjuk elképzelni. Ez már teljesen Dsida saját zenei/festői képe; Poe mind az *Annabel Lee*-ben, mind az *Annie*-ben megmarad kedvelt napszakánál, az éjjelnél, hiszen úgymond: „but my heart it is brighter / Then all of the many / Stars in the sky / For it sparkles with Annie” (Poe, 1979. 85. o.) Ezt Babits valóságos nyelvi tűzijátékkal fordítja:

*De csillog a lelkem
mint mind a megannyi
csillag az égen
mert csillaga Anni*

(Babits, 1961. 67. o.)

Ennél már csak Dsida befejező versszaka nagyszerűbb, ahol a vers szinte fokozhatatlan extázisba ível fel, ahol összeér a feltámadás és a teljes megsemmisülés:

*ébredtget a szád muzsikája
ébredj valahára szegény
és zeng a szived muzsikája
és hömpölyög izzik a fény
úszunk tova kék levegőben
mint két pihe lengetegen
és fulladozunk ölelőben
fényteli fellegeken*

(Dsida, 1957. 45. o.)

Edgar Allan Poe tehát elsősorban Babits Mihályon keresztül hatott - amennyit hatott - Dsida Jenőre. S míg Poe mindkét idézett verse egy lánynak állított emléken át a nemlét primátusát hangsúlyozza a lét fölött, Dsida költeménye a lét és nemlét viszonylagosságát sugallja, és az égi-földi létezésformák változásait dicsőíti.

Az én olvasatomban a *Szerenád Ilonkának* az örök metamorfózis verse.

Tiszatáj, 1994. 5. szám

Az idézett művek jegyzéke:

Babits Mihály: *Az európai irodalom története*. Nyugat, Budapest, 1934/35.

Babits Mihály: *Versfordításai*. Európa-Szépirodalmi, Budapest 1961.

Babits Mihály: *Arcképek és tanulmányok* Szépirodalmi, Budapest, 1977.

Dsida Jenő: *Tóparti könyörgés*. Szépirodalmi, Budapest, 1958.

Petőfi Sándor: *Összes költeményei, I.* Szépirodalmi, Budapest, 1954.

Edgar Allan Poe: *Poems and Essays*. London-New York, 1979.

Floyd Stovall: *Edgar Poe, the Poet* Charlottesville, 1969.

József Attiláról

Anyanyelvének nagy költőivel kettős viszonyban áll az ember, ha maga is versszerző. Állandó párbeszédet folytat, s a befogadói viszony mellett „továbbalkotói viszonyban van velük. Ami a befogadást illeti, az talán csak mélységben különbözik minden más olvasó befogadói szintjéről - tudjuk, mindenkire kicsit másképpen szól ugyanaz a költő. Verseinek üzenete által részévé válik mindannak, amit az anyanyelv irodalma adhat minden írni-olvasni tudó magyarnak.

Ezenfelül, ha magunk is magyar versek írására áldoztuk energiánk és időnk egy részét, párbeszédes viszonyban állunk minden jelentős modern magyar költővel. Ebben a párbeszédben benne van a költőre való hivatkozástól vagy utalástól szállóigévé vált sorainak kifacsarásáig vagy ironikus megkérdőjelezéséig minden olyan megnyilatkozás, ami bensőséges kapcsolatban lehet a modellköltővel. Voltaképpen az élő irodalmi folyamat szüntelen párbeszédben áll a múlt nagy alkotóival, esetünkben József Attilával.

Az én párbeszédem vele már a középiskolában elkezdődött. A tananyag kíváncsiságától függetlenül olvastuk és szerettük Attila verseit. Aki azt hiszi, a magát szocialistának állító állam rá tudta kényszeríteni az akkori fiatalokra saját elképzeléseit József Attilát illetően, téved vagy legalábbis túlálaltalánosít. Biztosan voltak sokan hithű kommunisták és elszánt anti-kommunisták, akik Attilában csak proletár szavalókórusok költőjét látták, és mások is, akiket nem érdekelt ez az igen nagy költő ahhoz, hogy túlmenjenek a kézikönyvek sablonjain és közhelyein. De engem már tizenöt-tizenhat éves koromban leginkább a *Hegel, Marx, Freud* című tanulmány érdekelt, illetve azok a versek, amelyek már Attilának a kommunista doktrínáktól való elszakadása után íródtak. Az a költő, aki 1934 és 37 között, csalódottan, elmagányosodottan, kényszerképzetekkel küszködve, mégis hihetetlen pontossággal és megkapó drámaisággal tudta versbe fogalmazni léthelyzeteit.

Saját verseim először 1953 tavaszán jelentek meg nyomtatásban. Egyikük az akkori *Szabad Ifjúság* című lapban látott napvilágot; ez egy középiskolai tanulmányi verseny ürügyén íródott; szeretném idézni utolsó sorait:

*és úgy írjuk le, mint egy fogadalmat,
hogy ne legyünk többé idegen gyarmat
- a munkásköltő harcbahívó versét*

Mondanom sem kell, hogy a félreidézés szándékos volt: a *Hazám* német gyarmatából szánt-szándékkal csináltam „idegent” - nem valami vad szovjetgyűlölet szellemében, hiszen én a háború végét mint fölszabadulást éltem meg, hanem abban a meggyőződésben, hogy kilenc évvel a háború befejezése után nincsen szükségünk szovjet csapatok jelenlétére Magyarországon. Hangsúlyozom, 1953-54-ben sokadmagammal még hittem abban, lehetséges és létrejöhet egy valóban magyar szellemű demokratikus szocializmus; ez a reménység aztán szorosan kapcsolódott Nagy Imre reformterveihez. De mint tudjuk, Nagy Imrét 1954 végén felfüggetlítették, és bár nem sikerült teljesen resztalinizálni Magyarországot, Rákosiéknak sikerült megakadályozniuk az ésszerű reformok kibontakozását. Ebben az 56-ot megelőző időszakban József Attila egy másik verse lett a politikai mottóm, alapszövegem - a *Levegőt!*. S talán nem csalódom, ha azt hiszem, az én nemzedékem számára ez volt az 56-os magyar forradalom egyik kulcsverse. Hányszor, de hányszor mondtuk el egymásnak a forradalom előtti hónapokban, még nem egészen felnőttek, de már tette érett fiatalok:

*Felnőttem már. Szaporodik fogamban
az idegen anyag,
mint szívemben a halál.
De jogom van
és lélek vagy agyag
még nem vagyok s nem oly becses az irhám,
hogy érett fővel szótlanul kibírnám,
ha nem vagyok szabad!*

A lap, amit a forradalom napjaiban többedmagammal szerkesztettem, az *Egyetemi Ifjúság* ezért vállalta s tette fejlécére a mottót: „Jöjj el, szabadság, te szülj nekem rendet...” Biztosan lesznek, akik Attila kötődését 56-hoz tagadják vagy alábecsülik. De hadd utaljak arra az Attilára, aki nem hisz a „fasiszta kommunizmus” meséjében, helyette egy olyan rendre vágyik, amelyben egy ideáltípusú szocializmus elválaszthatatlan a demokráciától. Akkoriban mi is ebben hittünk.

Párbeszédem Attilával külföldön élve is folytatódott. Egyes sorait kiindulópontnak használtam verseimhez, amelyek mind kevésbé foglalkoztak politikai ábrándokkal. Hadd idézzem azért egy, a Kádár-korszak idején írt kis epigrammámat, a címe: *Egy József Attila sorra*, ami így hangzik: „ahol a lapítás a rend / mindig érzem a kénytelent”. Másutt egy, a nőknek a költészethez való viszonyáról szóló versben bukkan fal ez az idézet: „egy jómódú leányt szerettem / osztálya...” amit aztán a következő sorokban én a hamis tudat megnyilvánulásának tekintek. És Attila versei közt ott van felejtethetetlenül a keserédes *Születésnapomra*, amit (mivelhogy mindketten április elején szillettünk) így írtam át pár éve egyik versemben: „sokadik éves lettem én / s nem meglepetés ez csupán / lírai reflex (után-) érzéses költemény”. Mint ahogy *Lengőhídon* című versem első sorai „leginkább itt van mégiscsak honom / ez: itthon bár máshol az otthonom...” is nyilvánvalóan kapcsolódnak az *Íme, hát meggleltem hazámat...* indító soraihoz. Ezzel kapcsolatban elgondolkodtató, miért lehet releváns József Attilának nemcsak nyelvi teljesítménye, hanem léthelyzete is egy külföldön élő, emigráns magyarnak. Szerintem azért, mert József Attila bizonyos értelemben maga is emigrált a nyomasztó jelenből - először egy elképzelt, szépen megszerkesztett jövőbe (egy ideális szocializmusba), aztán egyre inkább egy, a pszichoanalízis által felszínre hozott, bár jelentős részében csak szubjektív vonatkozásban létező múltba. (Vö. *Gyermekké tettél*) Amit élete vége felé megint fel próbált váltani még egy újabb emigrációval, megint csak a jövőbe, egy szubjektív, boldog jövőképbe. Ezt fejezik ki az alábbi sorok: „Csak most értem meg az apámat, / aki a csalárd tengeren / nekivágott Amerikának” és „Csak most, hogy új világba tartok. / Flórám az én Amerikám. / Elenyésztek a régi partok...”

Más szóval, bár József Attila sohasem gondolt komolyan kivándorlásra, lelkében emigránsként élte meg sorsát. Még hozzá nincstelen emigránsként: az a létbizonytalanság, ami egészen a *Szép Szó* korszakig Attila osztályrésze volt, nagyon kevés újabb magyar politikai emigránst sújtott. De - hogy tovább fokozzuk a helyzet abszurditását - ez a nincstelen emigráns tudja magáról, hogy ő nemzedéke legnagyobb költője, tehát az adottnál sokkalta jobb sorsot érdemelne. Érti, hogy ezen a Magyarországon nincs igazán otthon. A félfudális, osztályszempontból meredeken hierarchizált Magyarországon ő csak másodrendű állampolgár lehet. Ezért az *Íme, hát meggleltem hazámat...* a maga ironikus módján már a sorsába belenyugvás, a jövőről való lemondás verse. - Mennyivel szerencsésebbek vagyunk mi, akik emigránsként is boldogultunk, de magyarságunkat sem veszítettük el, s akik egy, a jövő felé nyitott, demokratikus országba térhettünk és térhetünk vissza.

Még hosszan tudnék beszélni arról, életem különböző szakaszaiban hogyan olvastam József Attilát, mit jelentett nekem költészetének messze sugárzó energiaforrása. De hadd zárjam ezt a rövid vallomást azzal a gondolattal, hogy mivel eszmék és értékrendek szüntelenül alakulnak és változnak, lehet, hogy költőnket mint a társadalmi valóság megéneklőjét és eltervezőjét a következő évtizedekben ritkábban fogják idézni. A XX. századi lélek szenvedéseinek és titkainak kimondója, a magyar nyelv szuverén mestere és varázslója viszont még nagyon sokáig élő költő marad. Hogy meddig? Körülbelül, amíg magyarul értő ember él e földön.

A Dunánál. Tanulmányok József Attiláról. Petőfi Irodalmi Múzeum, 1995

Radnóti Miklós: *Tajtékos ég*

A *Tajtékos ég* Radnóti Miklós utolsó éveinek fontosabb versei közé tartozik. Maga a költő ezt a címet adta még életében összeállított utolsó versválogatásának, amely aztán csak 1946-ban, posztumusz kötetként jelent meg. A versben Radnóti saját lelkiállapotát próbálja megfogalmazni költői képekben, egy olyan történelmi helyzetben, amely csüggedéssel, letargiával tölti el a jóakarató embereket. Mielőtt magát a verset elemeznénk (már hangsúlyozzuk, megértéséhez szükség van bizonyos háttérismeretekre), vázoljuk fel az adott politikai helyzetet.

A vers 1940. június 8-án íródott. Magyarország még semleges ugyan, de határait már nyaldossák a második világháború hullámai: a németek elfoglalták Lengyelországot, majd lerohanták Norvégiát és Dániát, a tavaszi villámháborúval birtokukba került Belgium és Hollandia, sőt a franciaországi győzelem is szinte bizonyosra vehető. A francia kormány két nappal később, június 10-én hagyja el Párizst, ahová a német csapatok néhány nap múlva be is vonulnak. Az angol expedíciós sereg maradványai hajókon menekült át a Csatornán. A Szovjetunió az 1939-es barátsági szerződés értelmében semleges (illetve részt vesz Lengyelország felosztásában, de „egyébként” semleges), az Egyesült Államok még nem lépett be a háborúba. Hitler hadserege és légierije ezekben a napokban verhetetlennek látszik.

Radnóti, akit a spanyol polgárháború óta szüntelenül foglalkoztat a szükségszerű „költőhalál” gondolata (a *Federico Garcia Lorca* című vers keletkezése 1937), a világháború közeledtével egyre gyakrabban reflektál más írok vagy költők eltűnésére és halálára. A *Csütörtök* című versben két ilyen öngyilkost említ, a T. betűvel jelzett Ernst Toller német és a J. M. betűkkel jelzett Jiří Mahen nevű írókat, akik New Yorkban, illetve Prágában végeztek magukkal; Toller azért, mert nem bírta az emigráns sorsot, és Mahen azért, mert szenvedett a német megszállástól.³⁵ Az ugyanebben a versben harmadikként említett Pierre Robin csak eltűnt, de mint tudjuk, nem halt meg, túlélte a háborút. Radnóti *Naplójában* olvassuk, már 1939 őszéről ezt a bejegyzést: „Prejean elesett a nyugati fronton.”³⁶ A francia filmszínész halála is álhírnek bizonyult ugyan,³⁷ de a fronton eltűntek között volt egy, akit Radnóti jól ismert - Hevesi András. Róla csak egy konkrét jegyzet van 1940 júniusáig a *Naplóban* - Havas írja Casablancából, hogy „De H. Bandi rien de nouveau”,³⁸ ami véleményünk szerint azt jelzi, hogy Hevesi eltűnéséről Havasnak már 1940. május 23-i levelében kellett szólnia. (Ebből a levélből Radnóti nem idéz, csak jelzi, hogy megkapta.) Egyre szaporodnak hát az áldozatok - a csak hírből ismert más nemzetiségű írók és a személyesen ismert kül- és belföldiek, akik eltűntek, de meglehet, már nem élnek.

A személyes szorongatottság, megbélyegzettség állapotát erősítik a magyarországi fejlemények is. Bár Teleki Pál külpolitikájában a semlegesség híve (megtagadja a segítséget a németeknek Lengyelország megtámadásakor, menedéket ad a menekült lengyel katonáknak), még 1939-ben elfogadtatja a magyar országgyűléssel a második zsidótörvényt, amely már nem vallási, hanem származási alapon korlátozza a zsidóknak számító magyarok munkalehetőségeit. Ez kihat Radnóti egzisztenciájára is - a Magyar Rádiónak készített irodalmi előadás-

³⁵ Pomogáts Béla: Radnóti Miklós. Gondolat, Budapest, 1977. 157. o.

³⁶ Radnóti Miklós: *Napló*. Magvető, Budapest, 1989. 80. o.

³⁷ Uo. 311. o.

³⁸ Uo. 93. o.

sorozatot abba kell hagynia,³⁹ ezáltal nemcsak a jövedelemtől, a szélesebb közönségtől is megfosztják. Arról, hogy magyar-francia szakos tanári állást kapjon egy középiskolában, szó sem lehet. Az igazságtalan megkülönböztettség érzése, amit korábban a „házamban száműzötten” fordulattal fogalmazott meg, most minden eddiginél élesebben jelentkezik, és először az 1940-es munkaszolgálat élményével tetőzik.

A *Tajtékos ég* éjjeli képpel indul. Nem új ez Radnótinál, akinek talán az alkonyat a legkedvesebb napszaka, bár hajnali képeket is szívesen használ verseiben. A háború alatt viszont feltűnően elszaporodnak az esti-éjszakai versek (*Két töredék, Mint a Halál* - később pedig: *Tarkómon jobbkezeddel, Rímpárok holdas éjszakán* stb.) Ezek sorába illeszkedik ugyan a *Tajtékos ég*, bár más 1939-1941 között írott versekhez képest kevésbé van pillanatkép, szubjektív hangú felvétel jellege; Bori Imre úgy érzi, benne a költő mintegy „összefoglalja a költői élet eddigi eredményeit”.⁴⁰ Szerintem inkább csak egy meghatározott időszak jellegét érzékelteti, egy olyan időt, amelynek eseményei politikai csapásként hatottak a szemlélőre. A *Tajtékos ég* háttere nem olyan nyilvánvaló, mint például a *Lángok lobognak...* című versé, amelyben „katonák lelke száll most a fényes délkörökre”,⁴¹ de éppoly valóságos, csak lassabban bontakozik ki a szövegből.

Ezekkel a sorokkal kezdődik:

*Tajtékos égen ring a hold,
csodálkozom, hogy élek*

Ez a kezdő kép eléggé szokatlan. Erős a leütése: a „tajtékos” szó egyszerre juttatja eszünkbe a hullámok által vert tajtékot, ahogy a hullám a tengerpart szikláin vagy egy csónak oldalán megtörik, és egy hajszott ló izzadságát, sőt öntudatlanul még tovább asszociálhatunk a „tajtékozni” igére - az ég dühös, ezért „tajtékszik”. A versnyitó „tajték” itt nyilvánvalóan az égen kavargó felhőkből áll össze, de mindenesetre változó, viharos, feszült állapotot jelez, s így már nem ér teljesen meglepetésként a következő sor lakonikus megállapítása: „csodálkozom, hogy élek”. Háborús helyzetben ez a megállapítás teljesen érthető volna; itt inkább egy olyan ember mondja ezt, aki szemléli a háborút - kissé úgy, ahogy a felhők háborgását nézi az égen. Ha logikai összefüggés nincs is a tajtékos ég és a halál gondolata között, teremődik mégis egyfajta képi-érzelmi kapcsolat. Az első két sor jambikus lejtése még talán valamilyen idilli hangulatot is teremthetne, ha nem követné mindjárt ezt a megszemélyesített halál szorgalma: „Szorgos halál kutatja ezt a kort / s akikre rálel, mind olyan fehérek.” A halál nemcsak a hadszíntereken van jelen, másutt is keresi az áldozatokat, hogy megjelölje őket „krétájával” (vö. az *Első eclogával*: „tudja kivágják, s rajta fehérlik / bár a kereszt, mely jelzi, hogy arra fog irtani holnap / már a favágó...”); különben más Radnóti-versben is találkozunk olyan kitételekkel, mint a „hófehér enyészet”. De ez a „szorgos halál” egyelőre másokat választ ki, egyelőre elkerülte a már „megjelölt” (tehát megölendő), de most mégis élő költőt.

A következő versszakban az „év” mintegy megszemélyesítve jelenik meg, menekülőként, üldözöttként, akinek csak körül kell néznie ahhoz, hogy elszörnyedjen. Áll a kertben, a költő mellett, de áll az időben is - ha áttekinti, mi történik a világban, az átélt fájdalomtól eszméletét veszti. Persze az „év” döbbnete azonos a költő személyes döbbenetével, ezt intonálja a következő két sor: „Micsoda ősz lapul mögöttem újra / s micsoda fájdalomtól tompa tél!” Ne

³⁹ Uo. 79. o.

⁴⁰ Bori Imre: *Radnóti Miklós költészete*. Fórum, Újvidék, 1966. 134. o.

⁴¹ Radnóti Miklós: *Művei*. Szépirodalmi, Budapest, 1976. 184. o.

feledjük: ez az ősz a második világháború első véres ősze, amikor Hitler (és utána pár héttel Sztálin) megtámadta Lengyelországot, és Varsó elesett (ugyanakkor, amikor elhunyt Nagy Etel, Vas István első felesége, Radnótiék barátja). Hogy ez az ősz mennyire leverte Radnóti, bizonyítja a *Napló* számos bejegyzése. De mit jelentsen a zsibbasztó jelzőjű tél? Képi kódban a szovjet- finn háborút.

Ez a háború, jóllehet mellékes eseménye volt a totalitáriánus hatalmak és a nyugati demokráciák nagy mérkőzésének, jelentős mértékben befolyásolta a korabeli baloldali magyar értelmiség tudatát. 1939 augusztusáig a baloldal még a Szovjetunióban látta a nemzetközi antifaszizmus fő erejét. És bár a szocializmus magyarországi hívei között akadtak olyanok, akik még ekkor sem ítélték el a szovjet politika irányváltását (például Bálint György), számos baloldali íróra és művészre hideg zuhanyként hatott a Ribbentrop-Molotov szerződés. Világos volt ugyanis, hogy a második világháború nem robbanhatott volna ki e nélkül. Csalódás, dezorientáció, undor a politikától - ezek voltak a szovjetekkel korábban szimpatizálók reakciói. Radnóti ennyit ír erről naplójában: „... megfeküdte a gyomromat a világ.”⁴² A második, de az elsőből következő csalódást a szovjet csapatok szeptember 17-i támadása okozta Lengyelország ellen. A *Napló*ban ez is nyomot hagy; Radnóti néhány, a szovjet politikát megkérdőjelező mondat után így foglalja össze érzéseit: „Csak jegyzem az »eseményeket«, émelek és nem értem.”⁴³ Finnország megtámadása 1939 novemberének utolsó napjaiban volt ennek a csalódássorozatnak a harmadik mozzanata. Illyés Gyula, akit korábban igazán nem lehetett „szovjetellenességgel” vádolni, most megírja *Folyók, fjordok, kis falvak...* című versét, amelyből kitetszik, milyen traumát okozott neki ez a háború, mennyire megingott hite a „haladásban”; így szól az emberiséghez: „Ki bizakodón / mentem veled, az útmentére állok”,⁴⁴ s vers végén Petsamo „véres-fényes foltjára” utal, arra az északi-sarki finn városra, amit a szovjetek Helsinki és Viipuri mellett a legtöbbet bombáztak.

De térjünk vissza a *Tajtékos ének* a finn háborúra utaló versszakaihoz. A harmadik versszak ugyanis tovább szövi az ősz és a tél történetét: „Vérzett az erdő” ősszel és „Nagy és sötétlő számokat / írta a szél a hóra.” Az erdő itt Lengyelországot, az ottani harcokat jelentheti, míg a második, ez a határozottan téli kép, a finn háborúban elszenvedett roppant katonai veszteségeket. Ezekről egy újabb történelmi forrásmunka a következőket mondja: míg a finn veszteségek közel huszonezer főre rúgtak, a szovjet katonai veszteségeket sohasem hozták nyilvánosságra, de ezek - különösen a háború első fázisában - igen nagyok voltak; Mannerheim marsall becslése szerint összesen kétszázezer körül mozogtak. A finnek kétszáz orosz repülőgépet semmisítettek meg, míg ők maguk hatvanegyet veszítettek.⁴⁵ Ezekről a veszteségekről, valamint szovjet terrorbombázásokról a polgári lakossággal szemben a magyar sajtó és Filmhíradók részletesen tájékoztattak. - S hogy olvasatunk nem túlzott, mutatja a Radnóti-vers negyedik versszakának kezdő sora: „Megértem azt is, ezt is”. Itt egy percre jelentkezhethet némi szemantikai bizonytalanság az ige értelmét illetően, de az előzmények ismeretében biztos, hogy itt nem a mindent megértő költő beszél, hanem az, aki *még ezt* is megérte, vagyis megélte. Más szóval megérte azt az időt, amikor Európa legerősebb katonai gépezete szovjet segítséggel szétzúzta a független Lengyelországot, és utána a baloldal reménységének képzelt ország stratégiai megfontolásokból nyílt agressziót hajtott végre egy, a magyarral rokon kis

⁴² Radnóti: *Napló*. 59. o.

⁴³ Uo. 66. o.

⁴⁴ Illyés Gyula: *Poharaim*. Szépirodalmi, Budapest, 1967. 259. o.

⁴⁵ Oliver Warner: *Marshall Mannerheim and the Finns*. 1967. 169. o.

országgal szemben. Ez az állapot a mindennemű politikai hit vagy bizalom ideiglenes csődjével volt egyenértékű Illyés és Radnóti számára is.

A hang csüggedt, lemondó. De az élet, a puszta létezés ténye valóságos. És itt a közelmúlttól elfordul a jelen felé a költő, s ezt az átfordulást metrikailag is érzékelteti - a vers (lényegében jambikus, bár más metrumokkal is tördelt) lejtése itt megtörik, és átlépünk a hangsúlyos, magyaros verselésbe: „súlyosnak érzem a levegőt”. Sőt az őt körülvevő csönd egy pillanatra a születés előtti állapotra „emlékezteti”. A kert mintha az anyaméhvel azonosulna. Újjá lehet tehát születni ebből az állapotból? Mivel lehet még azonosulni egy ilyen év és ilyen csalódások után?

A költő nem ad választ erre a kérdésre. Helyette konfrontációlehetőségeket ad azzal, hogy a kertet mint színhelyt belépteti a versbe: „Megállok itt a fa tövében, / lombját zúgatja mérgesen. / Lenyúl egy ág. Nyakonragad?” Az előző sorok csöndjét megbontja egy fa lombzúgása. Mivel a kerti fa antropomorfizáltan jelenik meg, joggal kérdezhetjük: mit jelképez? Teljes bizonyossággal ez meg nem mondható, de valószínű, hogy vagy a munkásmozgalmat, vagy Radnóti fölöttes énjét (mert az ellenséges Rendről ebben a szöveggörnyezetben nem lehet szó). Talán közelebb segít a megfejtéshez egy József Attila vers, a *Bánat*, ahol hasonló kapcsolatot találunk a csönd és a lenyúló faág között. Idézzük:

...A föld csöndje
fekszik, nehéz. Ágak, karok nyulnak -
Minden hatalmat!... Lombos hajamba
száraz ág hull. A száraz ágak hullnak...

A *Bánat* ezután a lehető legszemélyesebb reflexióval folytatódik: „Csak egy pillanatra martak ki, csak. / Zúgj erdő elvtárs!”⁴⁶ A vers háttérében József Attilának egy olyan sérelme áll, amit még „pártos” korszakában szenvedett el (1931 őszén vagy 1932 első felében) az illegális Magyar Kommunista Párt, illetve a moszkvai emigráció részéről. Gyertyán Ervin szerint lehetséges, hogy a *Bánat* az után a hírhedt *Platformtervezet* után íródott, amelyik József Attilát mint fasiszta szimpatizánst (!) elmarasztalta.⁴⁷ Hogy Radnóti ismerte-e a *Bánat* keletkezésének körülményeit nem tudhatjuk, de József Attila „politikai csalódásairól” jól tudott, s arról is, milyen szenvedést okozott a *Külvárosi éj* költőjének a munkásmozgalmi kapcsolatok megszakadása. Ennek figyelembevételével a *Tajtékos ég* kerti fája lehet, hogy a mozgalom felelősségre vonását jelképezi a költővel szemben, aki „nem [...] gyáva, gyöngé sem / csak fáradt”. És mivel az adott politikai helyzetben sem a mozgalomnak, sem a magát felszámoló illegális kommunista pártnak nincs erkölcsi joga a felelősségre vonáshoz, a „nyakonragadásból” tétova motozás lesz a fa alatt álldogáló költő hajában. Nincs mit mondania az ágnak, amelynek mozdulataira, motozására csak két olyan jelző illik, mint „néma” és „ijedt”. S ha a mozgalom nem felejt meg, ha cserbenhagyják, így a szocialista eszmék híve sem bocsáthatja meg a mozgalom árulását: „Feledni kellene, de én / soha még semmit sem feledtem.” Afelől ugyanis nincs kétség, hogy a taktika kedvéért a Szovjetunió elárulta az eszmét.

Mindeddig nem esett szó a vers rímtechnikájáról, illetve a kifejezés formai eszközeiről. Ezek, a formaművész Radnóti más verseinek ismeretében eléggé egyszerűek. A kezdő versszak rímképlete ugyan ABAB, de az összes többiben csak a páros sorok rímelenek, tehát -B-B a

⁴⁶ József Attila összes versei, Szépirodalmi, Budapest, 1955. 350. o.

⁴⁷ Gyertyán Ervin: József Attila alkotásai és vallomásai tükrében. Arcok és vallomások. Szépirodalmi, Budapest, 1970. 130. o.

képlet. A sorok hosszúsága váltakozó; a hang az emelkedetten költőiből a vers második felében átvált egy oldottabb, az élőbeszédhez közelítőbb hangra; itt Radnóti kérdést iktat be, *enjambement*-t alkalmaz, és kétszer is igényi tömondatot: „Hallgatók” - „Élek”. Érdekes az is, hogyan adja fel Radnóti a vers közepén a nyugat-európai verselést a magyaros forma kedvéért, illetve hogyan keveri a későbbiekben a kettőt (hiszen az ötödik versszak olvasható hangsúlyosan és metrikusan is). Az utolsó versszak viszont határozottan ellenpontoszza a nyitó versszakot (amihez képileg részben hasonló) magyaros verselésével.

Az utolsó versszak képei mintegy keretbe fogva zárják le a kerti meditációt. „A holdra tajték zúdúl” - ez a kép még erősebb a verset indítónál: a szél, amelyik eddig is üzte a felhőket, most szinte viharossá válik. És „az égen / sötétzöld sávot von a mérég”. A mérégnek, ami a háborús gyűlölködést szimbolizálja, a klasszikus kor óta ismert jelzője a zöld (Szokrátesz bürök-poharáról?), s a „mérégzöld” a zöldnek általánosan használt színárnyalata. Radnóti egy későbbi versében, az 1944-es *Töredék*ben újra egyesül a hab (tajték) a méreggel: „míg habzott asztalán a sűrű mérégoldat”⁴⁸ - ezt a sort, ha színben akarom kifejezni, én határozottan zöldnek látom. Az égen húzódó mérégsáv Európa mérgezettségét jelenti, a háborút, amelyben minden emberi érték értelmét veszti. Ez alatt a mérgezett ég alatt a költő a cigarettasodrás figyelmet igénylő, de köznapi tevékenységével mintegy elutasítja a politikai világdrámában való részvételt. S miután számot vetett Európa és a saját (elégéreménytelen) helyzetével, nem marad más hátra, mint megismételni, most már tömondatos nyomatékkal az egyszerű ígét: „Élek”.

Mindezek után, nem kétséges, hogy a *Tajtékos ég* a mély csalódás, kiábrándulás verse. Radnóti Miklós a világháborútól a lehető legrosszabbat várta, de 1939 augusztusáig talán élt benne valami remény a szocializmus jövőjét illetően (amit, mint tudjuk, nem látott összeegyeztethetetlennek katolikus hitével). Ezt vették el tőle a jelek szerint az 1939-1940-es év eseményei. Reménye és a jövőbe vetett hite majd 1941-ben újul meg - a szerelemnek köszönhetően, amely átsegíti a személyes megpróbáltatásokon és a háború kimenetelét illetően, amely az apokaliptikus végkifejlet után valamilyen tisztultabb életet tesz majd lehetővé („az új falak tövében felhangzik majd szavam” - írja a *Sem emlék, sem varázslat*ban). Bár a későbbi évek még sok szenvedéssel, megpróbáltatással sújtják, Radnóti hitének mélypontja 1940 júniusára, a *Tajtékos ég* megírásának idejére keltezhető.

Tiszatáj, 1995. 5. szám

⁴⁸ Radnóti: *Művei*. 232. o.